

2 **Խմբագրական**
Başyazı
Editorial

6 **Արարատը մեր սրտերում և մտքերում**
Սուրբ Արարատ սարի պատմությունն ու ժառանգությունը
Ararat kalbimizde ve aklımızda
Kutsal Ararat Dağı'nın tarihi ve mirası
Ararat in our hearts and minds
The history and legacy of the sacred Mt Ararat

10 **Shamiram Ovası**
Yazar Ekin Can Göksoy'un seyahat notları
Շամիրամի դաշտերը
Գրող Էքին Ջան Գյոքսոյի ճամփորդական նոթերը
The plains of Shamiram
Travel notes by writer Ekin Can Göksoy

14 **Մենք չենք ընտրում մեր ծնվելու տեղն ու ժամանակը**
Որքը ողջ կյանքում խնայել է իրեն սնած մանկատունը վերագործարկելու համար
Nerede ve ne zaman doğduğumuzu biz seçmiyoruz
Bir yetim, kendisini büyüten yetimhaneyi yeniden açmak için bütün yaşamı boyunca para biriktirdi.
We don't choose where and when to be born
An orphan saved up his entire life to reopen the orphanage that raised him

26 **Ես այստեղ ոչ մի օր չեմ հիշում, որ մրսած լինեմ**
Որքանոցում միատեղվում են անցյալն ու ներկան
Ben Hiç Burada Üşüdüğümü Hatırlamıyorum
Bir yetimhanede geçmiş ile bugünün iç içe geçişini izlemek
I do not remember being cold here
Watching how the present and past intertwine in an orphanage

30 **Arazinin derinlerinde**
Mekanlar ve hikayeleri
Դաշտի խորքում
Վայրերն ու նրանց պատմությունները
Depth of field
Places and their stories

34 **Թեյ անձանոթների հետ**
Չկա ավելի լավ բան, քան անձանոթի հետ մեկ բաժակ թեյը
Yabancılarla içilen çay
Bir fincan çay içerken anlatılan hikayeler
Tea with strangers
There's nothing better than a cup of tea with a stranger!

40 **Ածելին պարանոցի**
Ջրույցներ 1988-ի երկրաշարժի մասին Գյումրու ամենահին վարսավիրանոցում
Samimi bir traş
Gümrü'nün en eski berber dükkanında 1988 depremi hakkında yapılan sohbetler
A close shave
Conversations about the 1988 earthquake in Gyumri's oldest barbershop

48 **Կրակ և Ջուր**
Պատմության համն ու ծայնը
Ateş ve Su
Tarihin tadı ve ezgisi
Fire and water
The taste and sound of history

54 **Erivan Radyosu**
 Ermenistan Cumhuriyeti Radyosu, Kürtçe Servis, ya da Radio Erivan, Kürtlerin Sesi
Ռադիո Երևան
 Հայաստանի հանրապետական ռադիոյի քրդական ծառայությունը՝ հայտնի նաև որպես «Ռադիո Երևան»՝ քրդերի ծայնը
Radio Yerevan
 Republican Radio of Armenia, Kurdish Service, also known as Radio Yerevan, the Voice of the Kurds

60 **Կորուսյալ հայրենիքի սրբերը**
 Հավաքական նահատակություն. ցեղասպանության նահատակների սրբադասումը
Yitik Vatanın Şehitleri
 Kollektif şehadet: Soykırım şehitlerini kutsamak
The saints of the lost homeland
 Collective martyrdom: canonizing the martyrs of the Genocide

65 **Հետևելով պատմություններին**
Tarihin İzinde
Tracing history

66 1 **Տատի և հոր վշտերն ապրում են ծեր կնոջ հետ**
Ninesinin ve babasının tüm üzüntülerini taşıyan yaşlı bir hanım
An old lady who carries all the sorrows of her grandmother and father

68 2 **Վերապրած ազգը**
Sağ Kurtulan Bir Ulus
The survivor nation

70 3 **Կիսատ մնացած պատմություն**
yarım kalan bir hikaye
The only word he remembered became his surname

72 4 **Ուրիշ լինելու հավանականությունը**
Bir Başkası Olabilme İhtimali
The possibility of becoming someone else

74 5 **Քույրերից՝ անծանոթներ, անծանոթներից՝ քույրեր**
Kardeşleşen Yabancılar, Yabancılaşan Kardeşler
From sisters into strangers, from strangers into sisters

76 6 **Գևորգյանների ընտանեկան պատմությունը**
Gevorgyanların aile hatıratı
The family story of the Gevorgyans

80 7 **Pirvali'li gelin**
Հարսնացուն Փիրվալիից
The bride from Pivali

82 8 **Այդքան մոտ սահմանին և այդքան հեռու Կարսից**
Sınıra Çok Yakın, Kars'a Çok Uzak
So near to the border, so far from Kars

94 9 **Մորաքույրս և ես**
Teyzem ve Ben
My aunt and me

**Գործելով
Միասին**

**Birlikte
Hareket Etmek**

Acting Together

Հայոց ցեղասպանությունից հարյուր տարի անց մեր՝ Թուրքիայի, Հայաստանի և Գերմանիայի հիմնականում երիտասարդներից կազմված խումբը, Հայաստանի Հանրապետության տարածքում այցելեց Գյումրի, Արագածոտնի մարզ, Էջմիածին և Երևան: Մենք մտանք տներ և խոսեցինք մարդկանց հետ անցյալի մասին, հետաքրքրվեցինք նրանց ընտանիքների և հարևանների պատմություններով: Մեզ հետաքրքիր էր նրանց այժմյան վիճակը և ապագայի տեսլականը: Ջերմ ընդունելով՝ տանտերերը հաճախ իրենք էլ մեզ էին հարցեր ուղղում. նրանց հետաքրքրում էին մեր մասնագիտությունները, պատմության վերաբերյալ մեր դիրքորոշումը և մեր աշխատանքը: Թուրքիայից ժամանածներին հարցնում էին՝ արդյոք նրանք ճանաչում են ցեղասպանությունը, և թե մենք ինչ կարող ենք և պիտի անենք իրական հաշտության համար՝ ներառյալ ճանաչումը և ներողության հայցումը:

Ճանապարհորդության ընթացքում հավաքված տպավորությունները, հույզերն ու գիտելիքները գրի են առնվել այս ճամփորդական հանդեսում: Հոդվածները շարադրվել են, քանի դեռ բոլոր տպավորությունները թարմ էին և անմշակ, քանի դեռ մենք ճամփորդում էինք և միասին աշխատում, շփվում իրար և օտար մարդկանց հետ՝ վերաբացահայտելով ինքներս մեզ և մեր շուրջը գտնվողներին:

Ի սկզբանե այս ճամփորդությունը ծրագրավորված էր որպես Ստամբուլից Երևան ցամաքային ուղևորություն ցեղասպանության ճանապարհներով՝ Հայդար Փաշա գնացքի կայարանից (որտեղից ապրիլի 24-ին արստրվել էին հայ մտավորականները) ճամփորդությունը պիտի հետագծեր տեղահան արված մտավորականների արստրի ճանապարհը մինչև Այաշի և Չանքըրըի համակենտրոնացման վայրեր: Այնտեղից նախատեսել էինք շարժվել Թուրքիայի արևելյան կամ քրդական հատված՝ Դերսիմ, Վարթոն և Աղրը, որը նաև պատմական Արևմտյան Հայաստանն է: Կտրելով այն տարածքները, որ որոշ փրկվածներ ստիպված էին անցնել ապահով վայրեր հասնելու համար՝ այն ժամանակ Ռուսական կայսրություն (մինչև 1917 թ.), իսկ այնուհետև Հայաստանի Առաջին Հանրապետություն (1918-1920 թթ.), ցանկանում էինք Վրաստանով հասնել Հայաստան: Հայաստանում մեր երթուղու մեջ էին Գյումրին, Արագածոտնի մարզի գյուղերը, Էջմիածինը և Երևանը:

A hundred years after the Armenian Genocide, we – a group of mostly young people from Turkey, Armenia and Germany – travelled in autumn 2015 to Gyumri, Aragatsotn, Etchmiadzin and Yerevan in the Republic of Armenia. We entered homes and spoke with people about the past. We inquired about the history of their families and their neighbourhoods. We were curious about their current situation and their aspirations for the future. While welcoming us warmly, our hosts often interviewed us back: they were curious about our backgrounds, our stance on history and about what we were doing. The visitors from Turkey were asked if they recognized the Genocide and what we could and would do for a real reconciliation, including recognition and asking for forgiveness.

Ermeni soykiriminden 100 yıl sonra, 2015 yılının güzünde biz – Türkiyeli, Ermenistanlı ve Almanyalı, çoğunlukla genç insanlardan oluşan bir grup – Ermenistan Cumhuriyetinde Gümrü, Aragatsotn, Eçmiatsin ve Erivan’ı ziyaret ettik. Evlere misafır olduk ve insanlarla eski zamanları konuştuk. Ailelerinin, komşularının tarihte neler yaşadıklarını sorduk. Güncel hayatlarını ve gelecek için düşüncelerini merak ettik. Bizi sıcak bir şekilde ağırlayan ev sahipleri de bize sorular soruyorlardı: Bizi merak ediyorlardı, tarihe nasıl baktığımızı, neler yaptığımızı, neler düşündüklerimizi soruyorlardı. Türkiyeli arkadaşlara, Soykırımı tanıyıp tanımadıkları soruluyordu. Tanıma ve af dilemeyi de içeren gerçek bir barışma için ne yapabileceğimiz ve yapmak istediklerimiz irdeleniyordu.

Elinizde tuttuğunuz yol dergisinde, bu yolculuk esnasında edindiğimiz izlenimleri, yaşadığımız duyguları ve öğrendiğimiz bilgileri topladık. Yazılarımızı, bütün bu tecrübelerimiz yeni, taptaze ve işlenmemişken derledik, gezideyken, birlikteyken yazdık, birbirimizle ve ziyaret ettiğimiz insanlarla konuşurken, paylaşırken, kendimizi ve etrafımızdakileri yeniden keşfederken kaleme aldık.

İlk planımız, soykırımın izini sürerek, tehcir yollarında İstanbul’dan Erivan’a yol almaktı. Soykırımın başlangıcı kabul edilen 24 Nisan’da Ermeni aydınların ölümüne yollandıkları Haydarpaşa Gari’nden yola koyulacak, gönderildikleri Ayaş ve Çankiri kamplarında sürecektik aydınların izini. Tehcir yolları, Türkiye’nin doğusunu, Kürt bölgelerini, tarihi Batı Ermenistan’ı gezecektik, Dersim, Varto ve Ağrı’ya gidecektik. Hayatta kalan bir çok insan için kurtuluş olan yollarını aşarak o zamanlarda Rus İmparatorluğu (1917’ye kadar), sonra da birinci Ermenistan Cumhuriyeti (1918-1920) olan Ermenistan’a gidecektik, Gürcistan’dan geçerek. Ermenistan’da Gümrü, Aragatsotn vilayetinin köyleri, Eçmiadzin ve Erivan vardı yolumuzda.

Ancak Türk Silahlı Kuvvetleri ile PKK arasında yeniden çatışmaların başlaması ve DAİŞ terörizmi bizim güvenli bir şekilde Anadolu’da yol almamızı engelledi. Tarih boyunca bunca kırım, tehcir ve acı görmüş Anadolu toprakları, bugün yeniden bombaları, göçleri, kan ve gözyaşını yaşıyor.

We set down our impressions, emotions and the knowledge gained on our journey in this Road Magazine. We composed our articles while all these experiences were still fresh and unprocessed within us, while we were all travelling and working together, while we were interacting among our group and with the people in the places we visited, while we were re-discovering ourselves and those around us.

Originally, our journey was planned as an overland trip from Istanbul to Yerevan, following the routes of the Genocide. From Haydarpaşa train station, where Armenian intellectuals were sent to their deaths on April 24th at the beginning of the Armenian Genocide, the journey was supposed to trace the routes of the deport-

ed intellectuals to the concentration camps of Ayash and Cankiri. From there we wanted to move to Dersim, Varto, and Agri in the Eastern, or Kurdish, part of Turkey, which is historically also known as Western Armenia. Covering the distances that some of the survivors had to cross to get to safety in what was then the Russian Empire (until 1917) and later the First Republic of Armenia (1918-1920), we wanted to travel to Armenia through Georgia. In Armenia, Gyumri, villages in the Aragatsotn province, Etchmiadzin and Yerevan were all on our route.

But unfortunately the restart of armed conflict between the Turkish army and the PKK and IS terrorism prevented us from travelling safely through the region as planned. The land of Anatolia, which had seen so

Յավոք, Միրիայի պատերազմը և Թուրքիայի ու ԲԲԿ-ի (Քրդական բանվորական կուսակցություն) միջև գինված հակամարտության վերսկսումը, ինչպես նաև «Իսլամական պետություն» խմբավորման ահաբեկչական գործողությունները գրկեցին մեզ՝ ծրագրի համաձայն տարածաշրջանում անվտանգ ճանապարհորդելու հնարավորությունից: Այդքան տեղահանություն ու տառապանք տեսած Անատոլիայի հողը, այժմ նորից արյան, արտասուքի, ոմբակոծության և քստորի թատերաբեմ է դարձել:

Հաշվի առնելով ծրագրի թուրքական հատվածի վերանայումը՝ 2016թ. գարնանը Թուրքիայի մասնակիցները փորձեցին գտնել Անատոլիան Ստամբուլում և կիսեցին իրենց տպավորությունները հայաստանցի մասնակիցների հետ ճամփորդական հանդեսի հավելվածում: Չնայած վերջին ամիսների ընթացքում տարածաշրջանային անվտանգության և փոխհարաբերությունների խիստ վատթարացմանը՝ մենք որոշել ենք շարունակել աշխատանքները և հավատարիմ մնալ այն համոզմանը, որ անցյալի և ներկայիս ճգնաժամերը լավագույնս հաղթահարելի են երկխոսության և փոխադարձ համագործակցության միջոցով:

Հանապարհորդության գաղափարը և ճամփորդական հանդեսը ծնվել են «Գործելով միասին» ծրագրի շրջանակներում, որը ֆինանսավորում է Գերմանիայի արտաքին գործերի նախարարությունը: Ծրագիրն իրականացվում է Դի-Վի-Վի Ինթերնեյշնալի և նրա գործընկեր կազմակերպությունների՝ Հայաստանից «Հազարաշեն» ազգաբնական հետազոտությունների հայկական կենտրոնի և 2015 թվականին Թուրքիայից «Պատմության հիմնադրամի» (Tarih Vakfi) կողմից: Ծրագրի նպատակն է Հայաստանի և Թուրքիայի մարդկանց միջև նոր կամուրջներ գցել՝ մեծահասակների կրթության, լրագրության, բանավոր պատմության և արվեստի միջոցով:

Մրտանց շնորհակալ ենք այն բոլոր մարդկանց և ընտանիքներին, որոնք հյուրընկալեցին մեզ և կիսվեցին իրենց ցավագին, ազդեցիկ հուշերով ու մտքերով, որոնք դարձան այս հրատարակության կորիզը: Հուսով ենք, որ այս հանդեսը կարող է բաց և անկեղծ գրույց խրախուսել ժողովուրդների և հասարակությունների միջև:

Ձեր,
«Գործելով միասին» թիմ

many killings, deportations and suffering in the past, is again witnessing bombings, exile, blood and tears. In response to the regrettable cancelation of the journey through Turkey, the participants from Turkey tried to find Anatolia in Istanbul in spring 2016 and shared their impressions with their Armenian friends in an appendix to the Road Magazine. Despite the severe deterioration of security and mutual relations we have witnessed in the entire region during the last months, we have resolved to continue working together, thus holding on to our belief that only dialogue and mutual cooperation can overcome the past and current crisis.

The journey and the Road Magazine were conceived within the framework of the project Acting Together, funded by the German Foreign Ministry and implemented by DVV

International and its partner organisations, "Hazarashen", the Centre for Ethnological Studies in Armenia, and in 2015 Tarih Vakfı (History Foundation) in Turkey. The aim of the project is to build bridges between the peoples of Turkey and Armenia through adult education, journalism, oral history and art.

We are cordially grateful to all the individuals and families who hosted us and shared with us their painful but powerful memories and thoughts, which constituted the core of this publication. We hope this magazine can stimulate an open and sincere dialogue between our peoples and societies.

Yours,
Acting Together team

Üzülerek Türkiye gezisini iptal ettikten sonra katılımcılar, 2016 yılının baharında Anadolu'yu İstanbul'da aradılar ve izlenimlerini Ermenistanlı arkadaşlarla paylaşarak magazin ek sayfalarını oluşturdular.

Son aylarda tüm yörede yaşadığımız, karşılıklı ilişkilerin ve güvenliğin eksilmesine karşın biz birlikte çalışmakta ısrarcıyız. Birlikte çalışarak ve paylaşarak geçmişteki ve günümüzdeki sorunların üstesinden gelebileceğimize inanıyoruz.

Gezi ve elinizde tuttuğunuz yol dergisi, Acting Together / Birlikte Hareket Etmek projesi dahilinde hayat buldular. Almanya Dışişleri Bakanlığı tarafından fonlanan bu proje, DVV International ve partnerleri, Ermenistan'da Etnolojik Araştırmalar Merkezi "Hazarashen", Türkiye'de 2015 yılında Tarih Vakfı, tarafından yürütülmekte. Projenin amacı, yetişkin eğitimi, gazetecilik, sözlü tarih ve sanat yardımıyla Türkiye ve Ermenistan halkları arasında köprüler kurmak.

Bu derginin ana eksenini oluşturan bütün hikayeleri, acı ve güç dolu anılarını bizimle paylaşan tüm insanlara en derin teşekkürlerimizi sunuyoruz. Umudumuz, bu derginin halklarımız ve toplumlarımız arasında açık ve dürüst bir iletişime yol açmasıdır.

Acting Together /
Birlikte Hareket Etmek ekibi

Արարատը մեր սրտերում և մտքերում

Ararat kalbimizde ve aklımızda

Ararat in our hearts and minds

Տեքստ՝ Սաթենիկ Բաղդասարյան,
Լուսանկարները՝ Լարիսա Արազ

Թուրքիայի մասնակցիների՝ Հայաստան գալուց հետո Արարատ լեռան մասին շատ քննարկումներ եղան: Հիմնական հարցը հետևյալն էր. ինչու՞ է Արարատն ամենուրեք: Այս հարցը բավականին պարզ էր թվում հայերի համար, բայց մենք մի փոքր էլ ուսումնասիրեցինք, որպեսզի պատմենք Թուրքիայից ժամանած մեր ընկերներին լեռան «թաքնված պատմությունը»:

Արարատը բոլոր հայերի համար սուրբ լեռ է եղել հնագույն ժամանակներից: Լեռան աշխարհագրական անունը Մասիս է, սակայն հայերը երկու անունն էլ օգտագործում են, իսկ տարբեր մարդիկ դրանք տարբեր կերպ են մեկնաբանում: Ոմանք «Արարատ» անունը կապում են հայերեն «արարել» (ստեղծել) բառի հետ կամ Մասիսը բացատրում որպես «Մայր Միս»:

Արարատ լեռան հետ կապված մի շարք ավանդություններ և առասպելներ կան: Շումեր-աքքադական «Գիլգամեշ» դյուցազնավեպում կան հիշատակումներ Սասու սուրբ լեռան մասին, որտեղ իր տապանով կանգ է առել Ուտնապիշտիմը: Հետագայում նմանօրինակ ավանդություն է հայտնվել «Հին Կտակարանում»: Այն պատմում է Նոյյան տապանի մասին, որը հանգրվանել է Արարատ լեռան վրա, երբ ջրերը հետ են քաշվել:

Հայկական թագավորությունների ժամանակաշրջանում Արարատը Այրարատ նահանգի կենտրոնում էր գտնվում:

Text: Satenik Baghdasaryan
Photos: Larissa Araz

After the Turkish participants arrived in Armenia, there were many discussions about Mount Ararat. The key question was: why is Ararat everywhere? This question seemed to be quite clear to the Armenians; but we did some more research to tell our peers from Turkey about “the hidden history” of the mountain.

Mount Ararat has served as a sacred mountain for all Armenians since ancient times. Its geographical name is Masis, but Armenians use both names, and different people give them different interpretations. Some connect the name of Ararat to the Armenian word “ararel”, which means to create, or interpret Masis as the Mother of Sis, a smaller mountain nearby. There are many legends and myths related to Mount Ararat. In the Epic of Gilgamesh, from Sumerian and Akkadian times, there are mentions of the sacred mountain of Masu, where Utnapishtim stopped with his ark. Later, there was a similar legend in the

Metin: Satenik Baghdasaryan
Fotoğraflar: Larissa Araz

Türkiyeli katılımcıların Ermenistan’a ulaşmasından sonra, aramızdaki konuşmaların ve tartışmaların büyükçe bir bölümünün konusu Ararat oldu. Kritik sorular şunlardı: Niçin Ararat ve niçin Ararat her yerde? Bu, Ermeniler açısından yanıtı çok açık bir soru kuşkusuz. Yine de ,Türkiyeli arkadaşlarımıza anlatabilmek için dağın “saklı tarihçesi” hakkında bir araştırma yaptık.

Ararat Dağı, kadim çağlardan beri Ermeniler açısından kutsal bir dağ olageldi. Dağın coğrafi adı Masis. Nitekim günümüzde her iki isim de Ermeniler arasında yaygın biçimde kullanılıyor. Her iki ismin de kökenine dair, çeşitli kişiler tarafından çeşitli yorumlar yapılagelmiştir. Ararat ismi, Ermeni dilindeki “ararel” kelimesi ile bağlantılandırılır. Bu kelime, “yaratmak” anlamına geliyor. Masis ismi ise genellikle “Mother Sis” (Sis’in Annesi) ifadesi ile ilişkilendirilir. Sis, Ararat’ın hemen yanbaşındaki bulunan daha küçük dağın adıdır.

Ararat Dağı ile ilgili çok sayıda söylence ve efsane bulunuyor. Sümerlere ait olan ve kadim çağlardan günümüze gelmiş bulunan Gilgamesh Destanı’nda, Masu adından kutsal bir dağdan bahsedilir. Utnapishtim, gemisi ile birlikte burada karaya çıkmıştır. Bu efsane, Nuhun gemisi anlatısının prototipi gibidir. Sonraki yıllarda benzeri bir efsaneyi Eski Ahit’te görürüz. Orada da, büyük tufanın ardından suların çekilmesiyle Nuhun Gemisi’nin Ararat Dağı’nda karaya oturduğu anlatılır.

Ermeni krallıkları döneminde Ararat, kralların yaşadığı malikaneye de ev sahipliği yapan Ayrarat bölgesinin tam ortasında yer alıyordu. O döneme ait bir efsanede Ermeni kralı Artavazd’in (MÖ 160-115), Masis Dağı eteklerinde avlanmakta olduğu sırada şeytanlar tarafından yakalandığı anlatılır. Şeytanlar Kral Artavazd’i zincire vurmuş ve ölünceye dek ona işkence etmiştir. Bu efsane aynı zamanda bize bu dağın ancak tanrılar ve şeytanlar tarafından çıkılabilen bir dağ olduğunu da anlatmaktadır.

Ararat Dağının, Ermenistan’ın sembolü olarak görülmesinin, bütünüyle coğrafi nedenleri de bulunuyor. O, 5165 metrelik yüksekliği ile dağlık Ermenistan bölgesinin en yüksek noktasını oluşturur. Dahası, Büyük Ermenistan’ın da tam merkezinde yer almaktadır. Heybetli duruşu ve muazzam yüksekliği ile diğer bütün dağlardan ayrılır. Sahip olduğu güzellik ve ona

Համաձայն ավանդության՝ երբ Արտավազը արքան որս անելիս է եղել Մասիսի լանջին, չարքերը բռնել են նրան, շղթայել և տանջել մինչև կյանքի վերջ: Այս ավանդությունում նաև ասվում է, որ լեռը մատչելի էր համարվում միայն աստվածների և չարքերի համար:

Արարատը Հայաստանի խորհրդանիշ համարելու պատճառներից մեկն էլ աշխարհագրական է: Այն Հայկական բարձրավանդակի ամենաբարձր գագաթն է (5,165 մետր) և գտնվում է Մեծ Հայքի կենտրոնում: Ի հավելումն սրա, Արարատը մեկուսացած է շղթայի մյուս լեռներից, և նրա գեղեցկությունն ու դժվարամատչելիությունը նրան դարձնում են յուրահատուկ և գրավիչ հայերի համար:

Այժմ, չնայած լեռը գտնվում է Թուրքիայի տարածքում, աշխարհի բոլոր հայերն այն ընկալում են որպես իրենց ազգի գլխավոր խորհրդանիշ: Այդ խորհրդանիշը պատկերված է հայկական բոլոր հանրապետությունների (1918-1920 թթ. Հայաստանի առաջին Հանրապետություն, 1920-1991 թթ. Հայաստանի Խորհրդային Սոցիալիստական Հանրապետություն և Հայաստանի երրորդ Հանրապետություն) գերբերին: Սովետական շրջանում մի թուրք պաշտոնյա միջազգային հանդիպման ժամանակ բողոքել է, թե հայերն Արարատ լեռը պատկերում են իրենց գերբին՝ առանց դրա «տերը լինելու», ինչին ի պատասխան 1918-1930 թթ. ԽՍՀՄ արատաքին գործերի ժողովրդական կոմիսար Գեորգի Չիչերինը ասել է, որ եթե Թուրքիայի դրոշի վրա լուսին է պատկերված, դա չի նշանակում, թե լուսնի տերն իրենք են:

Վերջապես մենք տեսանք Արարատն Էջմիածնից և հայկական կողմից լուսանկարեցինք՝ մեր մատները խաչելով, որ շուտով թուրքական կողմից էլ կարողանանք լուսանկարել՝ հույս ունենալով, որ մի օր այս լեռը կմիացնի երկու երկրները, այլ ոչ թե կծառայի որպես բնական սահմանագիծ:

Old Testament that told of Noah's Ark, which is said to have landed on Mount Ararat after the flood subsided.

During the times of the Armenian kingdoms Ararat was in the middle of the Ayrarat province. According to one legend, when King Artavazd (160-115 BC) was caught while hunting by the devils on the slopes of Masis, the devils chained and tortured him till the end of his life. This legend also says that the mountain was being considered to be accessible only to gods and devils.

Another reason for making Ararat a symbol for Armenia is geographical. It is the highest peak of the Armenian Highlands (5,165 metres) and is situated in the middle of Greater Armenia. In addition, Mount Ararat is isolated from other mountains in the range, and the beauty and difficult accessibility of the mountain makes it more special and attractive for Armenians.

Nowadays, even if the mountain is situated in Turkish territory, all Armenians around the world perceive it as the main symbol of their

ուլաշանի son derece zor oluşu da, bu dağ İ Ermeniler için başlıbaşına cazip hale getiriyor.

Her ne kadar günümüzde Ararat Dağı Türkiye sınırları içinde kalıyor olsa da, dünyanın dört bir yanındaki Ermeniler onu hala ülkenin ve ulusun ana simgesi olarak görmeye devam ediyor. Dağın çizimine, tüm Ermeni cumhuriyetlerinin (İlk Ermenistan Cumhuriyeti 1918-1920, Sovyet Ermenistan Cumhuriyeti 1920-1991, ve günümüzde hala varlığını sürdüren üçüncü Ermenistan Cumhuriyeti dönemlerinde) ulusal amblemlerde yer verilmiştir.

Sovyet döneminde bir Türk yetkili, uluslararası bir toplantıda konuyu gündeme getirmiş, Ermenilerin dağın "sahibi" olmadıkları halde, Ararat Dağı'na ulusal amblemlerinde yer veriyor oluşlarından şikayetçi olduklarını belirtmiştir. 1918-1930 yılları arasında Sovyet Ermenistan'ında Dışişlerinden sorumlu Halk Komiseri olarak görev yapmış olan Georgy Chicherin'in yaniti şöyle olmuş: Onların bayrağında da ay var, ama bu durum ayın sahibi oldukları anlamına gelmiyor.

Son olarak, Ararat ile Eçmiadzin'de buluştuk. Tarihi fotoğrafları alıp Ermeni tarafından Türk tarafına geçirdik. Bu dağın iki ülke arasında doğal bir sınır olmak yerine, bundan böyle iki ülkeyi birbirine bağlaması dileklerimizle yaptık bunu.

5

6

- 1 Ararat pralines – Ararat şekerlemeleri – Արարատ շոկոլադե ընտրանի
- 2 Ararat filter cigarettes – Ararat sigaraları – Արարատ ծխածոտ
- 3 Ararat still water – Ararat su – Արարատ չգազավորված ջուր
- 4 Ararat pomegranate juice – Ararat nar suyu – Արարատ նռան հյութ
- 5 Ararat cognac – Ararat konyak – Արարատ կոնյակ
- 6 Ararat magazine – Ararat dergisi – Արարատ ամսագիր
- 7 Ararat “Baby Well” water – Ararat kaynak suyu – Արարատ խմելու ջուր երեխաների համար

nation. This symbol is illustrated in the coats of arms of all the Armenian Republics (the First Armenian Republic 1918-1920, the Armenian Soviet Republic 1920-1991, the third Republic of Armenia). During the Soviet times one Turkish official complained at an international meeting about Armenians having Mount Ararat on their coat of arms without “owning” it. Georgy Chicherin, who was the USSR People’s Commissioner for Foreign Affairs from 1918 to 1930, replied to the Turkish official that though they had the moon on their flag, it did not mean they possessed it.

Finally, we saw Ararat from Etchmiadzin, and took a photo from the Armenian side, crossing our fingers that we would soon have a photo from the Turkish side - with the hope that one day the mountain will link the two countries, instead of serving as a natural border.

7

Shamiram Ovası

Շամիրամի դաշտերը

Metin: Ekin Can Göksoy

Tam şu anda, düzlüklerdeyiz. Küçük bir otobüsün içinde ilerliyoruz; bir avuç insanız burada, farklı kökenlerden, farklı ülkelerden, Tanrı'nın Babillilere verdiği cezanın taşıyıcısı olarak farklı dilleri konuşuyoruz. Fakat içinde bulunduğumuz durum bir iletişimsizlik durumu değil kesinlikle. Bir bağ kurmak için zorluyoruz kendimizi, çaba sarf ediyoruz, uğraşıp didiniyoruz; emin olduğumuz tek şey diyalogun başarısızlığa uğramasına izin veremeyeceğimiz.

Geçilmesine izin verilmeyen bir sinirin öte yakasındayız. Çünkü kadim zamanlardan bu yana insanlar karşılarındakinin de bir insan olduğu gerçeğini, 'öteki' diye bir şeyin olmadığını söyleyen o yakici ve aydınlatıcı gerçeği hatırlamayı başaramıyorlardı - bir kısmı ellerinden geleni yapsa da, her daim ellerinden geleni artlarına koymayıp her durum için sınırlar tahayyül eden ötekiler de mevcut olmuştu. Aynı yiyecekten yiyor, aynı silahla yaralanıyoruz, aynı şartlara maruz kalıyor, aynı kişiyle üşüyor, yaz ile isiniyoruz. Ermenistan'da bir Ezidî köyü olan Shamiram'a girerken düşünüyorum, acaba hepimiz Shylock'un kaderi ile mi lanetlendik?

The plains of Shamiram

Տեքստ՝ Էքին Ջան Գյոքսոյ

Հենց այս պահին դաշտում ենք: Մեր փոքր ավտոբուսն առաջ է սլանում. մի խումբ մարդ ենք այստեղ, տարբեր արմատներով, տարբեր երկրներից, տարբեր լեզուներով ենք խոսում. Աստծո՛ւ Բաբելոնին ուղարկած պատիժը կրողներն ենք: Բայց հաստատ հաղորդակցության խնդիր չունենք: Մեզ ստիպում ենք կապ հաստատել, ջանք ենք գործադրում, ջանք չենք խնայում, վստահ ենք՝ երկխոսությունն անհաջողության չենք մատնի:

Փակ սահմանի մյուս կողմում ենք, որովհետև հնագույն ժամանակներից ի վեր մարդիկ չեն կարողացել հասկանալ, որ դիմացինն էլ է մարդ, որ «ուրիշ» ասվածը չկա, չեն մտապահել այդ դառն ու պարզ ճշմարտությունը: Եթե անգամ մարդկանց մի մասը հնարավոր ամեն բան անի, միշտ կան մյուսները, ովքեր առանց մեծ ջանքերի երևակայական սահմաններ են ստեղծում: Նույն ուտելիքն ենք ուտում, նույն զենքերից

Text: Ekin Can Göksoy

Now we are on the plains. Riding in a small bus - a bunch of people from different roots, different countries, speaking the different languages that God cursed the Babylonians with. But what we have here is not a failure to communicate. We are striving, hustling, pushing ourselves harder to form a bond within; we cannot let the dialogue fail, that is all we are sure about.

We are on the other side of a border that we are not allowed to pass, because since ancient times, people have failed to remember a simple truth that the other person is also a human; a vivid and revealing truth, that there is no "other" - even though some did their best, there have always been others who did their best to imagine borders everywhere they can. But we are fed with the same food, hurt with the same weapons, subject to the same diseases, healed by the same means, warmed and cooled by the same winter and summer. I wonder if we are all cursed with Shylock's faith as we enter Shamiram, an Ezidi village in Armenia.

Shamiram was a beautiful queen of the Assyrians who was in love with the reluctant king of the Armenians, Ara the Beautiful. After Ara refused her marriage proposal, Shamiram declared war on the Armenians, only to see her beloved fatally injured in the war. Now Shamiram was a sorrowful queen who gave her name to a village of Ezidi people - a community that lived through grief and misery for hundreds of years.

Shamiram looks calm; there are dogs barking on the streets, warning cattle that strangers are coming. We walk in different directions. We are in Armenia, there is a border between Turkey and Armenia and it is closed. You cannot cross this border without risking getting shot. Out of the blue, I want to smile. That is maybe because I hear my Kurdish friends speaking with Ezidis in Kurdish. I want to smile because they smile. Kurdish friends smile because behind Mount Ararat they find people they can speak to in their own language. Armenian friends smile because they are both surprised and

Shamiram, Ermenilerin gönülsüz ve kaygılı krali Güzel Ara'ya aşık olan güzel bir Süryani kraliçesiydi. Ara evlilik teklifini reddedince, Shamiram Ermenilere savaş ilan etmiş, fakat savaş alanında aşık olduğu erkeğin ölümcül bir şekilde yaralandığına şahit olmuştu. Shamiram artık kederli bir kraliçeydi; yüzlerce yıldır gam ve izdirap içerisinde yaşayan Ezidî halkının bir köyüne ismini veriyordu.

Shamiram sakın görünüyor; sokaklarda havlayan köpekler yabancılardan geldiğini söyleyerek uyariyor sığırları. Farklı yönlerde yürüyoruz. Ermenistan'dayız, Türkiye ve Ermenistan arasında kapalı olan bir sınır var. Vurulmadan bu sınırı geçmek imkansız. Yoktan yere, gülümsemek istiyorum. Belki de, Kürt arkadaşlarımın Ezidîlerle kendi dillerinde konuştuklarını duyduğum için. Belki de, onlar gülümsediği için gülümsemek istiyorum. Kürt arkadaşlarım Ararat'ın ardında kendi dillerinde konuşabilecekleri insanları buldukları için gülümsüyorlar. Ermeni arkadaşlarım da gülümsüyor çünkü – açık ya da kapalı – sınırın hiçbir anlamı gelmediğinin ayırdına varmaktan dolayı şaşkın, bir o kadar da memnunlar. Ezidîler – o ağırbaşlı ve mütevazî insanlar – gülümsüyor çünkü kardeşlerini misafir etmekten dolayı mutlular. Şimdi gülmek istiyorum. Kahkaha ile her şeyi kovmak; bu anı mahvedecek her düşüncüyü, her önyargıyı, her hayali sınırı, her kimliği, her çatışmayı, her farklılığı kahkaha ile defetmek istiyorum. Shamiram'ın yüzlerce yıldır üzerinde durduğu düzlükler gibi halet-i ruhiyeye erişmek istiyorum. Bu halet-i ruhiyede, herkesin birbirini anlamasını – en azından denemesini – istiyorum; her insan davetli buraya: hiçbir kule dikilmiyor, hiçbir sınır çizilmiyor. Köpekler havlıyor, sığırlar ürküyor. Hafif bir rüzgar esiyor. Aynı kişi bizi üşütüyor ve aynı yaz bizi isitiyor.

Ezidî yaşlıların ellerini öpüyorum; ve dönüş yolumda, dünyadaki tüm diğer mezarlıklar gibi cesur korkak, iyi kötü, siyah beyaz, soğuk ve cana yakın insanların yattığı mezarlıklarından geçiyorum. Mezarda yatan iyi insanlar var; fakat, dışarıda da var iyi insanlar. Bunun dışında inanabildiğim hiçbir şey yok.

elated that a border – closed or open – does not mean anything. Ezidi people – these earnest and humble people – smile because they are happy to host brothers and sisters. I want to laugh now. I want to laugh everything off; every single thought, every prejudice, every imaginary border, every identity, every conflict, every difference, everything that can spoil the moment. I want to reach a state of mind like the plains of Shamiram. In this state of mind, I want everyone to understand each other – or at least try – and everyone is welcome on my state of mind: no towers built, no borders drawn. Dogs bark, cattle shrink. A mild wind wanders around. We are warmed and cooled by the same winter and summer.

I kiss the hands of Ezidi elders; and on my way back, I pass through their graveyard of brave and cowardly, good and bad, black and white, cold and warm people, like every graveyard in the world. There are good people in those graves; but there are good people out here also. I am not able to justify any belief but this.

ենք վիրավորվում, նույն պայմաններին ենք դատապարտված, նույն ձմռանն ենք մրսում, նույն ամռանը՝ տաքանում: Հայաստանում եզդիական Շամիրամ գյուղը մտնելիս մտածում եմ. բոլորս դատապարտված ենք Շեյքի ճակատագրին:

Շամիրամը երեք հազար տարի առաջ հայերի անսիրտ ու կասկածամիտ արքա Արային սիրահարված գեղեցիկ ասորի թագուհին էր: Երբ Արան մերժում է նրա ամուսնության առաջարկը, Շամիրամը հայերին պատերազմ է հայտարարում, բայց պատերազմի դաշտում տեսնում է՝ ինչպես է իր սիրելին մահացու վիրավորվում: Շամիրամն այժմ սգացող թագուհի է դառնում, որն իր անունը տալիս է հարյուրավոր տարիներ սգի ու տառապանքի մեջ ապրող եզդի ժողովրդի գյուղերից մեկին:

Շամիրամը հանդարտ է երևում. փողոցներում հաշոդ շներն անասուններին իմաց են տալիս՝ օտարներ են գալիս: Տարբեր ուղղություններով ենք քայլում: Հայաստանում ենք, Թուրքիայի ու Հայաստանի միջև փակ սահման կա: Անհնար է առանց սպանվելու անցնել այդ սահմանը: Առանց պատճառի ուզում եմ ժպտալ: Գուցե նրա համար, որ լսում եմ՝ ինչպես են քուրդ ընկերներս եզդիների հետ իրենց լեզվով խոսում: Գուցե ուզում եմ ժպտալ, որովհետև նրանք են ժպտում: Քուրդ ընկերներս ժպտում են, որովհետև Արարատի մյուս կողմում մարդիկ են գտել, ում հետ կարողանում են իրենց լեզվով խոսել: Որովհետև հայ ընկերներս էլ են ժպտում, գուցե հասկացել են՝ փակ թե բաց՝ սահմանները ոչ մի նշանակություն չունեն, դրա համար են զարմացած և նույնքան գոհ: Եզդիները՝ այդ լուրջ ու համեստ մարդիկ ժպտում են, որովհետև ուրախ են իրենց եղբայրներին հյուրընկալելու համար: Հիմա ուզում եմ ծիծաղել: Իմ ծիծաղով քշել ամեն բան. այդ պահը սպանող ամեն միտք, ամեն կարծրատիպ, ամեն երևակայական սահման, ինքնություն, բախում, տարբերությունն ուզում եմ վերացնել իմ ծիծաղով: Ուզում եմ այն հարթավայրի պես, որի վրա հարյուրավոր տարիներ է՝ կանգնած է Շամիրամը, խաղաղ հոգեվիճակի հասնել: Ուզում եմ, որ այդ հոգեվիճակում բոլորն իրար հասկանան, գոնե՝ փորձեն, բոլորը հրավիրված են այստեղ, ոչ մի աշտարակ չի կառուցվում, սահման չի գծվում: Շները հաշում են, անասունները՝ վախենում: Թեթև քամի է փչում: Նույն ձմռանն ենք մրսում ու նույն ամռանը՝ շոգում:

Համբուրում եմ եզդի ծերունիների ձեռքերը և վերադարձի ճանապարհին անցնում գերեզմանատան մոտով, որտեղ, ինչպես աշխարհի մյուս բոլոր գերեզմանատներում, քաջ, վախկոտ, լավ ու վատ, սև ու սպիտակ, սառն ու մտերմիկ մարդիկ են ննջում: Գերեզմաններում լավ մարդիկ են ննջում, բայց դրսում էլ կան լավ մարդիկ: Դրանից բացի ուրիշ ոչնչի չեմ հավատում:

**Մենք չենք ընտրում մեր
ծնվելու տեղն ու
Ժամանակը**

**Nerede ve ne zaman
doğduğumuzu biz
seçmiyoruz**

**We don't choose
where and when to
be born**

1915-ին Գյումրին դարձավ որբերի քաղաք: Մինչ օրս մանուկների մասին հոգալը երկրի ապագայի գրավականն է:

1915 yılında Gümrü, bir yetimler şehri haline geldi. O günden beri çocuklara hakettikleri bakımı, ilgiyi ve sevgiyi vermek ülkelerin geleceği açısından anahtar önemde bir konu olmayı sürdürüyor.

In 1915 Gyumri became the city of orphans. Until today taking care about kids is the key to the countries future.

Տեքստ՝ Սաթենիկ Բաղդասարյան,
Լուսանկարները՝ Լարիսա Արազ

Թևեր թռչելու համար

Ամերիկյան դպրոցական ավտոբուսը Հայաստանում հազվադեպ երևույթ է: Ես, համենայն դեպս, երբևէ չեմ տեսել: Մոտենալով Գյումրիում «Թռչունյան տուն» մանկատանը՝ նկատում ենք վառ դեղին ավտոբուսը՝ հպարտ կանգնած 19-րդ դարի սև տուֆե շինության առջև: Երբ ավելի ենք մոտենում, սկսում ենք քննարկել, թե ինչու է այն կոչվում «Թռչունյան», և անվանումը կապում ենք «թռչուն» բառի հետ: Այնուհետև մեզ հրավիրում են ներս՝ ուղեկցելով տնօրենի սենյակ. այդ ընթացքում հասցնում ենք ուսումնասիրել պատերից կախված լուսանկարները: Դրանք մեզ մի երկար ճանապարհորդության են տանում՝ Մերձավոր Արևելքի Նպաստամատույց Կոմիտեի՝ Ալեքսանդրապոլի որբերի և որբանոցների նկարներից մինչև մանկատուն այցելած Հրանտ Դինք:

«Վահան Թռչունյանը Ալեքսանդրապոլի (այժմյան Գյումրի) որբանոցի սաներից է եղել: Նա այն երեխաներից էր, որոնց ի վերջո ԱՄՆ են տեղափոխել միսիոներները: Նրան որդեգրել և մեծացրել է ամերիկյան մի ընտանիք: Նա լավ կրթություն է ստացել և ողջ կյանքն ապրել ԱՄՆ-ում: Նրա մահից հետո հարազատները կտակում կարդացել են, որ ամբողջ կյանքում նա որոշակի գումար է հավաքել՝ ցանկանալով

Metin: Satenik Baghdasaryan
Fotografar: Larissa Araz

“Bana uçabilmem için kanat ver!”

Ermenistan sokaklarında bir Amerikan okul otobüsüne rastlamak çok nadir görülen bir durumdur. Aslına bakılacak olursa, daha önce hiç Amerikan okul otobüsüne rastlamamıştım da. Gümrü’deki Terchoonian Yetimhanesi’ne doğru yürüdüğümüz sırada, işte bu parlak sarı otobüslerden biri, On dokuzuncu yüzyıldan kalma bu siyah binanın önünde gururla beklemekteydi. Oraya doğru ilerlerken biz de kendi aramızda şunu tartışıyorduk: Niçin bu kuruma Terchoonian adı verilmişti acaba? Terchoonian, Ermeni dilinde kuş anlamına gelen trchoun kelimesinden geliyordu.

İçeri buyur edilip yetimhane müdürünün odasına doğru yönlendirildik. Duvarlardaki fotoğraflara bakarak ilerliyorduk müdürün odasına doğru. Bu fotoğraflar, Yakın Doğu Amerikan Yardım Heyeti’nin çektiği Alexandrapol yetimlerine ait fotoğraflardan Hrant Dink’in yetimhaneyi ziyaretine dek uzanan uzun bir yolculuğa çıkartıyordu bizi.

“Vahan Terchoonian, Alexandrapol yetimlerinden biriydi. Savaştan kurtulduktan sonra misyonerler tarafından gemi ile ABD’ye götürüldü. Orada Amerikalı bir aile tarafından evlat edildi ve yetiştirildi. İyi bir eğitim aldı. Kendi ailesini kurdu. Yaşamı boyunca da Amerika Birleşik Devletleri’nde yaşadı. Hayata gözlerini yumduğunda yakınları, vaziyetinde özel bir satirin olduğunu gördüler. Yaşamı boyunca çok özel bir amaç için para biriktirmişti. Bu parayla, yaşamının kurtulmasını sağlayan binanın restore edilmesini ve ihtiyaç sahibi tüm çocuklara hizmet sunacak bir yetimhane olarak işletilmesini vasiyet ediyordu. Vahan’ın bu dileği, Başepiskopos Mesrop Ashchyan’ın çabaları ile gerçeğe dönüştü. Başepiskopos Ashchyan, vasiyet belgesindeki dileği son derece ciddiye aldı ve yanında yetimhanenin eski bir fotoğrafi ile Gümrü’ye gelerek, geçmişte yetimhane olarak hizmet vermiş olan eski Rus askeri barakaları ve binalar arasında bu binayı aramaya koyuldu. En nihayetinde, şu anda içinde olduğumuz binayı, Vahan’ın yetimhanesini bulmayı başardı. Bina, Vahan’ın vasiyetine uygun olarak bütünüyle restore edildi.”

Text: Satenik Baghdasaryan

Photos: Larissa Araz

Wings to fly

An American school bus in Armenia is a rare thing. In fact, I have never seen one before. The bright yellow bus stands proudly in front of the black 19th century touf building as we approach the Terchoonian Home Orphanage in Gyumri. As we get closer, we discuss among ourselves why it is called Terchoonian, linking the name to the Armenian word trchoun, meaning “bird”. We are then invited inside and get taken to the director’s room, while looking at the photos hanging on the walls. The photos take us on a long journey, from Near East Relief’s pictures of Alexandrapol orphans and orphanages, to Hrant Dink, visiting the orphanage.

“Vahan Terchoonian was an orphan in one of the Alexandrapol [now Gyumri] orphanages. He was among those who were eventually shipped to the USA by the missionaries. He was adopted

նվիրաբերել այն շենքին, որտեղ փրկվել է իր կյանքը: Գումարը պետք է ծառայեր շենքը վերակառուցելու և յուրաքանչյուր կարիքավոր երեխային ապաստանով ապահովելու նպատակին: Վահանի վերջին ցանկությունը դարձավ իրականություն Մեսրոպ Արքեպիսկոպոս Աջնյանի՝ Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների Արևելյան և Կանադայի թեմի երկարամյա առաջնորդի շնորհիվ:

Արքեպիսկոպոս Աջնյանը մեծ կարևորություն տվեց կտակին: Նա որբանոցի լուսանկարը ձեռքին եկավ Գյումրի և սկսեց որոնել այդ շենքը՝ նախկինում ռուսական զորանոցների և մի ժամանակ որպես որբանոց ծառայած շենքերի տարածքում: Վերջապես նա գտավ Վահանի որբանոցի ավերակները՝ այն շենքը, որտեղ հիմա մենք ենք, և որը վերականգնվել է համաձայն նրա կտակի», - մինչ մանկատան տնօրենը պատմում է մեզ այս պատմությունը, մենք նայում ենք այն լուսանկարները, որոնք օգնել են հոգևորականին որոշելու շենքի ճշգրիտ տեղը:

Հետո տնօրենը պատմում է, թե ինչպես էին ինքն ու արքեպիսկոպոս Աջնյանը մանկատան համար հարմար անուն փնտրում. «Չափազանց երկար քննարկումներից հետո մենք որոշեցինք մանկատանը Վահանի անունով կոչել: Գիտեք, ինձ մտո հանկարծ հարց առաջացավ՝ ինչո՞ւ պետք է մարդ նման ազգանուն ունենա՞ «Տեր» «չուն» (այսինքն՝ չունենալ) «յան»! Երիտասարդ Վահանը ոչ ոք չունեք, այդ պատճառով էլ ազգանունը Տերչունյան էր, այսինքն՝ անտեր»: Տնօրենը նշում է, որ դա իր մեկնաբանությունն է:

Բայց արքեպիսկոպոսը և տիկին Սոնան՝ մանկատան տնօրենը, ի վերջո համարել են, որ ազգանունը շատ տխուր իմաստ ունի և որոշել են փոխել այն՝ դարձնելով «Թոչունյան»: Գաղափարն այն է, որ երեխաները կարծես թռչուններ լինեն, որոնք մանկատանը թևեր են ստանում: Նոր անունը նաև սերտորեն առնչվում էր Լիբանանի «Թոչնոց բույն» մանկատանից արքեպիսկոպոսի մանկության հուշերի հետ. այն հիմնել էին դանիացի միսիոներները՝ ցեղասպանությունից փրկված որբերին օգնելու նպատակով:

Ահա մենք մի երկար ճանապարհ ենք անցնում Ալեքսանդրապոլից ԱՄՆ, Լիբանանով ու Գյումրիով դեպի Ստամբուլ՝ հետևելով Հայոց ցեղասպանության որբերի անցած ուղուն Ալեքսանդրապոլի մի շենքից մինչև Լիբանանյան մի անուն և Հրանտ Դինք, որը հպարտ կանգնած է հենց այս մանկատանն արված լուսանկարում:

Թռիչք ժամանակի միջով

Ինչպիսի՞ն էր կյանքը որբանոցներում:
Դպրոցում ես կարդում էի Շիրազի բանաստեղծու-

Yetimhane müdürü, bizler Başepiskoposun Vahan'a da ev sahipliği yapan aynı binayı tespit edebilmesinine olanak sağlayan eski fotoğraflara bakmaktayken, işte bu hikayeyi anlattı bize ve ekledi: "Uzun tartışmalar sonrasında yetimhaneye isim olarak Vahan'ın soyadını vermeyi uygun bulduk. İşte o sırada ansızın, bir insanın kendisine niçin böyle bir soyadı seçmiş olduğunu da kavradım. Ter (buradaki bağlamda sahip çıkacak birileri ya da ebeveyn anlamına geliyor) choon (Ermenice choonenal kelimesinden geliyor, sahip olmamak anlamına geliyor) ian (Ermenice soyisimlerinin geleneksel bitiş biçimi). Genç Vahan'ın kimsesi yoktu. Dolayısıyla onun soyadı kimsesi olmayan anlamına gelen Terchoonian olacaktı." Vahan'ın soyadı tercihi dair bu açıklamanın kendisine birileri tarafından mi aktarıldığını, bu konuda dökümanlar olup olmadığını sorduğumuzda yetimhane müdiresi bayan Susanna, bu açıklamayı kendisinin geliştirmiş olduğunu söyledi. İşte Vahan'ın soyadının taşıdığı bu hazin anlam nedeniyle Başepiskopos ve müdire hanım, bu adlandırmanın yetimhane için oldukça hüznünlü bir tercih olacağına karar vermiş ve küçük bir değişiklikle yetimhanenin adını Trchounian olarak belirlemişti. (Trchoun Ermeni dilinde kuş anlamına geliyor.) Böylelikle yetimhanede kalan çocukları, burada kanatlarına kavuşan kuşlarla özdeşleştirmek de mümkün olabilecekti. Dahası bu yeni isim, Başepiskopos'un Lübnan'da bulunan bir Ermeni yetimhanesi olan Bird's Nest (Kuş Yuvası)'ndaki çocukluk anılarına da temas ediyordu. Lübnan'daki bu yetimhane

and raised by an American family. He got a good education, had his own family and lived all his life in the US. After his death, the relatives found a line in his will saying that all his life he had saved some money and wanted to donate it to the building where his life was saved. The money was to reconstruct that building and ensure a shelter for every single child who needed one. Vahan's last wish was turned into reality with the help of Archbishop Mesrob Ashjian, the longtime leader of the Armenian Apostolic Church of the eastern United States and Canada. Archbishop Ashjian took the will very seriously, coming to Gyumri with the photo of the orphanage and searching for the building among the former Russian military barracks and buildings that once served as orphanages. Eventually, he found the ruins of Vahan's orphanage, the building that we are now in and that has been fully renovated according to his will." The director of the orphanage tells the story as we look at the old photos that helped the archbishop to establish the exact place.

She then goes on to describe how she and Archbishop Ashjian

were looking for a proper name for the orphanage. "After lengthy discussions, we decided to call the orphanage by Vahan's surname. You know, it suddenly occurred to me why someone would have such a surname Ter (meaning owner, or parent in this context) choon (from Armenian choonenal, meaning not having) ian (a common ending of Armenian surnames). Young Vahan had no one, so his surname would be Terchoonian, meaning without anyone." The director says that she herself had worked out the explanation.

But the archbishop and Mrs. Sona, the head of the orphanage, eventually decided that the surname had a very sad connotation and changed the name to Trchounian. Trchoun means bird in Armenian – the idea is that the kids are like birds who get wings to fly in the orphanage. The new name was also closely associated with the archbishop's childhood memories of the Bird's Nest, an Armenian orphanage in Lebanon established by Danish missionaries to help the Genocide orphans there.

Here we are, on a long journey from Alexandrapol to the USA through Lebanon to Gyumri, to Istanbul, following the routes of the

թյունները իր որբ մանկության մասին և հուզվում: Սակայն երբեք չէի պատկերացնում, որ դա մի որբի պատմություն չէ, այլ իր նման հազարների: Այժմ մենք հարմար տեղավորվել ենք Գյումրու Տեխնոպարկում՝ Ժամանակակից կառույց՝ ամբողջությամբ հագեցած այն ամենով, ինչ անհրաժեշտ է ցանցային երազներում ճախրելու համար: Սա մեր ժամանակի մեքենան է, և մենք հետևում ենք մեր օդաչուին՝ Կարինե Ալեքսանյանին՝ տեղացի պատմաբան, որը մեզ տանում է հարյուր տարի առաջվա Ալեքսանդրապոլ:

«1915-ի հոկտեմբերին Ալեքսանդրապոլի գավառում փախստականների թիվը 22,815 էր, որոնցից 6,844-ը Ալեքսանդրապոլ քաղաքում էին: Այդքանից 10,000-ը երեխաներ էին» կարդում ենք պատին ցուցադրվող տեքստում: Այնուհետև ուղևորությունը մեզ հասցնում է Հայաստանի նորաստեղծ առաջին Հանրապետություն, և մենք իմանում ենք, որ, չկարողանալով լուծել փախստականների խնդիրը, այն ստիպված եղավ արտաքին աջակցություն խնդրել: Հետո Փարիզում եմ. 1919-ի ապրիլի 28-ն է՝ անձրևոտ մի օր. լուռ նստած եմ այնտեղ, մինչ Ամերիկյան օգնության վարչության ներկայացուցիչ Հերբերտ Հուվերը համաձայնագիր է ստորագրում՝ Փարիզում հայկական պատվիրակության ներկայացուցիչ Պողոս Նուբար Փաշայի և Հայաստանի առաջին Հանրապետության ներկայացուցիչ Ավետիս Ահարոնյանի հետ:

Նրանք նպատակ ունեն կանխելու սովը Թուրքիայի հայկական հատվածում և Հայաստանի Հանրապետությունում: Մոտս դեժավյու է. կարծես լսում եմ Սիրիայի մասին վերջին լուրերը: Նրանք համաձայնում են, որ Ամերիկյան

de Danimarkali misyonerler tarafından soykirim-
dan kurtulan yetimlere hizmet vermek ama-
ciyla kurulmuştu. İşte bizler, Alexandropol'den
Gümrü'ye ve oradan da Lübnan'a uzanan bir
düşünsel yolculukta soykırım yetimlerinin izleri
ile başbaşıydık. Alexandropol'deki bir binada
Lübnan'a uzanan bir isim öyküsü dinliyorduk.
Üstelik Hrant Dink'de yetimhane binamızda,
hemen yanibaşımızdaydı.

Zaman içerisinde yolculuk

Yetimhanelerdeki hayat nasıldı? Okul-
da, Shiraz'ın yetim çocukluğu üzerine yazmış
olduğu şiirleri okudum ve onlardan etkilendim.
Yine de hiç bir zaman, bunların tek bir yetim
çocuğun hikayesi olmadığını, binlerin hika-
yesi olduğunu tahayyül edememiştım. Şimdi,
gayet rahat bir biçimde, rüyalarımızın ağlarında
dolaşmak için gerekli olan herşeyle donatılmış
Gümrü Techno Park'ta oturuyoruz. Bu bizim za-
man makinamız ve biz, yerel bir tarihçi olan pilotumuz
Karine Alexanyan Hanımla birlikte, bir yüzyıl öncesinin
Alexandropol (Gümrü) kentine gidiyoruz.

„1915 ekiminde, Alexandropol vilayetinde
mülteci sayısı 22.185 idi, bunlardan 6.844 kişi şehrin
içindeydiler. Mültecilerin 10.000'i çocuktu” diye okuyo-
ruz duvara akseden metinde. Zaman gezimiz bizi yeni
kurulan Birinci Ermenistan Cumhuriyeti'ne götürüyor,
mülteci kriziyle baş edemediğini ve bu nedenle yaban-
ci ülkelerden yardım talep ettiğini öğreniyoruz. Sonra
Paris'teyim, tarih 28 Nisan 1919, yağmurlu bir gün,
sessizce oturuyor bekliyorum, Amerika Yarım İdare-
si temsilcisi Herbert Hoover, Paris'teki Ermeni Heyeti
temsilcisi Boğhos Nubar Paşa ve Ermenistan Cumhuri-
yeti temsilcisi Avetis Aharonyan ile bir anlaşma imzalı-
yor. Amaçları, Türkiye Ermenistan'ında ve Ermenistan
Cumhuriyetinde açlık ve açiktan ölümleri engellemek.
Ben ise, sanki Suriye haberlerini dinliyormuşcasına bir
deja vu geçiriyorum... Bir takım konularda anlaşılıyorlar,
Amercom (Amerikan İdaresi) yoksulluk sinirinin altında
yaşayan mülteciler ve yerel halka destek olacak, hükü-
mete mültecileri toplamakta ve yetimhaneler açmakta
yardımcı olacak, gezer sağlık ekipleri oluşturacak, atöl-
yeler ve eğitimler sağlayacak vs.... Sonra gene Alexand-
rapol'dayız, ve Alexandropol Mülteci Komitesi dağıtıl-

Armenian Genocide orphans – from a building in Alexandropol, to a
name in Lebanon, and Hrant Dink himself proudly posing in a photo
taken in this orphanage.

A flight through time

How was the life in the orphanages? At school I read Shiraz's
poems about his orphan childhood and was moved by them. Yet I could
never imagine that this was not the stand-alone story of an orphan, but
was rather a history of thousands. We are now comfortably seated in
Gyumri Techno Park, a modern building fully equipped with everything
necessary for flying in the net of dreams. This is our time machine
and we follow our pilot, Ms. Karine Alexanyan, a local historian, to
Alexandropol a century ago. “In October 1915, the number of refugees
in Alexandropol province was 22,815, of which 6,844 were in the city of
Alexandropol. Of these, 10,000 were children,” reads a text projected on
the wall. Then our journey takes us to the newly-established First Arme-

nian Republic, and we learn that it could not address the refugee crises
and called for external support. Then I am in Paris, it is April 28, 1919, a
rainy day, and I sit there silently while the representative of the Amer-
ican Relief Administration, Herbert Hoover, signs an agreement with
Poghos Nubar Pasha, the representative of the Armenian Delegation
in Paris, and Avetis Aharonyan, the representative of the Republic of
Armenia. They aim to prevent hunger and starvation in Turkish Armenia
and the Republic of Armenia. I get déjà vu, as if I'm listening to recent
news about Syria... They agree that Amercom (American Committee)
will assist refugees and the local population below the poverty line,
will help the government collect refugees and establish orphanages,
establish mobile health care centres, create workshops and education,
etc. etc. Then we are in Alexandropol again and the Refugee Committee
of Alexandropol is dissolved and the food provision for the refugees
is taken over by Amercom. We wake up in an orphan city, sheltering
around 50,000 refugees. Half of the city's population are orphans. I

կումիտեն) կաջակցի փախստականներին և տեղի ծայրահեղ աղքատ բնակչությանը, կոզմի կառավարությանը հավաքել գաղթականներին և որբանոցներ կառուցել, հիմնել շրջիկ հիվանդանոցներ, արհեստանոցներ, կրթություն կազմակերպել և այլն, և այլն... Այնուհետև մենք կրկին Ալեքսանդրապոլում ենք. Ալեքսանդրապոլի Փախստականների հանձնախումբը լուծարված է, և փախստականների համար սննդի մատակարարումը փոխանցվել է Ամերկոմին: Մենք արթնանում ենք որբերի քաղաքում, որը պատսպարել է շուրջ 50,000 գաղթական: Քաղաքի բնակչության կեսը որբեր են: Ես քայլում եմ 1920-ականների Ալեքսանդրապոլի փողոցներով, որտեղ համաճարակն ամեն օր հարյուրավոր երեխաների կյանք է խլում: Սայլերը մոտենում են որբանոցների դռներին ամեն օր, և որբերը իրենց ընկերների դիակները դնում են դրանց վրա: Այնքան շատ են զանգվածային գերեզմանները, դրանց հաշիվ չկա:

Նույն օրն ավելի ուշ ես շարունակում եմ ճամփորդությունս դեպի անցյալ այս անգամ Նարինե Խաչատրյանի հետ, որը պատմում է իր տատի՝ Շիրազի քրոջ պատմությունը: 1920-ականներին ամերիկացիները սկսեցին որբերին տեղափոխել Ալեքսանդրապոլից ԱՄՆ: Շատերը դա ընդունում էին որպես բարեգործություն, հազարների համար փրկության ուղի: Մինչդեռ երբ հետ ենք գնում ժամանակում, լսում ենք, թե ինչպես է լաց լինում մի երեխա, քանի որ իր ընկերներին որդեգրում են ամերիկյան ընտանիքները: Նա շատ տխուր է, որ կորցնում է ընկերներին:

Իսկ իրեն ինչու՞ չորդեգրեցին:

Նա շարունակում է լաց լինել: «Ես տգեղ եմ, դրա համար էլ ինձ ոչ ոք չի որդեգրում»: Ինքս իմ աչքին փոքրանում եմ, երբ տիկին Նարինեն նկարագրում է «գեղեցկության» այն չափանիշները, որոնցով ընտրում էին Միացյալ Նահանգներ ուղարկվող երեխաներին: Համաձայն դրանց՝ «գեղեցիկ» նշանակում էր, որ բույս մատի հաստությունը պիտի դաստակի կեսը լիներ, իսկ պարանոցինը՝ իրանի կեսը: Դրան գումարած այն, որ երեխայի հասակը պիտի լիներ 60-70 սանտիմետր:

Ուշ երեկոյան վերադառնում եմ հյուրանոցի սենյակ: Սկսում եմ համացանցում փնտրել նյութեր Ալեքսանդրապոլի որբանոցների կյանքի մասին: Անգլերեն և հայերեն

miş ve mültecilere gıda dağıtımı Amercom tarafından üstlenilmiş. Bir yetimler kentinde uyanıyoruz, 50.000 mülteci barınıyor burada. Şehrin yarisi yetim. 1920'lerin Alexandropol sokaklarını dolaşıyorum, her gün yüzlerce çocuk bulaşıcı hastalıklardan ölüyor. El arabaları dolaşiyor her sabah yetimhaneden yetimhaneye ve yetimler, ölmüş arkadaşlarının vücutlarını taşıyorlar el arabalarına. Öylesine çok toplu mezar, sayısız...

Bu günün geç saatlerinde yeniden bir zaman yolculuğu yapıyorum, bu sefer yol arkadaşım Narine Haçaturyan bana, şair Shiraz'ın kardeşi olan ninesinin hikayesini anlatıyor. 1920lerde Amerikalılar, Alexandropol yetimlerini ABDye götürmeye başlıyorlar. Bir çoğu bunu bir lütuf olarak görüyor, binler için bir kurtuluş yolu. Eski zamanlara yolculuk yaparken, bir çocuğun ağlamasını duyuyoruz. Arkadaşları Amerikalı aileler tarafından evlat edinilmiş. Onları kaybettiği için ağlıyor. Neden kendisi de gitmiyor, enden kendisi de evlat edinilmemiş? Ağlamaya devam ediyor. "Ben çirkinim, kimse beni evlat edinmek istemiyor." Vücudum incecik. Narine Hanım, Amerika'ya gönderilecek çocuklarda aranan "güzellik" standartlarını anlatıyor. Buna göre, başparmağın genişliği bileğin yarisi kadar, bileğin genişliği ise boynun yarisi, boynunki de belin yarisi olmalıydı. Ve çocuğun boyu 60 ile 70 santim arası olmalıydı.

walk the Alexandropol streets of the 1920s, as epidemics take the lives of hundreds of children every day. The carts go round the orphanages every morning, and the orphans put the bodies of their dead friends on these carts. So many mass graves, there is no count.

Later that day I travel back in time again, this time with Narine Khachatryan, who tells the story of her grandmother, Shiraz's sister. In the 1920s, Americans started shipping the orphans from Alexandropol to the USA. Many perceived this as an act of kindness, a survival route for thousands. Yet, as we travel back in time, we hear a kid crying about her friends being adopted by US families. She is very upset at losing them. So why wasn't she adopted herself? She goes on crying, "I am ugly, so no one would adopt me." My body feels smaller as Ms. Narine talks about the "beauty" standards used to select children to be sent to the US. According to these, "beautiful" meant that the circumference of the thumb should be half of the wrist, the circumference of the wrist half of the neck, and the circumference of the neck half of the waist. In

addition, the height of the child should be between 60 and 70 cm.

It is late evening and I am back in my hotel room. I start googling "life in Alexandropol orphanages". There is a list of articles in English and Armenian. The orphanages should have had their traditions and the people working there should have done their best to bring a small light into the lives of the orphans. Here, an orphan says that on every New Year's Eve they were asked to knit a present bag. The bigger the present bag, the bigger presents they received. They knitted all night long to have the biggest present bag hanging on the fireplace for the New Year, and then dreamt of getting the biggest present.

Here is Shiraz himself saying that he had learnt shoemaking in the orphanage. Once, when he was already a famous writer, he went to a shoemaker and paid him three roubles and told him to buy himself a beer while he fixed his shoe with the same professionalism as he recited a poem.

մի շարք հոգիվածներ են հանդիպում: Որբանոցները պետք է իրենց ավանդույթներն ունեցած լինեն, և մարդիկ, որոնք աշխատում էին այնտեղ, պիտի ամեն ինչ անեն՝ որբերի կյանքը գոնե մի փոքր լուսավոր դարձնելու համար: Ահա մի որբ պատմում է, որ ամեն Նոր տարվա նախօրեին նրանց խնդրում էին նվերի պարկ գործել: Որբան մեծ էր ստացվում պարկը, այնքան ավելի մեծ նվերներ էին ստանում: Նրանք ողջ գիշեր գործում էին, որպեսզի Նոր տարվա բովարտումն անցնեին իրենց նվերի պարկն ամենամեծը լինելու, և երազում ամենամեծ նվերը ստանալու մասին:

Ահա Շիրազն ինքն է նշում, որ կոշիկ կարել սովորել է որբանոցում: Մի անգամ, երբ նա արդեն հայտնի գրող էր, գնում է կոշկակարի մոտ, վճարում երեք ռուբլի՝ ասելով, որ վերջինս գնա իր համար գարեջուր գնի, մինչ նա կարում է իր կոշիկը նույն վարպետությանը, որով բանաստեղծություններ էր կարդում:

Ալկհայտ է, որ որբանոցները Ալեքսանդրապոլ քաղաք նոր մշակույթ բերեցին: Մրա վառ օրինակը ֆուտբոլի թիմն է: Հայ գրող և հասարակական գործիչ Վահան Չերազին հրավիրում են Ստամբուլից, որպեսզի զբաղվի երեխաների ֆիզիկական կրթությամբ, և նա ստեղծում է ֆուտբոլի թիմ: 1922-ին ֆուտբոլն արդեն Ալեքսանդրապոլում շատ տարածված էր, չնայած քաղաքում ֆուտբոլի դաշտ չկար, և երեխաները ստիպված էին մարզումների համար այլ տեղեր օգտագործել: Ալեքսանդրապոլի որբանոցների ֆուտբոլի թիմը իր գոյության ութ տարում երբևէ չի պարտվել, և նույնիսկ հնարավորություն է ստացել մասնակցելու Ասորկոլկասյան մրցումներին:

Ալեքսանդրապոլից Թալին

Հայաստանում մեր հաջորդ կանգառը Արագածոտնի մարզի Թալինի շրջանի Աշնակ գյուղն է, որը բնակեցված է ցեղասպանությունից փրկված սասունցիների ժառանգներով: Հայ ֆիդայիներն այս կողմերում շատ հայտնի են: Այստեղ իմանում ենք ցեղասպանության ժամանակ և դրանից հետո որբերին և երեխաներին փրկելու համար նրանց կատարած հսկայական աշխատանքի մասին: 1918-1919 թթ. ընկած ժամանակահատվածում, իսկ այնուհետև մինչև 1925 թ. Արևմտյան Հայաստանում տեղանքը և համայնքները լավ ճանաչող հայ ֆիդայիները գնում էին տարբեր բնակավայրեր՝ փնտրելով հայ որբերի, որոնց կամ փրկել, կամ գողացել էին քրդերը: Ասում են՝ նրանք ամեն երեխայի համար մեկ ոսկեդրամ են վճարել:

1 Անգլերեն տառադարձմամբ ազգանունը Terchoonian է: Զանի որ անգլերենում չկա «տ» հնչյունը և համապատասխան տառը, հայերնում ազգանունը կարող է ինչպես «Տերչունյան» այնպես էլ Թերչունյան և կամ Թոչունյան կարդացվել:

Apparently, orphanages brought a new culture to the city of Alexandrapol. A vivid example of this was the football team. The Armenian writer and public figure Vahan Cheraç was invited from Istanbul to direct the physical education of the kids, so he created a football team. By 1922, football had become very popular in Alexandrapol, even though there was no football ground and the kids were forced to use other spaces for training. But the Alexandrapol orphanages football team existed for eight years, never lost a single match, and even got a chance to take part in Transcaucasia competitions.

From Alexandrapol to Talin

Our next stop in Armenia is Ashnak, a village in the Talin region of the Aragatsotn province, populated by the descendants of Genocide survivors from Sassoun. Armenian Freedom Fighters, or Fedayees, from Western Armenia are quite popular here. And we learn about a campaign that they initiated to save Genocide orphans. Between 1918 and 1919,

Akşam geç oldu ve otel odamdayım. Google’da “Alexandrapol yetimhanelerinde yaşam” ariyorum. İngi-lizce ve Ermenice bir sürü yazı var. Yetimhanelerin kendi gelenekleri olmalydı ve yetimlerin hayatında küçük bir işik yakmak için ellerinden geleni yapmış olmalydılar. Bak burada, bir yetim anlatıyor, her Yeni Yıl arifesinde bir hediye çantasi örüyorlarmış. Ne kadar büyük örebi-lirlerse çantayı, o kadar da büyük bir hediye alırlarmış. Yeni Yıl hediyesi için şömine yanına asılacak en büyük çantayı yapabilmek için tüm gece örerlermiş, sonra da en büyük hediyei alacaklarının rüyasıyla uyurlarmış.

Ve burada şair Shiraz, bize yetimhanede pabuç-çuluğu öğrendiğini anlatıyor. Birgün, artık meşhur bir şair olduktan sonra, lostraya gitmiş ve ustaya üç ruble vermiş ve kendine bir bira almasını söylemiş, bu arada şair yazdığı ustalikle pabuçlarını tamir etmiş.

Yetimhaneler, Alexandrapol şehrine yeni bir kültür getirmişler. Bunun canlı örneklerinden biri ise Futbol takimiymiş. İstanbul’dan tanınmış yazar Vahan Cheraç çocukların spor eğitimi için davet edilmiş ve burada bir futbol takimi kurmuş.

1922 yilina gelindiğinde futbol Gümrü’de son derece popüler bir spor haline gelmiş. Futbol sahası bile olmayan yetimler, kendi yaşadıkları alanlarda futbol oynuyor, idman yapıyor. Enteresandır, Gümrü yetimlerinin futbol takimi sekiz yıl boyunca varlığını sürdürebilmiş ve bütün bu yıllar boyunca bir kez bile yenilmemiş, öyle ki Transkafkasya Turnuvası’na katılma imkanı bile elde etmişler.

Alexandrapol’den Talin’e

Ermenistan’daki bir sonraki durağımız, soyki-rimdan kurtulan Sason’luların torunlarının yaşadığı, Aragatsotn vilayetine Talin yöresinde olan Aşnak köyü. Buralarda Ermeni Özgürlük Savaşçileri, Fedailer çok meşhurdur. Fedailerin, soykırım yetimlerini kurtarmak için başlattıkları bir kampanyayı öğreniyoruz burada: 1918 ile 1919 arasında, hatta zaman zaman 1925lere kadar, Bati Ermenistan’i ve orada yaşayanları iyi bilen fedailer, köylere gidip Kürtler tarafından kaçırılmış ya da kurtarılmış Ermeni yetimleri aramışlar. Ve her bir çocuk için bir altın para ödemişler.

and then sporadically up until 1925, Armenian Fedayees, who knew well the area and communities in Western Armenia, would go to different settlements in search of Armenian orphans either kidnapped or rescued by Kurds. They are known to have paid one gold coin per child.

Ես այստեղ ոչ
մի օր չեմ հիշում,
որ մրսած լինեմ

Ben Hiç Burada
Üşüdüğümü
Hatırlamıyorum

I do not remember
being cold here

Հեղինակ՝ Դենիզ Օզաքաչան
Լուսանկարներ՝ «Թռչունյան տուն» որբանոցի արխիվ

Օրեր շարունակ Գյումրիի ամեն փողոցում անդադար տատիս ու պապիս եմ հանդիպում: Դեմքեր, ծիծաղ, ձայներ, շեշտադրություն. կարծես այդ ամենն ինձ անընդհատ ստիպում է մտածել այն վայրերի մասին, որտեղ նրանք են մեծացել: Վայրեր, որ մի ժամանակ ուրիշներին են պատկանել, իրենց ընտանիքը կորցրած մարդկանց, վայրեր, որ մարդիկ մտապահել են իրենց ավերված տներից հեռու, ճամփորդության վերջում ... Ուրեմն պետք է վերակառուցված վայրեր փնտրեմ ու նրանց «չկորած» երեխաներին:

1988 թվականի Գյումրիի երկրաշարժից ամենաշատ տուժած թաղամասերից մեկում եմ: Տնակների արանքով անցնելով՝ մտնում եմ մի երկհարկանի շենք, ուր Վանից բերված 110 տարեկան օրորոց ու 150 տարեկան սեղան կա: «Շիրակ» կոչվող հասարակական կազմակերպության՝ թաղամասի բնակիչների հետ աշխատելու համար հիմնած այդ տանն եմ շրջում: Ժպտուն աչքերով, ոսկե ատամներով մի մարդ ինձ տանում է 100 տարեկան գրամոֆոնի մոտ՝ ծիծաղելով ձայնակավառակ է դնում: Ականջ եմ դնում խշխշոցին, ինձ անհասկանալի լեզվով երգ է լսվում. կարծես պապս մահից հետո Հայաստանում մի գրամոֆոնի մեջ ուրիշ լեզվով է շարունակում իր կյանքը: Այդ մարդն ինձ ժպտում է, պապիս ծափտն եմ հիշում, ես էլ եմ ծափում: Ձայնակավառակը փոխում ենք, սկսում ենք պարել: Հետո ինձ տանում է իր սպիտակ շների մոտ, ասում է, որ մենք լավ մարդիկ ենք, որ իր շները գիտեն թե ովքեր են լավ մարդիկ: Խոսում ենք. ո՛չ անգլերեն, ո՛չ թուրքերեն, ո՛չ էլ հայերեն. մի լեզվով ենք խոսում, որ մեզնից բացի ոչ ոք չի կարող հասկանալ: Ասում է, որ շները գիտեն՝ ովքեր են լավ մարդիկ. շունը քիթն ականջիս է մոտեցնում: Շունը, ես ու մարդը խոսում ենք. ո՛չ անգլերեն, ո՛չ թուրքերեն, ո՛չ հայերեն. լրիվ ուրիշ լեզվով, որ մեզնից բացի ոչ ոք չի կարող հասկանալ: Ես նրան ասում եմ «կոնյակ»՝ ձեռքիս երևակայական բաժակը բերանիս մոտեցնելով, գրամոֆոնից եկող ձայնի կողքին՝ գոյություն չունեցող սեղանին եմ դնում գլուխս: Ինձ հասակակից, կրկին այլ լեզվով խոսող մի երիտասարդ է ինձ արթնացնում ու թևանցուկ անելով՝ փայտից վանա կատվի մոտ է տանում: Ուշադիր նայում եմ կատվի աչքերին՝ մեկը կապույտ, մյուսը՝ դարչնագույն: Կենտրոնանում եմ կատվի աչքերը միմյանցից հեռացնող դատարկության վրա: Այդ պահին 1914 թվականից մնացած գնացքի տոմսի առաջ կանգնած հայ ընկերս ինձ ձայն է տալիս. «Կարսից Գյումրի գնացող ուղևորի տոմս է»: Դարչնագույն-կապույտ, Գյումրի-Կարս, դատարկություն ու Արարատ եմ ասում: Արդյոք կարող են միմյանց կորցրած եղբայրները գտնել իրար, արդյոք կանաչի ու դարչնագույնի

Metin: Deniz Ocakacan
Fotoğraflar: Terchoonian Yetimhanesi Arşivi

Günlerdir Gümrü'nün her sokağında anean-nem ve dedemle karşılaşip duruyorum. Yüzler, gülüşler, sesler, vurgular; onların içinde büyüdükleri mekanları düşünmeye itiyor sürekli. Bir zamanlar başkalarının olan mekanları, ailesini kaybetmiş insanların, harabeye dönmüş evlerinden uzakta, kat ettikleri büyük yolcu-luğun sonucunda kafalarında taşıdıkları mekanları... O halde yeniden inşa edilen mekanlar bulmalıyım ve bu mekanların “kaybolmayan” çocuklarını.

1988 Gümrü Depreminin en korkunç sonuçlarını yaşamış bir semtteyim. Prefabrik evlerin arasından geçerek, Van'dan gelen 110 yıllık bir beşik ve 150 yıllık bir masaya ev sahipliği yapan iki katlı ahşap bir binaya giriyorum. Shirak adlı bir sivil toplum kuruluşunun bölge halkıyla dayanışmak için oluşturduğu bu evde dolaşmaya başlıyorum. Gözleri gülen, altın dişli bir adam beni alıp 100 yıllık bir gramfonun yanına götürüyor, gülerек bir plak takıyor. Cizirti seslerine kulağımı götürüyorum, anlamadığım dilde bir parça çalıyor; sanki dedem ölmünden sonra Ermenistan'da bir gramfonun içinde başka bir dilde yaşamini sürdürmeye devam ediyor. Adam bana gülüyor, dedemin gülüşü aklıma geliyor, ben de gülüyorum. Plağı değiştiriyoruz, oynamaya başlıyoruz. Sonra beni bembeyaz köpeklerinin yanına götürüyor, bana benim iyi bir insan olduğumu anlatıyor, köpeklerin iyi insanları tanıdığını söylüyor. Konuşuyoruz; ne İngilizce, ne Türkçe, ne de Ermenice, bizden başka kim-

Text: Deniz Ocakacan
Photos: Terchoonian Orphanage Archive

For days I have been running into my grandfather and grandmother in Gyumri. Their faces, smiles, voices and accents; these make me constantly think about the places they grew up. I have to think about these places that once belonged to other people, these places that people who have lost their families, who are far away from their ruined homes, think about when they remember their homes at the end of their journeys. I need to find these places, these lives, which were built again and the never-to-be-lost-children in them.

I am in a district which bares the most terrible scars of the 1988 earthquake. Passing through the prefabricated houses I enter a two-storey wooden building which contains a 110-year-old cradle and a 150-year-old table from Van. I begin rambling through this house, which was created by the civil society organization “Shirak” to estab-

lish solidarity with the inhabitants of this district. A man with smiling eyes and a golden tooth takes me to a 100-year-old gramophone and puts on a record. I listen to the crackling sound with all my attention. A song is playing in a language that I do not understand. It is as if my grandfather continues to live in this gramophone in Armenia, in another language. The man smiles at me, and I recall my grandfather's smile and smile back. We change the record, we begin to dance. Then he takes me to some snow-white dogs, he tells me that I am a good person, he says that the dogs feel and recognize good people. The dog puts his snout to my ear. The dog, the man and me are speaking, neither in English, nor in Turkish, nor in Armenian, we are speaking in a language that no one but us can understand. I say “cognac,” and put a non-existent glass to my mouth, then I put my head on the non-existent table, and doze by the voice of the gramophone. A boy, I guess more or less the same age as I am, and who again speaks in a language I do not understand, wakes me up, takes my arm and leads

խառնուրդից հնարավոր է նման ճերմակ գույն ստանալ, հարցնում եմ ինքս ինձ: Պատերին կախած նկարների միջից Գյումրի հասած մի աղջիկ երեխա կարծես շրջանակից դուրս գալով՝ ինձ է մոտենում: Ինձ տանում է մի այլ շենքի մոտ ու հեռանում:

Սա Թոչոնյան տունն է: Դռան մոտ հին ամերիկյան ավտոբուս է կանգնած: Օգտագործվում է մանկատան ծառայությունների համար: Գլխավոր շենքի աստիճաններից եմ նստում 7-13 տարեկան երեխաների հետ: «Ընդհանրապես թուրքերին չեմ սիրում, բայց նրանց սիրեցի», – ասում է 12 տարեկան մի երեխա՝ ինձ ցույց տալով: Միասին դուռը բացելով՝ ներս ենք մտնում: Չախ կողմում Հրանտ Դինքի նկարն եմ տեսնում: Այստեղ գալուց առաջ Թուրքայում մի հին մանկատուն (Քամի Արմեն) էի գնացել, որը մոռացության է մատնված, շենքի մի մասը պետության հրամանով քանդել են: Այստեղ մեծացած ու իր հուշերը բուրդզերներից փրկելու համար պայքարող մի սան ծառից պոկած մի քանի թուզ մեզ մեկնելով այսպես էր ասել. «Ես այստեղ ոչ մի օր չեմ հիշում, որ մրսած լինեմ»: Հրանտ Դինքն էլ էր Ստամբուլի այդ մանկատանը մեծացել, նա, ով Թուրքիայում ապրող բոլոր ինքնությունները միավորող լեզու էր ստեղծել: Անցյալում թողած մեղքի զգացումն այստեղ միշտ պտտվում է մարդու շուրջ: Ամեն ինչ պարզ կանգնած էր իմ առաջ: Երեխաները փորձ էին անում հաջորդ օրվա բեմադրության համար և մի ժպտերես երեխա՝ ամեն ինչից անտեղյակ, «Ճանաչիր հայոց ցեղասպանությունը» գրությամբ շապիկով պարում էր իմ առաջ: Հինա աստիճանով եմ բարձրանում, որ պետք է իրականում

senin anlamayacağı başka bir dilde. Köpeklerin iyi insanları tanıdığını söylüyor, köpek burnunu kulağıma götürüyor. Köpek, ben ve adam konuşuyoruz; ne İngilizce, ne Türkçe, ne de Ermenice, bizden başka kimsenin anlamayacağı başka bir dilde. Ben ona “konyak” diyorum, elimdeki olmayan bardağı ağzıma götürüp, gramafondan gelen sesin yanındaki olmayan sofraya kafamı koyuyorum. Aynı yaşlarda olduğumu tahmin ettiğim, yine başka bir dil konuşan genç bir çocuk beni uyandırıyor, koluma girerek tahtadan yapılmış bir Van kedisinin önüne götürüyor. Bir gözü mavi diğer gözü kahverengi olan kediyi dalıp gidiyorum. Kedinin gözlerini birbirinden ayıran boşluğa odaklanıyorum. O sirada 1914 yılına ait bir tren biletinin önünde duran Ermeni arkadaşım sesleniyor; “Kars’tan Gümrü’ye giden bir yolcunun tren bileti bu.” Kahverengi/mavi, Gümrü/Kars, boşluk ve Ararat diyorum. Birbirini kaybetmiş kardeşlerin birbirine kavuşması mümkün olabilir mi, yeşille kahverenginin birleştiği böyle bir beyazlık bulunabilir mi? diye soruyorum kendi kendime. Duvarlarda asılı duran fotoğraflar arasından Gümrü’ye ulaşabilmiş bir kız çocuğu, sanki çerçeveden çıkıp yanıma geliyor. Beni başka bir binanın önünde bırakıp gidiyor.

Burasi Terchoonian Yetimhanesi. Kapisinda eski bir Amerikan otobüsü duruyor. Yetimhanenin servis araci olarak kullaniliyor. Ana binanın önündeki merdivenlerde 7-13 yaşlari arasindaki çocuklarla oturuyorum. “Türkleri genelde sevmem ama bunlari sevdim” diyor 12 yaşında bir ses beni işaret ederek. Birlikte kapiyi açip içeri giriyoruz. Sol tarafa Hrant Dink’in fotoğrafını görüyorum. Buraya gelmeden önce unutulmaya birakilmiş, bir kısmi devlet tarafından yikilmiş eski bir yetimhaneye (Kamp Armen) gitmiştim Tuzla’da; orada büyümüş olan ve anilarini dozerlerin altından kurtarmak için mücadele eden bir yetim, dalından kopardığı incirleri bize uzatirken şöyle demişti “Ben burada hiç üşüdüğümü hatirlamiyorum.” Kendisi de İstanbul’da bir yetimhanede büyümüş olan, Türkiye’de yaşayan bütün kimlikleri birleştiren bir dil geliştirdiği için öldürülen Hrant Dink de işte o yetimhanede büyümüştü. Arkasinda biraktığı suçluluk duygusu burada etrafında dolaşiyor insanin. Her şey çok somut karşımda duruyor. Çocuklar yarin çıkacaklari bir gösteri için hazirlik yapıyor ve güler yüzlü

me to a wooden Van cat. I gaze on the cat, which has one blue eye and one brown. I concentrate on an emptiness that separates the cat’s eyes from each other. At that moment my Armenian friend, who is standing, pointing at a 1914 train ticket says, “This is the train ticket from Kars to Gyumri.” I say, blue/brown, Gyumri/Kars, emptiness and Ararat. I ask myself, “Is it possible for siblings who once lost each other to find each other again? Can a whiteness be found in an area where green and brown are united?” On one of the photos hanging on the wall there is a girl who was able to reach Gyumri. Then she steps out of the frame to my side. She leaves me in front of another building and goes.

This is the Terchoonian Orphanage. There is an old American bus standing at its door, used for the orphans. In front of the main building I am sitting on the stairs with children aged 7 to 11. “I usually do not like Turkish people but I like this one,” says a 12-year-old voice pointing at me. We open the door together and go

inside. On the left-hand wall I see Hrant Dink’s photo. Before coming here I had visited an old orphanage (Kamp Armen) in Tuzla, Turkey, which had been abandoned. An orphan, who was trying to save his memories before they were demolished by bulldozers, offered figs that he had just picked from a tree, and told us: “I do not remember being cold here.” Hrant Dink, who was murdered because he had developed a language which united all identities in Turkey, was from this same orphanage. The feeling of guilt he left behind is wandering around here. Everything in front of me seems very tangible. The kids are rehearsing for the next day’s performance and the smiling kid with a “Recognize the Genocide” t-shirt is dancing in front of me, unconscious of everything.

Now I am climbing the stairs, and with every step a picture from 1915 revives in my eyes. I counted exactly a hundred kids in the orphanage, and there should have been a hundred steps. When I get to the second floor, it is my grandmother meeting me. She takes me

հարյուր քայլից բաղկացած լինի: Ամեն քայլի 1915-ից մի նկար է կենդանանում իմ առաջ: Մանկատանն ուղիղ 100 երեխա հաշվեցի: Երկրորդ հարկ հասնելիս մայրս է ինձ դիմավորում՝ ծաղկավոր զգեստը հագին: Նա ինձ շենքն է ցույց տալիս և չնայած ինձ անհայտ լեզվով է խոսում, զգում եմ երեխաների հանդեպ նրա տածած սերը: Առանց շտապելու, դանդաղ իջնում ենք: Ինձ զսպում եմ, որ նրան չգրկեմ: Ժպտաղեն ու ամաչկոտ ծիծաղով երեխաներ են վազելով անցնում մեր կողքով: Դասարաններ ենք մտնում: Հետաքրքրասեր հայացքներով մեզ նայող ամաչկոտ երեխաներ, արտասովող երեխաներ, ժպտացող երեխաներ ենք տեսնում: Մտնում ենք ընդարձակ սրահ: Հարյուր տարի առաջ ցեղասպանությունից փրկված երեխաների նկարներով պատերին եմ նայում: Ըստրում եմ մահամերձ երեխայի գրկած մարդու նկարը: Հայացքի սարսափը հասկանալու համար պետք չէր շատ ջանք գործադրել: Մեզ ամեն բան բացատրող կինն այդ նկարի կողքի մեկ այլ նկար է ցույց տալիս: Առողջ, ժպտացող աղջիկ երեխայի նկար է, ասում է, որ այդ երկու նկարում նույն երեխան է, որ այդ նկարները տարիներ անց այդ աղջիկն էլ է տեսել:

Դուրս գալու ժամանակն է: Մինչ երեխաները մեզ մինչև դուռն են ուղեկցում, տխրությունս լրիվ ուրիշ զգացմունքի է տեղի տալիս: Քամի Արմենի ձայնն եմ հիշում. «Ես այստեղ ոչ մի օր չեմ հիշում, որ մրսած լինեմ»: Ներսուն ջերմություն եմ զգում, հասկանում եմ, որ ինչպես մարդիկ, այնպես էլ վայրերը չեն կարող կորչել: Ես դուրս եմ գալիս, բայց Հրանտ Դինքը, սատիկս ու երեխաները ներսում են մնում:

on a tour with her flower-printed dress and the love she gives the children that I can see despite the fact that she speaks in a language that I do not understand. We walk without any hurry. I can hardly contain myself from hugging her. Kids are passing us, running with their smiling faces and giggling skittishly. We enter the classes. We see shy children, infiltrating us with their curious eyes, crying children, smiling children. We arrive at a broad room. I look at the walls decorated with pictures of children who survived the Genocide. I choose a picture of someone holding a child that is nearly dead. The terror in her eyes is easily discernible. The woman showing us around points to the next picture. This shows a girl who is healthy and smiling, she says both are the same child, and that many years later these photos were seen by this same girl, when she came to visit the orphanage.

It's time to go. While the children are seeing us to the door my sadness gives way to another feeling. I remember the voice in Kamp Armen, which said, "I do not remember being cold here." I feel

bir çocuk "Soykirim Tani!" tısırtıyla her şeyden habersiz önümde dans ediyor. Aslında yüz basamaklı olması gereken bir merdiveni çıkıyorum şimdi. Her adımında 1915'ten bir fotoğraf canlanıyor gözümde. Tam 100 tane çocuk saydım bir yetimhanede. İkinci kata ulaştığımda ananem karşıyor beni. Çiçek desenleriyle kaplı elbisesi, bilmediğim bir dilde konuştuğu halde çocuklara verdiği gördüğüm sevgisiyle bizi dolaştırmaya başlıyor. Acele etmeden, yavaş yavaş yürüyoruz. Sarılmamak için kendimi zor tutuyorum. Gülen yüzleri ve utangaç kikirdayışlarıyla çocuklar koşuyor yanımızdan. Sınıflara giriyoruz. Meraklı gözleriyle bizi süzen utangaç çocuklar, ağlayan çocuklar, gülen çocuklar görüyoruz. Geniş bir salona geliyoruz. Yüz yıl önce soykirimden kaçmayı başarmış çocukların fotoğraflarıyla süslü duvarlara bakıyorum. Ölmek üzere olan bir çocuğu kucağında tutan birisinin fotoğrafını seçiyorum. Bakışlarındaki dehşet kolayca anlaşılıyor. Bizi gezdiren kadın, yanında duran başka bir fotoğrafı gösteriyor. Sağlığı yerinde, gülen bir kız çocuğunun fotoğrafı bu, ikisinin de aynı çocuk olduğunu söylüyor, bu baktığımız fotoğrafların da yıllar sonra kızı tarafından görüldüğünü söylüyor.

Dişari çıkma vakti geliyor. Çocuklar, kapiya kadar geçirirken, üzüntüm yerini başka bir duyguya birakıyor. Kamp Armen'deki ses aklıma geliyor; "Ben burada hiç üşüdüğümü hatırlamıyorum." İçim isiniyor, insanlar gibi mekanların da kaybolmayabildiğini hissediyorum. Ben dişari çıkıyorum ama Hrant Dink, ananem ve çocuklar içerde kalıyor.

the warmth inside; I feel that just like people, places can be saved too. I leave, but Hrant Dink, my grandmother and the kids stay there.

Arazinin derinlerinde

Դաշտի խորքում

Metin ve fotoğraflar: Pinar Kolancı
Eçmiadzin – Nersesyan Ormanı

Günümüzde Nersesyan Ormanı, Eçmiadzin güney doğusunda yer alan küçük bir park. Geçmişte ise, Patrik Ashtarak'lı Nerses (1843–1857) döneminde Ermeni Kilisesi tarafından dikimine başlanan bir ormandı. 1915–1916 soykırımı sırasında bu orman, Van ve Eleşkirt'ten kaçan ve burada, tentelerin altında yaşayan siğimacılara ev sahipliği yapmış. Ağaçların çoğu isinma amacıyla kesilmiş. Siğimacılar salgın hastalıkların pençesinde yaşama tutunmaya çalışmış ancak pek çoğu tifo ve koleradan ölmüş. Ormanın ağaçsız kalan bölümlerinde kitlesel mezarlar kazılmış. Medzamor Nükleer Enerji Santrali'nin kapatılması ve Karabağ savaşı gerekçesi ile Türkiye ile Azerbaycan tarafından Ermenistan'a uygulanan ambargo sonucunda, 1992–1994 yılları arasında ülkede ciddi bir elektrik sikintisi baş göstermiş. Bunun sonucunda, Sovyet döneminde dikilmiş olan dut ağaçları da 1990'li yıllarda isinma amacıyla odun elde edebilmek için kesilmiş.

Տեքստը և լուսանկարները՝ Փննար Քոլանջալը
Էջմիածին. Ներսիսյան անտառ

Ներսիսյան անտառն այժմ Էջմիածնի հարավ-արևելքում ընկած մի փոքրիկ զբոսայգի է: Սկզբնապես այն անտառ է եղել՝ տնկված Ամենայն հայոց կաթողիկոս Ներսես Աշտարակեցու նախաձեռնությամբ (1843–1857թթ): 1915–1916 թթ. Վանից և Ալաշկերտից ցեղասպանությունից փրկվածները ապաստան են գտել այստեղ՝ վրանների տակ: Նրանք անտառի մեծ մասը կտրել են և օգտագործել որպես վառելիքայտ: Գաղթականների շարքերում տարածվող վարակիչ հիվանդությունները հսկայական թվով մարդկանց կյանքեր են տարել. շատերը մահացել են տիֆից ու դիֆտերիայից: Այդ ժամանակ անտառի ծառագործի հատվածում ստեղծվել են զանգվածային գերեզմաններ: Սովետական տարիներին այդ տարածքում թթի ծառեր են տնկվել, որոնք մարդիկ կտրել են 1990-ականներին բնակարանները տաքացնելու համար, քանի որ Հայաստանի տարածքի մեծ մասում 1992–1994 թթ. էլեկտրականություն չկար: Դա Մեծամորի ատոմակայանի փակման և ի պատասխան Ղարաբաղյան պատերազմի՝ Թուրքիայի և Ադրբեջանի իրականացրած շրջափակման հետևանք էր:

Depth of field

Text and photos: Pinar Kolancı
Ejmiadzin – The Necessyan Forest

The Necessyan forest is currently a small park south-east of Ejmiadzin. It was initially a forest planted by the head of the Armenian Church, Catholicos Nerses of Ashtarak (1843–1857). In 1915–1916 Genocide survivors from Van and Alashkert were sheltered here under tents. They cut down most of the trees for fuel. Infectious diseases took their toll and many died from typhus and cholera. Mass graves were created in by then treeless parts of the forest. Under the Soviets, mulberry trees were planted in the area, which were then cut down in the 1990s for heating purposes, as there was no electricity in most of Armenia from 1992 to 1994 as a result of the closure of the Madzamor nuclear power plant and the blockade imposed by Turkey and Azerbaijan in response to the Karabakh war.

Gümrü – Katliam Vadisi

Katliam Vadisi, Gümrü'nün 25 kilometre kuzey doğusunda, Shirak bölgesinde bulunan Jajour köyünün 3 kilometre dışında bulunuyor. Burası, Alexandrapol ve Karakilise bölgelerinde yaşayan ve 1918-1920 yılları arasında Türk Ordusu tarafından öldürülen Ermenilerin toplu mezarlarının bulunduğu yer.

Գյումրի. Ջարդի ձոր

Ջարդի ձորն ընկած է Գյումրիից 25 կմ հյուսիս-արևելք և Շիրակի մարզի Ջաջուր գյուղից 3 կիլոմետր արևելք: Այստեղ է գտնվում 1918-1920թթ թուրքական բանակի կողմից կոտարածի ենթարկված Ալեքսանդրապոլի և Դարաքիլիսայի հայերի զանգվածային գերեզմանը:

Gyumri – The Massacre Gorge

The Massacre Gorge is 25 kilometres north-east of Gyumri and three kilometres east of Jajour village in the Shirak province. It is a mass grave for Armenians of Alexandrapol and Gharakilisa, killed between 1918 and 1920 by the Turkish Army.

Irind – Ghachakh Vadisi

Ghachakh Vadisi, Ermenistan'ın Aragatsotn bölgesinde, Irind köyü yakınlarında bulunuyor. Sovyet iktidarının kurulmasının ardından, Fedai adıyla da bilinen Ermeni Özgürlük Savaşçıları burada saklanmışlar. Bu savaşçıların büyük bölümü, şu anda Türkiye'nin güney doğusunda yer alan Muş ve Sason kökenliymiş. En ünlüleri de Isro adında bir fedaiymiş. Bu fedailer, halki soykırım yıllarında Türk ve Kürt güçlerin saldırılarından korusun. Ardından Türkiye'nin doğusundaki köylerde yaşayan Türk ve Kürt ailelerden, bu ailelere verilen Ermeni yetimleri toplamışlar. Ailelere, getirdikleri her bir Ermeni yetim için bir altın ödüyorlarmış. Stalin'in baskı yıllarında “milliyetçi” olmakla suçlanmışlar ve kaçıp bu vadiye saklanmışlar. Onlara, bu bölgede yaşayan ve Muş ve Sason bölgesinden kaçıp buraya gelmiş olan bölge halki yardım etmiş. En nihayetinde aralarında Isro'nun da bulunduğu üçü, Sovyet gizli servisi tarafından yakalanıp bu vadide öldürülmüş.

Իրինդ. Ղաչաղի ձոր

Ղաչաղի ձորը գտնվում է Արագածոտնի մարզի Իրինդ գյուղի մոտ: Սովետական իշխանության հաստատումից հետո այն դարձավ թաքստոց ծագումով Մուշից և Սասունից (այժմ հարավ-արևելյան Թուրքիա) որոշ հայ ֆիդայիների համար, որոնցից ամենանշանավորն Իսրոն էր: Նրանք 1915-1920 թվականներն ընկած ժամանակահատվածում պաշտպանում էին իրենց ժողովրդին թուրքական և քրդական զինված ուժերից, իսկ հետո Արևելյան Թուրքիայի տարբեր թուրքական և քրդական ընտանիքներից գտան և հավաքեցին ցեղասպանության հետևանքով որբացած երեխաներին՝ յուրաքանչյուրի համար վճարելով մեկ ոսկեդրամ: Ստալինյան բռնաճշմունքների ժամանակ նրանց հալածում էին իբրև «ազգայնականների», իսկ նրանք տեղի բնակիչների՝ ցեղասպանությունից փրկված մշեցիների և սասունցիների օգնությամբ թաքնվում էին ձորում: Ի վերջո նրանցից երեքին, այդ թվում Իսրոյին, բռնեցին և հենց այդ ձորում սպանեցին չեկիստները:

Irind – The Ghachakh Gorge

Ghachakh Gorge is situated near Irind village in the Aragatsotn Province of Armenia. After the establishment of Soviet rule it became a hiding place for some Armenian freedom fighters or Fedayes originally from Moush and Sasoun (currently in South-Eastern Turkey), most prominent of them being Isro. They protected their people from armed Turkish and Kurdish forces throughout 1915-1920 and then collected Genocide orphans from different Turkish and Kurdish families in Eastern Turkey, paying one gold coin per child. During Stalin's repressions they were persecuted as "nationalists", and hid in the gorge with the help of the local population, Genocide survivors from Moush and Sasoun. Eventually three of them, including Isro, were caught and killed by CheKa forces in the same gorge.

Թեյ անծանոթների հետ

Yabancılarla içilen çay

Հեղինակ Արտյոմ Բաբայան
Նկարագրողուհի Փոլ Ռուտրեխտ

Metin: Artyom Babayan
İllüstrasyon: Paul Rutrecht

«Թեյ անծանոթների հետ» նախագիծը սկիզբ է առել 2015 թվականին Երևանում «Awesome Foundation»-ի (Օսքմ հիմնադրամի) երևանյան մասնաճյուղի աջակցությամբ: Գաղափարը պարզ է. վերցնում ենք մեր թեյի պարագաները, տեղավորվում ենք որևէ հանրային տարածքում (գրոսայգի, հրապարակ, փողոց), թեյ ենք պատրաստում չինական թեյախմության ավանդույթներով և հրավիրում անծանոթներին մեզ հետ թեյելու: Մենք ներկայացնում ենք թեյը, հետո մեզ, իսկ հետո նրանք են ներկայանում: Մենք կիսվում ենք մեր պատմություններով, նրանք՝ իրենց: Մարդիկ հեռանում են, հնարավոր է՝ նրանց երկրորդ անգամ էլ երբեք չհանդիպենք: Նրանք շարունակում են իրենց ճամփան, իսկ մենք մնում և դիմավորում ենք նոր անծանոթների: Իրար նման, բայց միևնույն ժամանակ իրարից տարբեր. տարբեր մարդիկ, տարբեր կյանքեր:

Երբ միացա «Գործելով միասին» ծրագրին, մտածեցի «Թեյ անծանոթների հետ» կազմակերպել Հայաստանում և Թուրքիայում մեր երթուղու տարբեր կանգառներում և բացահայտել մեզ հանդիպած տարբեր մարդկանց ընտանեկան պատմություններն ու

“Yabancılarla içilen çay” 2015 yılında Erivan’da , “Awesome Yerevan Vakfi” desteğiyle başlamış bir projedir. Fikir aslında çok basit: Çay takimlerimizi alıyoruz, kamusal alanlarda (parklar, meydanlar, sokaklar) oturuyor, Çin çay seremonisi geleneklerine uygun çayimizi hazırlıyoruz ve oradan geçen, tanımadığımız insanları davet ediyoruz. Biz çayı anlatıyoruz, sonra kendimizi tanıtıyoruz, sonra da onlar kendilerini tanıtıyor. Biz hikayelerimizi paylaşıyoruz, onlar da kendi hikayelerini paylaşıyor. Ve gidiyorlar, herhalde onları hiç bir daha görmeyeceğiz. Onlar yollarına devam ediyor, biz kalıyoruz ve tanımadığımız başka insanlarla karşılaşıyoruz. Hep aynı, hep aynı, ama farklı hikayeler, farklı hayatlar.

“Acting Together” projesine katıldığımında, “Yabancılarla içilen Çay” seanslarını, Ermenistan ve Türkiye’den geçecek yollarımıza dahil etmeyi önerdim. Böylece, farklı insanlarla karşılaşacak, onların aile ve Soykırım hikayelerini öğrenecektik. Yabancılarla, tanımadığım insanlarla

Tea with strangers

Text: Artyom Babayan
Illustrations: Paul Rutrecht

“Tea with Strangers” is a project that was launched in Yerevan in 2015 with the help of the “Awesome Foundation Yerevan”. The idea is simple. We take our tea sets, go sit in public places (parks, squares, streets), prepare tea according to Chinese tea ceremony traditions, and invite strangers to join us to drink it. We introduce the tea, then ourselves, then they introduce themselves. We share our stories, they share theirs. People leave, we’ll probably never see them again. They continue their path, we stay and greet new strangers. Same-same, but different. Different stories, different lives.

When I joined the “Acting Together” project, I came up with the idea to organize “Tea with Strangers” sessions in different locations on our route through Armenia and Turkey and so discover the family narratives and Genocide memories of different people we meet. After sharing tea with strangers, I collected their stories, the stories of their families, as well as their thoughts

հուշերը ցեղասպանության մասին: Անձանթների հետ թեյ խմելիս հավաքեցի նրանց ընտանիքների պատմությունները, ինչպես նաև նրանց կարծիքները Հայաստան-Թուրքիա հարաբերությունների վերաբերյալ: Մեր ուղևորության առաջին հասվածի ընթացքում ես գրի առա այն մարդկանց պատմությունները, որոնք մեզ միացան Գյումրիում, Էջմիածնում և Երևանում: Անհամբերությամբ սպասում եմ, թե երբ եմ լսելու Թուրքիայի ճանապարհներին հանդիպելիք անձանթների պատմությունները:

չայի paylaşıırken, onların ve ailelerinin hikâyelerini ve Ermenistan – Türkiye ilişkileri hakkında düşündüklerini topladım. Gezimizin ilk bölümünde, Gümrü, Eçmiadzin ve Erivan’da bize misafir olanların hikayelerini yazdım. Merakla Türkiye yollarında dinleyeceğim hikayeleri bekliyorum.

Մեր ընտանիքի արմատները գալիս են Կիլիկիայից. իմ պապերը Սիսից՝ Լեռնային Կիլիկիայից են եղել: Հետո, գիտեք, հայերի հավածանքների ժամանակ քուրդ բեկը կախում է եղբայներից մեկին մեր ազգատոհմի՝ մեծ պապիկին էլի: Հորաքույրն է պատում՝ մեծ հորաքույրը, ասում է կանայք՝ քույրերը, երկու որդի ունեին, վերջում գալիս են դեպի Իսթանբուլ, դեպի Ալեքսանդրեթ. էն ժամանակ Ալեքսանդրեթը Սիրիայի տարածք էր, մինչև 1938 թվականը էդպես այստեղ հաստատվում են: Իսկ 1938 թվականին, երբ Իսթանբուլի սանջակը հանձնվում է Թուրքերին, մերոնք երկրորդ ցեղասպանությունից վախենալով, կոտորածից վախենալով՝ Հալեպի վրայով անցնում են դեպի Բեյրութ և 1946 թվականին հայրենադարձվում են Գյումրի՝ Հայաստան: Մենք մինչև հիմա բարեկամներ ունենք Բեյրութում, բայց հետները կապ չկա: Ոչ ոք չի մնացել Արևմտյան Հայաստանում, բոլորը փախել են:

Հարություն, 55 տարեկան, Գյումրի

Ես մենակ էնքան եմ իմացել, որ տատիկի քեռին ու մայրը շատ փոքր հասակում են եկել: Մեկը հինգ, մյուսը՝ ուց որ ութ տարեկան, ու իրանք իրանց ծնողներին էլ էդպես չեն հիշում, որովհետև ծնողները մնացել են Էստեղ, իսկ էրեկները ուրիշ մարդկանց հետ եկել-հասել են էս կողմերը: Էստեղից միայն մայրն ու քեռին են եկել. մյուսները կամ կորել են կամ զոհվել են, էլ չկան էլի, կապը խզվել և իրանց հետ: Հիմա չեմ կարող ասել ինչ և եղել: Կարող և փոքրերին ուղարկել են, որ հետո իրանք իրանց ունեցվածքին նայեն կամ չզգիտեմ ինչ, բայց մենակ էդ երկուսն են եկել:

Կարեն, 33 տարեկան Գյումրի

Մորական կողմն մշեցի են, Մշո կողմերից գաղթել-եկել են Արևելյան Հայաստան, բայց շատ բան չի պատմել պապիկս. միշտ էդ թեմայից խուսափել և խուսել: Հիշում եմ, որ ինքը դուրով էր նվազում՝ դուրովակհար էր, ես շատ էի սիրում, ու Մշո երգերն էր անընդհատ երգում: Էդ երգերի տակ ես մեծացել եմ ու շատ-շատ եմ սիրել: Էդպես ինքը հայրենասիրություն, ազգասիրություն է դաստիարակել մեզ, միշտ ասում էր, որ հայրենիքը պահեք-փայտիայեք: Ես շատ պուճուր էի, բայց հիշում եմ, որ ասում էր՝

on Armenia-Turkey relations. For the first part of our road trip I wrote down the stories of people who joined us in Gyumri, Etchmiadzin and Yerevan. I look forward to hearing the stories of strangers I will encounter during the trip on the roads of Turkey.

My forefathers were from Sis, in the mountainous region of Cilicia. During the Kurdish, Turkish persecutions of the Armenians, a Kurdish bek handed one of the grandfathers of our family. My aunt told me a story that two women, sisters, took their two sons and came to Iskenderun, which was part of Syria back then. My father was born in Iskenderun. And in 1938, when the Sanjak of Iskenderun surrendered to the Turkish army, our family escaped to Beirut via Aleppo, because they feared a second Genocide. And in 1946, they repatriated to Gyumri. We still have relatives in Beirut, but there is no connection with them. Nobody is left in Western Armenia, everyone escaped.

Harutyun, 55, Gyumri, Armenia

Atalarım, Kilikya'nın dağlık bölgelerinden. Kozan'lı. Türklerle Kürtler'in Ermenileri katlettiği günlerde, bir Kürt beyi dedemi asarak öldürmüş. Halamin anlattığına göre iki kadın, iki kız kardeş, yanlarına iki oğullarını da alarak o zamanlar Suriye'ye bağlı olan İskenderun'a gelmişler. Babam İskenderun'da doğmuş. 1938 yılında, İskenderun sancağı Türk ordusuna teslim olduğu vakit, ailem ikinci kez soykırım yaşanacağı korkusu ile Halep üzerinden Beyrut'a kaçmış. 1946 yılında da Gümrü'ye gelmişler. Beyrut'ta hala akrabalarımız var ama onlarla pek bir bağlantımız da kalmadı. Batı Ermenistan'da ise kimsemiz kalmadı. Herkes kaçtı.

Harutyun, 55, Gümrü, Ermenistan

Büyük annemin annesi ve amcası, çok küçük yaşta Ermenistan'a gelmişler. Biri 5, diğeri 8 yaşındaymış. Onlar kendi anne babalarını hiç hatırlamıyorlar. Büyük annemin annesi ile amcası başka insanlarla birlikte buraya gelirken, anne babaları orada (Bati Ermenistan) kalmışlar. Büyük ihtimalle de yaşanan katliamlar sırasında öldürüldüler. Onlardan hiç haber alamamış, dolayısıyla başlarına tam olarak ne geldiğini söyleyemem. Belki de çocuklarını buraya gönderip, kendileri oradaki mallarının başında kalmayı tercih ettiler. Bilemiyorum. Ama aileden geriye sadece büyükannem ile kardeşi kalmış. Sene 1915'miş.

Karen, 33, Gümrü, Ermenistan

Anne tarafından dedem, Muşlıydu. Soykırım sırasında Ermenistan'a kaçmışlar. Ama bu olay hakkında pek konuşmazdı. Ne zaman bahsi açılrsa, bir biçimde geçiştirirdi. Ama duduk çaldığını ve Muş şarkıları söylediğini hatırlıyorum. Ben o şarkılarla büyüdüm. O, anavatanına duyduğu sevgiyi o şarkılarla ifade ediyordu. Çok küçüktüm, henüz 4-5 yaşındaydım. Ama onun, Muş'ta gizli hazineler olduğunu anlattığını hatırlıyorum. Büyü-

The mother and maternal uncle of my grandmother arrived in Armenia at a young age, one was five years old, the other eight. They don't even remember their parents, because they were left there [in Western Armenia]. Their parents were most likely killed during the massacres. There was no communication with them, so I can't say what happened to them. Perhaps they sent the children while they stayed to take care of their property, I don't know. But the only ones who survived were them, my grandma and her brother. That was in 1915.

Karen, 33, Gyumri, Armenia

My grandfather on my mum's side was from the Moush area. During the Genocide they escaped to Armenia [Eastern Armenia, then Russian Empire], but he didn't speak much about it. He avoided the topic. But I remember that he played duduk and sang Moush songs, so I grew up listening to those songs. He was

իրենք գանձեր ունեն պահված ու ես միշտ երագում էի, որ մեծանայի գնայի էդ գանձերը գտնեի: Իմ հայրենասիրության ծիլերը իմ պապն է իմ մեջ գցել՝ սիրել հայկական երգը, հայկական մշակույթը: Պապիկիս անունը Աղաբեկ Ավետիսյան էր: Չսայած ավանդաբար հորական կողմն է որոշում քո ծագումը, ես ինձ մշեցի եմ համարում, որովհետև պապիկիցս շատ բան եմ ժառանգել: Երբ ես փոքր էի, ծնողներս ինձ քնացնելու համար տարբեր երգեր էին երգում, բայց ոչ մի երգ չէր օգնում, բացի պապիկիս երգած «Զարթո՛ր, Լաւ...»-ից:

Նագիկ, 27 տարեկան, Գյումրի

düğümde oraya gidip bu hazineleri bulduğumu hayal ederdim. Ermeni müziğine ve kültürüne olan sevgim de dedemden gelir. Adi Aghabek Avetisyan'di. Her ne kadar genelde kökeniniz baba tarafınız üzerinden tanımlanıyor olsa da, ben kendimi mshetsi (Muşlu) hissedirim. Söylediği bir şarkiyi hala hatırlıyorum: “Zartir, Lao” (Uyan oğul). Ben küçükken annem ve babam, uyumam için bana şarki söylerlerdi. Lakin bu şarki dışında hiç biri işe yaramazdı.

Nazik, 27, Gümrü, Ermenistan

Ես երկրորդ կուրսում աշխատեցի գեղասպանության թեմայով: Սկզբում երկրորդ կուրսում աշխատեցի՝ ցուցահանդես պետք է ունենայինք, չէի կարող տրամադրվել, չէր ստացվում: Սկսեցի հոյի կանանց նկարել, որովհետև շատ էի ազդվել, որ հոյի կանանց են սպանել, կամ հոյի կանանց ինչ-որ ծաղրանքով են վերաբերվել ու սպանել են էրեխեքի: Նոր սերունդն են սպանել: Էդ էր իմ վրա ազդել շատ ու ես փորձում էի էդ պատկերել՝ ինչից որ ազդվել եմ: Ես մի տարի աշխատեցի ու 2014 թվին Գյումրու գեղավեստի ակադեմիայում ունեցանք լավ ցուցահանդես, որը շատ հաջողված էր:

Բայց մյուս կողմից էլ ես հիշում եմ, թե ինչպես էր տատիկս այն ժամանակվա մասին պատմում, որ կային թուրքեր, որ ասում էին նրանց. «Գնացե՛ք՝ փախե՛ք, մենք կօգնենք, փախե՛ք»: Բայց շատերը չեն հավատացել, մնացել են: Եղել են թուրքեր, որ պահել են հայերին իրենց տներում:

Թամարա, 20 տարեկան, Գյումրի

Ermeni soykırımı hakkında daha derinlemesine bilgi edinmeye başladığımda, hamile kadınların ve çocukların katledilmiş oldukları gerçeği karşısında şok olmuştum. Böylelikle hamile kadın resimleri yapmaya başladım. Bu masum kurbanlara adanmış, onların yaşadığı aciyi hissederek yaptığı bir dizi üzerinde bir sene çalıştım. Çalışmanın sonunda, Gümrü Sanat Akademisi'nde, bu resimlerimi sergilediğim bir sergi düzenlemeyi de başardım. Öte yandan büyük annemin bize bir zamanlar şunları anlattığını da hatırlıyorum: Onlara kaçın, kendinizi kurtarın, size yardım edeceğiz diyen Türkler de varmış. Ama pek çoğu onlara kulak vermemiş ve orada kalmaya devam etmiş. Hatta pek çok Türk, Ermenileri evlerinde saklamış.

Tamara, 20, Gümrü, Ermenistan

Մամայիս պապիկը Ղարսի կողմից է եղել ու իրա ընտանիքը գեղասպանության զոհ է եղել: Ինքը պատիկ էրելիս ա եղել ու, երբ տեսել են որ հնար չկա, դե էրեխեքին էլ են չէ վերջիվերջո ջարդել, էստեղ էրեխուն հողի մեջ թաղել են՝ ընդամենը բաց թողնելով իրա բերնի հատվածը, որ ինքը շնչէ: Ու տենց երկու շաբաթ էդ էրեխուն պահել են՝ հանել են հաց են տվել էլի պատկացրել են: Բայց հայրը զոհ է դառել. սպանել են թուրքերը: Հետո արդեն կարողացել են բերել դեպի Գյումրիի կողմեր:

Մերուժան, 21 տարեկան, Գյումրի

1970'li yıllarda, “Anavatanin Sesi” gazetesinden çalışma arkadaşlarımla birlikte Batı Ermenistan'a gittik. Aile köklerimin geldiği Pasinler bölgesini de ziyaret edeceğimizden, annem oradan bir avuç toprak getirmemi ve öldüğünde bu toprağı mezarına atmami istedi. Ama benim başka planlarım da vardı. Beraberimde buğday tohumu da getirmeyi, o tohumları o toprakta yetiştirmeyi, hasat etmeyi, o buğdaydan un yapmayı, o undan komünyon ekmeğı pişirmeyi ve kilisedeki bir ayinde dağıtmayı düşünüyordum. Ama sinirdaki Türk görevli, toprağı elimden aldı ve bunun için özel bir izne ihtiyacım olduğunu söyledi. Yine de bir biçimde o toprağı Ermenistan'a getirmeyi başardık. Ne yazık ki annem vefat etti. Ayinde o buğdaydan yaptığımız komünyon ekmeklerini dağıttık.

Visla, 80, Etchmiadzin, Erivan

Իռոքը այն եղելության մասին է, որը կապվում է 70-ական թվականների հետ, երբ ես «Հայրենիքի ձայն» թերթի մի խումբ աշխատողների հետ եղա Արևմտյան Հայաստանում և քանի որ պետք է լինեինք նաև Բասենի գավառում, որտեղից են նաև իմ նախնիները, մայրս խնդրեց, որ ես այնտեղից մի բոռ հող բերեմ ապագա իր գերեզմանի համար: Բայց մենք մի-մի բոռ

nurturing his love for the fatherland through them. I was very young, four or five years old, but I remember he mentioned that they had treasures hidden there, and I always dreamed of growing up one day and going to find these treasures myself. My love for Armenian music and culture comes from my grandfather. His name was Aghabek Avetisyan. Although it's the dad's side that usually defines your origin, I consider myself a mshetsi [a settler of Moush]. There was one song he used to sing, “Zartir, Lao” [Wake up, son] - when I was a kid and my parents sang songs for me to get me to fall asleep, no songs helped except that one.

Nazik, 27, Gyumri, Armenia

When I started learning more about the Armenian Genocide, I was deeply shaken by the fact that pregnant women and children were massacred. And I started painting pregnant women. I worked for one year on a series dedicated to those innocent victims,

feeling the pain. Eventually, I was able to organize an exhibition at the Gyumri Art Academy. But on the other hand, I remember my grandmother told us that back then there were Turks who said to them, “Run away, escape, we will help you.” But many did not believe, and decided to stay. Many Turks even hid Armenians in their homes.

Tamara, 20, Gyumri, Armenia

The family of my mother's grandfather is from Kars. My grandfather was a small child when the Turks attacked. Seeing that there was no way to escape and fearing that the children would also be murdered, his parents buried him in the ground, leaving only his mouth free so that he could breathe. He remained buried for two weeks, while his mum fed him whenever it was possible. The father had already been killed by that time. Eventually, they managed to get him to Gyumri.

Meruzhan, 21, Gyumri, Armenia

հող վերցնելու փոխարեն բավականին շատ վերցրինք, որտեղ ես հեռանկարով մտածեցի ուրիշ բան՝ մտքիս էր, որ նաև ցորեն վերցնեմ և, երբ երկինքը համբարձվի մայրս, այդ ցորենը ցանեմ նրա գերեզմանին և հասկը այդու սարքեմ, նշխարք սարքեմ ու բաժանեմ պատարագի մասնակիցներին:

Թուրք սահմանապահը, որը ակնդետ հետևում էր այդ գործողություններին, ինչ-որ բան դուրը չեկավ ու փորձեց իմ ձեռքից ետ խլել հողը՝ ասելով որ դրա համար հատուկ թույլտվություն է պետք:

Պատարագի ժամանակ մենք այդ նշխարքը ինչպես մտածել էինք, բաժանեցինք: Սա է այն ամբողջը ինչ որ կա:

Վիսլա, 80 տարեկան, Էջմիածին

Ես գնահատում եմ այլ երկրների այն բոլոր մարդկանց ջանքերը, որոնք կանգնած են մեր՝ հայերիս կողքին, և նվիրված են Հայոց ցեղասպանության հարցին: Ամբողջ աշխարհի կողմից և, հատկապես Թուրքիայի կողմից, ցեղասպանության ճանաչման առաքելությանը նրանց անկեղծ նվիրումը միշտ վառ է մեր սրտերում և մենք երախտապարտ ենք նրանց:

Գևորգ, 23 տարեկան, Էջմիածին

1918-ից հետո մեր պապերը փախան Էրզրումից և հաստատվեցին Ջավախքում, Էդպես ստեղծել են մի փոքրիկ Հայաստանը և կամաց-կամաց հարմարվեցին Ջավախքում: Շատ դժվար պահեր են եղել: Իմ մեծ պապը փրկվել է մի հատ «Նարեկ»-ով: Ինչ գանձ ունեցել են, ոսկեղեն ունեցել, են թողել են, մենակ Նարեկն են բերել-հասցրել Ալաալքալաք: Իմ պապայի պապն ա եղել, որ Նարեկով ուզեցել ա փախնել, թուրքերը կրակել են հետևներից: Ու ինքը փրկվել ա Նարեկով, Նարեկը իրան ուժ ա տվել:

Գրհար, 49 տարեկան, Ալաալքալաք, Վրաստան (գրուցել ենք Էջմիածնում)

Ես գիտեմ, որ պապերս ծագումով Մուշից են: Տառիկս հաճախ էր պատում, թե ինչպես է իր մայրը փրկվել այնտեղից: Նորածին երեխային բարոյով են դուրս հանել: Նա մեծացել է Երևանի որբանոցներից մեկում, որտեղ ի վերջո ինչ-որ մարդիկ որդեգրել են նրան: Ես նախկինում հանդիպել եմ թուրքերի, բայց մեր զրույցները երկար չեն տևել: Կարծում եմ՝ նրանք, ովքեր ճանաչում են Հայոց ցեղասպանությունը, գովասանքի են արժանի:

Արմեն, 17 տարեկան, Էջմիածին

Շատ բան չգիտեմ, մենակ ինչ ինֆորմացիա որ ունեմ անցած տարի եմ իմացել ու շատ կարճ ինֆորմացիա, որ պապիկս ա եղել Թուրքիայում

In the 1970s, together with my colleagues from the "Voice of the Fatherland" newspaper, I travelled to Western Armenia. Since we were going to visit the province of Basen where my ancestors are from, my mother asked me to bring a handful of soil from there for her future grave. But I also had something else on my mind. I wanted to bring wheat seeds and plant them in that soil, then harvest the crops, mill it and make communion wafers from the flour to distribute during a service at the church. But a Turkish officer at the border wanted to take the soil from me, saying I needed special permission for this. Somehow we managed to bring the soil in to Armenia. Sadly, my mother passed away. Later on, during the liturgy, we distributed the sacramental bread made from that flour.

Visla, 80, Etchmiadzin, Yerevan

I appreciate the effort of all the people from other countries who stand next to us Armenians, and dedicate themselves to the ques-

tion of the Armenian Genocide. Their sincere devotion to the mission of recognising the Genocide by the whole world, and especially Turkey, is always present in our hearts, and we are grateful to them.

Gevorg, 23, Etchmiadzin, Armenia

After 1918, our forefathers escaped from Erzurum and settled in Javakheti, Georgia, where they created their own little Armenia and slowly adapted themselves to the new environment. They had a very difficult life. My great-grandfather was saved by "Narek" ["The Book of Lamentations" by Gregor of Narek, an Armenian poet, mystical philosopher, theologian and saint of the Armenian Apostolic Church]. They left everything they had and saved only the book, bringing it to Akhalkalaki with them. When my father's granddad was escaping from the Turks, they were shooting at him, but not a single bullet hurt him. The "Narek" protected him.

Gohar, 49, Akhalkalaki, Georgia (met in Etchmiadzin, Armenia)

1918 sonrasında atalarım Erzurum'dan kaçıp Javakheti'ye (Güney Gürcistan'da bir bölge) yerleşmiş ve orada kendilerine küçük bir Ermenistan kurup yaşadıkları bu yeni çevreye adım adım adapte olmuş. Ama çok zor bir yaşamları olmuş. Büyük büyük dedem, Narek (Ermeni şair, mistik filozof, teolojist ve Ermeni Apolistik Kilisesi Azizi Gregor Narek tarafından yazılmış olan "The Book of Lamentations" adlı kitap kastediliyor) sayesinde hayatta kalmış. Sahip oldukları herşeyi arkalarında bırakıp yalnızca bu kitabı yanlarına alabilmişler. Akhal-

Armen, 17, Etchmiadzin, Ermenistan

tion of the Armenian Genocide. Their sincere devotion to the mission of recognising the Genocide by the whole world, and especially Turkey, is always present in our hearts, and we are grateful to them.

Gevorg, 23, Etchmiadzin, Armenia

After 1918, our forefathers escaped from Erzurum and settled in Javakheti, Georgia, where they created their own little Armenia and slowly adapted themselves to the new environment. They had a very difficult life. My great-grandfather was saved by "Narek" ["The Book of Lamentations" by Gregor of Narek, an Armenian poet, mystical philosopher, theologian and saint of the Armenian Apostolic Church]. They left everything they had and saved only the book, bringing it to Akhalkalaki with them. When my father's granddad was escaping from the Turks, they were shooting at him, but not a single bullet hurt him. The "Narek" protected him.

Gohar, 49, Akhalkalaki, Georgia (met in Etchmiadzin, Armenia)

ու շատ փոքր և եղել ցեղասպանության ժամանակ ու իրան իր մեծ եղբայրը փախցրել և Աբխազիա, իսկ ավելի փոքր եղբորը քրդերն են պահել՝ թաքցրել են: Երբ մեծ եղբայրը վերադարձել և փոքր եղբոր հետևից, արդեն չի կարողացել գտնել ու էլի վերադարձել և Աբխազիա: Տատիկս էլ և եղել ցեղասպանությունից փախած, որը նույնպես հայտնվել և Աբխազիայում ու էդպես տատիկս ու պապիկս հանդիպել են Աբխազիայում:
Դիանա, 26 տարեկան, Երևան

Իմ հորական կողմը Մուշից է, իսկ մորական կողմն՝ Իրանից: Տատս (հորական կողմից) պատմում էր, որ երբ թուրքերը հարձակվել էին, արդեն եկել էին Լենինական, Կիրովական սայլերով փախել էկել են Կարբի գյուղ՝ Աշտարակի մոտ. 1918-ին էր: Երկու փոքրիկ երեխաներ, 2-3 տարեկան հորեղբայրներ են ունեցել:

Մագդալենա, 81 տարեկան, Երևան

Մա իմ մամայիս տատի պատմությունն է, որն առաջին անգամ լսել եմ տասներկու տարեկանում: Իմ մեծ տատը տասնչորս տարեկանում տեսել և իր ամբողջ ընտանիքի կտորածը, բայց իրենց թուրք կամ քուրդ մշակ են ունեցել, որ անցկացրել և Վրաստանի սահմանը, իհարկե կաշառքով: Էդ մի աղջիկն և փրկվել իրենց ամբողջ գերդաստանից: Մայրս միշտ լացելով ասում էր՝ իմ տատիկը տեսել է իր ընտանիքի մահը, էդ էր ասում միշտ:

Լիզա, 63 տարեկան, Երևան

Տատիկս ընտանիքը (մորական կողմի) Կեսարիայից էր: Մինչև [19]15 թիվը նրանց ընտանիքը տարհանվել և ու հայտնվել Լիբանանում: 1946-ին «Պոբեդա» նավով տատիկս ընտանիքը հասավ Վրաստան, իսկ էստեղից՝ Հայաստան: Տատիկս դաշնակահարուհու կարիերա պիտի ունենար: Լիբանանի իրենց տանը դաշնամուր կար, որը տատիկս ընտանիքին նվիրել էր Ավո Ուվեզյանը (հայտնի ամերիկահայ ջազ դաշնակահար և սիգար արտադրող): Բայց երբ որ եկել են, իրերը երբ որ բարձել են նավի վրա, որ կռունկով բարձրացրել են, կռունկը կապ և ընկել ու դաշնամուրը օդում և մնացել: Ու տատիկը ասում և՛ Լիբանանից Փոթի սաղ ճանապարհը էդ դաշնամուրը կախված եկել և:
Նանե, 24 տարեկան, Երևան

Տատիկս մայրը արմատներով Բայազետից է եղել ու եղեռնի ժամանակ նա 3 տարեկան է եղել ու, երբ իրենց գյուղը թուրքերն են մտել, իր տատիկը հենց թաքցրել է

I know that my forefathers were originally from Moush. My grandmother used to tell the story of how her mother was saved and brought from there. A newborn baby, she was wrapped in swaddling clothes. She grew up in an orphanage in Yerevan, where eventually some people adopted her. I've met Turks before, but our conversations never lasted too long. I think that those who recognize the Armenian Genocide deserve praise.
Armen, 17, Etchmiadzin, Armenia

I don't know much about the history of my family, but I know that my grandfather was from Turkey. During the Genocide, his older brother managed to save him by escaping with him to Abkhazia. Their youngest brother was hidden by a Kurdish family. Later on, the older brother returned to Turkey to find his lost sibling, but couldn't find any traces of him. My grandmother also escaped from Turkey to Abkhazia, and that's where she eventually met my grandfather.
Diana, 26, Yerevan, Armenia

kalaki'ye (Gürcistan'ın Ahilkelek kenti) sadece bu kitabı getirebilmişler. Babamin dedesi kaçarken Türkler ona çok ateş etmiş, ama bir tek kurşunu bile isabet ettirememiş. "Narek" onu koruyormuş.
Gohar, 49, Akhalkalaki, Gürcistan

Ailemin tarihi hakkında çok şey bilmiyorum ama büyükbabamin Türkiye'den olduğunu biliyorum. Soykırım sırasında abisi, onu da yanına alarak Abhazya'ya kaçmış ve onu kurtarmış. En küçük kardeşleri bir Kürt aile tarafından saklanmış. Sonraki yıllarda büyük kardeş, kayıp kardeşini bulabilme umuduyla Türkiye'ye geri dönmüş ama ondan en ufak bir ize bile rastlayamamış. Ninem de yine Türkiye'den Abhazya'ya kaçanlardan biriymiş ve dedemle de orada tanışmış.
Diana, 26, Erivan, Ermenistan

Baba tarafım Muş, anne tarafım ise İran kökenli. (Baba tarafından) Büyükbabam bize, Türkler geldiğinde at arabalarıyla önce Gümrü'ye kaçtiklerini, oradan da Ashtarak kenti yakınlarındaki Karbi köyüne gittiklerini anlatırdı. Sene 1918'miş. Yolda iki oğlunu kaybetmiş. Bütün hatırlayabildiğim bu.
Magdalena, 81, Erivan, Ermenistan

Size annemin ninesinin hikayesini anlatayım. Bu hikayeyi ilk dinlediğimde 12 yaşındaydım. Büyük büyük annem, ailesinin katledilişine tanıklık ettiğinde henüz 14 yaşında bir kız çocuğuymuş. Onu yanlarında çalışmakta olan Türk ya da Kürt bir işçi kurtarmış. O işçi, sınırdan geçiş parasını da ödeyerek büyük büyük annemi Gürcistan'a göndermiş. Bütün bir aileden sağ kalan da bir tek o olmuş. Annem ne zaman bu hikayeyi bana anlatsa, göz yaşları içinde kalırdı.
Lisa, 63, Erivan, Ermenistan

Büyükbabamın (anne tarafından) ailesi Kayseri'li. 1915 öncesinde topraklarını terketmeye zorlanmışlar ve Lübnan'a gitmişler. 1946 yılında "Pobeda" (Zafer) adlı gemiye binip denizi aşmış ve önce Gürcistan'a, oradan da Ermenistan'a gelmişler. Büyükbabam bir piyano sanatçısıydı. Lübnan'daki evlerinde, Avo Uvezian (ünlü bir Amerikalı-Ermeni jazz piyanisti ve puro üreticisi) tarafından

My father's side is originally from Moush, and my mother's side is from Iran. My grandmother [on my father's side] told us that when the Turks were approaching, they escaped to Gyumri on carts, and from there to the village of Karbi, near the town of Ashtarak. That was in 1918. She lost two of her sons on the way. But that's all I remember.
Magdalena, 81, Yerevan, Armenia

This is the story of my mother's grandma. I heard it for the first time when I was 12. My great-grandmother was a 14-year-old girl who saw her family massacred. She was saved by one of her family's workers, a Turk or a Kurd, who was paid to transfer her over the border to Georgia. She was the only survivor of the Genocide from their entire family. Whenever my mother told me this story, she always cried.
Lisa, 63, Yerevan, Armenia

իրենց թոնրի մեջ: Մի քանի երեխա են եղել՝ այդտեղ մնացել են, տաստիկն էլ պահարանի մեջ է մնացել, և մտել են տուն, ամեն ինչ գողացել են բնականաբար, բայց իրենք ողջ են մնացել: Եվ իրենք հետո տեղափոխվել են Հայաստան:

Արմինե, 23 տարեկան, Երևան

Հայ-թուրքական այժմյան

հարաբերություններն ինձ համար անընդունելի են, և ես՝ որպես քաղաքացի, կուզեի ապրել բաց սահմաններով երկրում: Բայց ինչպես գիտեք, հարյուր տարի արդեն անցել է, և Թուրքիան մինչև հիմա ժխտում է այն ողբերգական դեպքերը, որոնք ոչ մի հայ երբևէ չի կարող մոռանալ: Ես արմատներ չունեմ Արևմտյան Հայաստանում, բայց ամեն դեպքում դա մեր ազգային ցավն է, և յուրաքանչյուր հայ ապրում է այդ ցավով: Միթե այդքան դժվար է ներողություն խնդրելը: Ի վերջո Գերմանիան չճանաչեց Հոլոքոստը: Ինձ համար ներողությունը նախապայման է, միայն դրանից հետո մենք կարող ենք առաջ շարժվել և նոր ու ավելի լավ հարաբերություններ հաստատել:

Լուսինե, 44 տարեկան, Երևան

My grandmother's family [on mother's side] was from Kesaria [present-day Kayseri, Turkey]. Before 1915, they were forced to abandon their homeland and eventually they ended up in Lebanon. In 1946, on board the "Pobeda" [Victory] ship they crossed the seas to Georgia, and from there arrived in Armenia. My grandmother was pursuing a career as a pianist. And in their home in Lebanon they had a piano that was given to the family by Avo Uvezian [a well-known Armenian-American jazz pianist and cigar manufacturer]. When they were boarding the ship, the lifting crane got stuck and that piano was left hanging above the deck of the ship all the way from Lebanon to Poti, Georgia.

Nane, 24, Yerevan, Armenia

My grandmother's mother on my father's side was from the Bayazid area. She was three years old when the Turks attacked their village. Their grandmother hid her together with other children in a tandoor. And she hid herself in one of the shelves of their house. The Turks entered the

kendisine hediye edilen bir piyano varmış. Piyano gemiye yüklenirken vinç bozulmuş ve piyano Lübnan'dan Gürcistan'ın Poti Limanına kadar, güvertenin üzerinde vinçte asılı halde gelmiş.

Nane, 24, Erivan, Ermenistan

Annemin baba tarafından ninesi Beyazit bölgesinden. Türkler köyelerine saldırdığında henüz 3 yaşındaymış. Annesi onu ve diğer çocukları tandirin içine saklamış. Kendisi de evdeki dolaplardan birine saklanmış. Türkler eve girip evdeki herşeyi çalmışlar, ama onları bulamamışlar. Onlar da böylelikle hayatlarını kurtarip daha sonra Ermenistan'a kaçmış.

Armire, 23, Erivan, Ermenistan

Ben, Ermenistan ile Türkiye arasındaki mevcut durumu kabul edilemez buluyorum ve bir yurttas olarak sınırların açık olduğu bir ülkede yaşamak istiyorum. Ama sizin de bildiğiniz gibi Türkiye, aradan geçen yüz yıla rağmen, hiç bir Ermeni'nin asla unutamayacağı trajik olayları inkar etmeye devam ediyor. Benim aile köklerim Batı Ermenistan'a uzanmıyor. Ancak bu bizler için ulusal bir acı ve her bir Ermeni, bu acı ile birlikte yaşıyor. Bence gerek bizler gerekse de Türkler açısında bu meseleyi çözüme kavuşturmakta fayda var. Ancak özür dilemek bu kadar mı zor? En nihayetinde Almanya Yahudi soykirimini kabul etmedi mi? Benim için özür ön koşuldur ve ancak bu ön-koşul yerine getirildikten sonra önümüze bakmamız ve yeni ve daha iyi ilişkiler kurabilmemiz mümkün olabilecektir.

Lusine, 44, Erivan, Ermenistan

home and stole everything, but didn't find them, so they survived and later escaped to Armenia [current Republic of Armenia, then Russian Empire].

Armire, 23, Yerevan, Armenia

I find the current state of Armenian-Turkish relations unacceptable, and as a citizen I would like to live in a country with open borders. But as you know, 100 years have already passed, and up to now Turkey denies those tragic events that no Armenian can ever forget. My roots don't belong to Western Armenia, nevertheless this is our national pain and each Armenian lives with that pain. I think both us and the Turks are interested in resolving the issue and moving on. Is it so hard to apologise? After all, didn't Germany recognise the holocaust? To me, an apology is the pre-condition; only after that can we move forward and build new and better relations.

Lusine, 44, Yerevan, Armenia

Ածելին պարանոցի

Samimi bir traş

A close shave

Master Apin, who has been working at the barbershop since 1989, says that almost all of them were working at the time of the earthquake. He remembers his career before 1989 when he was a master for another barbershop.

"December 7th, 1988 was a dull day. There was no rain and no snow. Times were different then. It was not like now, we would never have time to rest at work. There used to be many clients. When I was about to wash my hands that day and leave for my lunch something strange happened, but at that time I did not realize at once what it was. The linoleum moved under my feet, but I still did not realize what was happening. I went out and saw people from the neighbouring buildings gathering in the street. A moment later I turned and saw the entire five-floor apartment building collapse, leaving the shop beneath it. I started to run, still wearing my slippers and work apron."

After a moment in which he seemed to be recollecting how fast he had run that day, Master Apin continued to tell the story, but

somewhat slower and sadder.

"Our house was over two kilometres away from the shop, and when I entered our neighbourhood I saw my mother and aunt. 'What happened? You are covered in dust!' they asked. 'There was an earthquake,' I said. 'But we did not feel it,' they answered. My mother immediately told me to run to my sister's house. She lived in a nine-floor building."

At this point Apin started to cry and paused for a moment.

"We searched the ruins of the building for 25 days, I found her dead ... A man is unable to express this moment in his life where all he feels is pain and sadness."

Most of people in Gyumri share this feeling: the memory and the pain. Master Sargis, a 45-year-old craftsman who has worked as a barber for 20 years, adds that dreadful accidents can change a lot. He was doing his military service at an army barracks outside the city when the earthquake took place. "I saw another Leninakan¹ when

է՝ ճմռվա ամիս էր, բայց հեշ բան էլ չկար, սովորականի նման գործի էինք գնացել: Հառաջ ընկան էր, ժողովրդի քանակը որ շատ էր, վարսավիրանոցները շատ մարդ կհաճախէր, հիմիկվա նման չէ, որ պարապ մնաս: Էն ժամանակ պարապ մնալ հասկացողություն չկար. դե սենք սովորականի նման ես ըսի մյուս վարսավիրների պես ես էլ երթամ ձեռներս լվանամ, որ դուրսը ընձի կսպասեին, որ գալիսը ըստեղ՝ Հրաբարակի տազ հաց ուտելու: Ես էլ չհասկացա՝ ինչ տեղի ունեցավ. իմ ողներիս տակը սենք էս լինոյումը այ ըսպես կեղներ (ալիքաձև շարժումներ է ցույց տալիս): Ես հլը իսկականից չեմ էլ ջոկե՝ ինչ կկատարվի, բայց արդեն մտածեցի, որ ես անպայման դուրս վազեմ, հլը տեսնեմ՝ ինչ կեղնի, ինչ կկատարվե էս վարսավիրանոցի հետ: Ես որ արդեն դուրս եկա, տեսա, որ սաղ արդեն դուրսը կանգնած էն:

Ես դուրս եկա ու տեսա, կողքի շենքերից մարդիկ կհավաքվեին փողոցը: Ես որ մի պահըմ սպես ետ դառա, տեսա, որ մեր շենքը երկու կես կեղնի: Վարսավիրանոցը մնաց տակը: Սպիտակ խալաթով էի, տապուշկա էր հագու: Էս օրվա պես հիշեմ գը, ինչ արագությամբ տուն եմ հասե, էդ ինչը կվազեի, չգիտեմ՝ ինչ էր:

Մեր տունը մոտ երկու կիլոմետր էր վարսավիրանոցից, ես մտա մեր մայրա, ճամփեն մամաս ու մորքուրս հանդրբան, ըսին. «Էս ինչ է եղե, սպես թոզոտ ես»: Ըսի՝ երկրաշարժ է եղե: Ըսավ. «Բայց մենք ըղպես չենք զգացե»: Ըսի՝ չիղեմ, մեր վարսավիրանոցը բլավ: Որ ըսի մեր վարսավիրանոցը բլավ, քուրս 9 հարկանի շենքում էր ապրում, մաման ասավ՝ վազե քրոջդ, էլի»: Այդ պահին Ապինը սկսեց լաց լինել և մի պահ դադար տվեց ... «Քսանիկն օր մենք էդ շենքի վրա տանջվանք, չարչարվանք: Քրոջս ավերակների տակ գտանք... Եսիմ, չի պատմվի էլի, սպես օր կնայես, էդ պահը պտի ապրես էլի, պտի զգաս: Ըդիկ շատ ծանր թեմա է: Երբ ցավից ու տխրությունից բացի, ուրիշ ոչինչ չի զգում»:

Գյումրեցիների մեծ մասը կրում է այս զգացումը, հիշողությունը և ցավը: 45-ամյա արհեստավոր վարպետ Սարգիսը, որը քսան տարի է վարսավիր է աշխատում, ավելացնում է, որ աղետները «տարբեր մարդկանց գլխու տարբեր են»: Նա քաղաքից դուրս գտնվող գորանոցներից մեկում էր ծառայում, երբ երկրաշարժը տեղի ունեցավ: «Ես ուրիշ Լեննազան տեսա, երբ տուն եկա: Ես իմ Լեննազանը չճանչցա: Լրիվ ավերվել էր, քաղաքը թոզի մեջ էր: Մեր կողքի շենքը լրիվ փլվել էր, եկել էր մեր տան դեմը: Բարեբախտաբար մեր ընտանիքին բան չէր եղել: Մարդիկ մի բռնուցք էին դարձել: Ժողովուրդը ուրիշ էր էլի, բարի էր: Առաջվա Գյումրին հմի էլ չկա: Հումորով, բարի, մարդկային: Հմի աշխարհն էլ է ուրիշ:»

Տիկին Սվետլանան վարսավիրանոցի երկու կին աշխատողներից մեկն է: Չնայած նա վարպետ-վարսավիր չէ,

Kendi hikayesini paylaşan ustalardan biri olan Apin usta, 1989 yılından bu yana burada çalışıyor. Deprem sırasında hemen hemen hepsinin çalışmakta olduğunu söylüyor. 1989 yılından önce, bir başka berber dükkanında ustaymış.

“7 Aralık 1988 karanlık bir gündü. Havada yağmur ya da kar yoktu. Başka bir zamandı o vakitler. Şimdiden farklı olarak, çalışırken dinlenmeye hiç fırsat bulamazdık. O gün ellerimi yıkayıp yemek yemek için çıktığımda çok tuhaf bir şey oldu. O vakitler bunu fark edememiştim. Ayağımın altındaki döşeme hareket ediyordu. Ama neler olduğunun hala ayırdında değildim. Dışarı çıktım ve komşu binalardaki insanların sokakta toplandığını gördüm. Bir saniye sonra döndüğümde, gözüme önünde 5 katlı bir bina yıkıldı. Ayağımda terlik, üstümdede önlükle koşmaya başladım.”

Nasil hızlı koştuğunu animattikten sonra, anlatmaya devam ediyor. Ancak bu kez daha sessiz ve hüzünlü.

“Evimiz, dükkanın 2 kilometre uzağındaydı. Mahalleye ulaştığımda annemle halami gördüm. ‘Ne oldu, neden böyle toz toprak içindesin?’ diye sordular. ‘Deprem oldu’ dedim. ‘Ama biz hiç bir şey hissetmedik’ dediler. Annem ansizin bana döndü ve kız kardeşimin evine koşmami söyledi. Kardeşim 9 katlı bir binada oturuyordu.”

İşte o an Aprin ağlamaya başladı ve bir süre sustu. “Yikintileri tam 25 gün boyunca aradık. En sonunda onun ölü ... Bir insanın, yaşamının o anında hissettiği acıyı ve üzüntüyü kelimelerle ifade etmesine imkan yok.”

Gümrü halkının büyük bölümü, bu acıyı ve beraberinde getirdiği duyguları paylaşıyor. 45 yıllık bir sanatçı olan ve 20 yıldır da berberlik yapmakta olan Sarkis usta, bu aci olayın bir insanın zihin dünyasında nasıl farklı anlamlar yaratabildiğini anlatıyor. Deprem olduğunda askerdeymiş. “Eve döndüğümde bambaşka bir Leninakan’ ile karşılaştım. Bu, benim Leninakan’ın değildi. Her şey yıkıntılar içindeydi. Şehir toz toprak altında kalmıştı. Evimizin yanındaki bina, bahçemizde yatıyordu. Neyse ki aileme bir şey olmamıştı. İnsanlar, kentin yaralarını sarmak için güçlerini birleştirdiler. İnsanlar o zamanlar çok başkaydı. Naziklerdi. Gümrü artık değişti. Eski Gümrü değil. O nazik, insancıl, esprili Gümrü değil. Artık bütün dünya çok farklı.”

Bayan Svetlana, berberin iki kadın çalışanından biri. Henüz usta değil, ama usta olmanın eşğine gelmiş

I came back home. I did not recognize my Leninakan. Everything was lying in ruins, the city was consumed by dust. The building near our house had fallen into our yard. Fortunately my family did not suffer. People came together as a united force to recover the city. People were different then, they were kind. Gyumri is different now, not like the old Gyumri-kind, humane, with a good sense of humour. The whole world is different now.”

Mrs. Svetlana is one of the two female employees of the barbershop. Though she is not a master barber, she is a master of her job. For six years now Mrs. Svetlana has worked as a cleaning lady in the shop together with a second female employee. Though she is quieter than the barbers, she also shares her stories from time to time. A part of her family survived the Armenian Genocide. “They left everything behind – their home, books, gold, and the property. My grandfather was wounded on his way to eastern Armenia. My father and two of his brothers were taken to an orphanage in Gyumri. My

father was still a baby. Later on he was adopted by a family in Gyumri. He was a soldier in the front line [in World War II], but he died at a very young age from cancer. Since then we have got used to overcoming our difficulties alone. I have lived through a lot of sorrow. But thanks to God I have this job at the barbershop and I can support my family.”

Many of the staff members of the “Varsaviranots” share this sorrow, but they never lose their temper, sense of humour, and the ability to put people at ease. They simply smile and see off their guests with warm wishes, gratitude, and with the hope of seeing them again soon.

1 Under Soviet rule, the name of the city was changed in 1924 to Leninakan, after Vladimir Lenin.

Ateş ve Su

Կրակ և Ջուր

Հարիսայի պատրաստումը – Harissa'nın yapılışı – making harissa

Fire and water

Տեքստ՝ Լիլիթ Հակոբյան, Գրիգոր Պողոսյան
Լուսանկարները՝ Գրիգոր Պողոսյանի

Հարիսայի ճամփորդությունը

Ամեն տարի, սեպտեմբերի երրորդ շաբաթ-կիրակին, աշխարհով մեկ (Հայաստան, Լիբանան, Միքիա, Կանադա, Եվրոպա, Ամերիկա) սփռված մուսալեցիները, հավաքվում են և հարիսա պատրաստում: «Որտեղ թեկուզ մեկ մուսալեցի կա, այս հաղթական օրը նշվում է», –ասում է յոթանասունամյա Հակոբ Փանոսյանը, ում արմատները Անջարից են (Լիբանան) և որն այժմ ապրում է Լոս Անջելեսում: Նա Հայաստան է եկել Մուսալեռան հերոսամարտի տարեդարձն իր հայրենակիցների հետ նշելու: Հայոց ցեղասպանության 100-րդ տարելիցի կապակցությամբ Հակոբի նման շատերն են որոշել Մուսալեռան տոնը Հայաստանում նշել:

1915 թ. հուլիսի 29-ին ներկայիս Թուրքիայի Հաթայ շրջանի վեց գյուղերի (Քեբուսիե, Վազըֆ, Խդրբեկ, Յողունօլուք, Հաջի Հաբիբլի, Բիթիաս)

Metin: Lilit Hakopyan, Grigor Boğosyan
Fotoğraflar: Grigor Boğosyan

Harissa yolculuğu

Her yıl Eylül ayının üçüncü hafta sonu, dünyanın çeşitli yerlerinde (Lübnan, Suriye, Kanada, Avrupa, Amerika ve Ermenistan) Musa Dağı'ndan gelenler bir araya gelir ve Harissa yapmaya başlar. Onlar Musa Dağı halkidir ve kazandıkları zaferi kutlarlar. “Musa Dağı halkından geriye bir tek insan bile kalsa, bu zafer günü kutlanacak” diye konuşuyor 70 yaşındaki Hagop Panosyan. Hagop, köken itibarıyla Anjar’li ve Los Angeles’ta yaşıyor. Musa Dağı’nda elde edilen kahramanca zafer dolayısıyla düzenlenen kutlamalara katılmak için Ermenistan’a gelmiş. Ermeni soykırımının yüzüncü yılında olunması dolayısıyla, Hagop gibi çok sayıda kişi Musa Dağı kutlamalarına katılmaya özel bir özen göstermiş.

1915 yılında, günümüz Türkiye’sinin Musa Dağı bölgesinde bulunan altı köyde yaşayanlar (Kebuisse, Vakif, Khdrbek, Yoğunoluk, Hacı Habibli ve Bitlis) bir konsey toplayarak Türk hükümetinin topraklarını terketmeleri yönündeki taleplerini kabul etmemeye karar verdi.

Gönüllülerden yaklaşık 5000 kişilik bir müfrezeye oluşturdular ve kendi öz-savunmalarını oluşturmak amacıyla Musa dağına çekildiler.

Anlatılana göre, 40 günden aşkın bir süre Türk ordusuna karşı savaşırlar ve sonunda Fransız gemileri tarafından Mısır’daki Port Said limanına götürülerek kurtarılırlar. Hatay’da Fransa hamiliği kurulana ve güvenceli bir şekilde evlerine dönebilene kadar orada kalırlar. Musa Dağı direnişi, Avusturya-Bohemya’li yazar Franz Werfel’in meşhur „Musa Dağında 40 gün“ romanının konusudur.

1920’li yıllardan bu yana, Musa Dağı halkı, elde ettiği zaferi Eylül ayının üçüncü haftasında görkemli biçimde kutluyor. O gün kuzu etinden harissa pişiriliyor ve kutlamalara katılan kalabalığa ikram ediliyor. 1939 yılında, Musa Dağı halkının Türk askerleri tarafından uygulanan baskı neticesinde köylerini terkedip Lübnan’a yerleşmesi ile birlikte kutlamalar da Lübnan’a taşınmış. Lübnan’dan dünyanın çeşitli yerlerine göç edenler, bu kutlamaya ilişkin geleneği de beraberlerinde götürmüşler. 1965 yılından itibaren, Stalin’in baskı politikalarının etkisinin zayıflaması ile birlikte, Musa Dağı günü kutlamaları Ermenistan’da da yapılmaya başlanmış. Bugüne

Text: Lilit Hakopyan, Grigor Poghosyan

Photos: Grigor Poghosyan

The harissa journey

Every year, on the third weekend of September, all over the world - Armenia, Lebanon, Syria, Canada, Europe, America - Mousaler [Mousa Dagh] people come together and make harissa. “Wherever there is at least one person from Mousaler, this victorious day is celebrated,” says 70-year-old Hakob Panosyan, who hails from Anjar, Lebanon, and currently lives in Los Angeles. He has come to Armenia to celebrate the anniversary of Mousaler’s defence with his compatriots. On the occasion of the 100th anniversary of the Armenian Genocide, many people like Hakob decided to mark Mousaler day in Armenia.

On July 29, 1915 the people of six villages in present-day Turkey’s Hatay region (Keboussieh, Vakef, Khdrbek,

բնակիչները ժողով են գումարել և որոշել, որ չեն ենթարկվելու իրենց հողերը լքելու թուրքական կառավարության որոշմանը: Փոխարենը 5000 հայերով բարձրացել են Մուսալեռ (Մովսեսի լեռ)՝ ինքնապաշտպանություն կազմակերպելու համար:

Պատմությունն ասում է, որ նրանք ավելի քան քառասուն օր հետ են մղել թուրքական զորքին և վերջիվերջո փրկվել ֆրանսիական նավերով: Նավերը նրանց հասցրել են Եգիպտոսի Պորտ Սաիդ քաղաք, որտեղ նրանք մնացել են, մինչև Հաթայի շրջանում հաստատվել է ֆրանսիական պրոտեկտորատ, և նրանց համար տունդարձն ապահով է եղել: Մուսա լեռան

dek de bu festival büyük bir coşku ile kutlanmaya devam etmiş. Savaşa tanıklık etmiş olanların, ya da savaşın yaşandığı dönemi bizzat yaşamış olanların yerlerini kendi çocukları almış.

Kutlamaların hazırlıklarına henüz yılın ilk günü başlanıyor. Musa Dağı Yurtseverler Birliği üyeleri, eski takvime göre yılın ilk günü bir araya geliyor ve o yıl yapılacak kutlamaların hazırlıklarına girişiyor. Ermenistan'daki Musa Dağı anıtında zafer kutlamaları 19-20 Eylül tarihlerinde gerçekleştirildi. Anıt çevresine, Ermeni

Yoghunuluk, Haji Habibli, Bitias) gathered for a council and decided not to comply with the demand of the Turkish government to leave their lands. Instead, the 5,000 Armenians went up the Mousa Mountain (Moses Mountain) to organize their self-defence.

The story says that they fought off the Turkish army for more than 40 days and were ultimately rescued by French ships sailing to Port Said, Egypt, where they remained till a French protectorate was established in Hatay province and they were safe to return to their homes. The Mousa Ler resistance is the plot of a famous 1933 novel by Austrian-Bohemian writer Franz Werfel: "The Forty Days of Musa Dagh" (German: Die vierzig Tage des Musa Dagh).

Since the 1920s, Mousaler people celebrate the third week of September with great splendour - they make lamb harissa and offer it to the participating crowds. In 1939, when the French protectorate was handed over to Turkey, most of the Armenians from Mousaler decided to leave their homeland, as they feared life under

Turkish rule. They moved to Lebanon and established a small town called Anjar, which has now become a prosperous settlement. In the second half of the 1940s, many dispersed from Anjar to different parts of the world, carrying the festival tradition with them. In 1965, after Stalin's repressions abated in Soviet Armenia, Mousaler day began to be commemorated in Armenia as well. In Armenia this day is celebrated in a Mousaler memorial built by heirs of the original Mousaler people.

The taste of victory

The word "harissa" stems from the Armenian phrase "harir sa" (whisk this). During the resistance, there was only water, wheat and lamb meat in the mountains. These were mixed and whisked to make a meal for all the people.

People prepare for the day of commemoration from the very beginning of the year. The members of the Mousaler Compatriotic

դիմադրությանն է նվիրված ավստրիացի գրող Ֆրանց Վերֆելի 1933 թ.-ի «Մուսա լեռան քառասուն օրը» (գերմաներեն՝ «Die vierzig Tage des Musa Dagh») հայտնի գիրքը:

1920-ականներից սկսած՝ մուսալեռցիները մեծ շուքով են տոնում սեպտեմբերի երրորդ շաբաթը. նրանք գառան մտով հարիսա են պատրաստում և հյուրասիրում տոնի մասնակիցներին: 1939 թվականին, երբ ֆրանսիական պրոտեկտորատն անցավ Թուրքիային, Մուսա լեռան շատ հայեր որոշեցին թողնել իրենց հայրենիքը՝ թուրքական իշխանության ներքո ապրելու վախից: Նրանք տեղափոխվեցին Լիբանան և մի փոքր քաղաք հիմնեցին՝ Անջարը, որն այժմ բարգավաճ բնակավայր է դարձել: 1940-ականների երկրորդ կեսին շատերն Անջարից ցրվեցին աշխարհի տարբեր ծայրեր՝ իրենց հետ տանելով տոնի ավանդույթը: Երբ Խորհրդային Հայաստանում ստալինյան բռնաճշումները թուլացան, 1965թ. հետո, Մուսա լեռան օրն սկսեցին տոնել նաև Հայաստանում: Այդ օրը Հայաստանում նշվում է Մուսա լեռան հուշահամալիրում, որը կառուցվել է ծագումով մուսալեռցիների ժառանգների կողմից:

Հաղթանակի համը

Հայերը հավատում են, որ «հարիսա» բառը ծագել է հայերեն «հարիր սա» արտահայտությունից: Դիմադրության օրերին սարերում միայն ջուր, ցորեն և գառան միս է եղել: Մարդիկ խառնել են դրանք և հարել՝ բոլորի համար ճաշ պատրաստելով:

Մարդիկ պատրաստվում են հիշատակի օրվան տարեկան: «Մուսալեռ» հայրենակցական միության անդամները հին տոմարով Նոր տարվա նախօրեին ժողով են անում և սկսում զբաղվել կազմակերպչական աշխատանքներով:

Այս տարի հաղթանակը նշվեց սեպտեմբերի 19-ին և 20-ին Մուսալեռան հերոսամարտի հուշահամալիրում: Կաթսաները հարյուրն էին՝ խորհրդանշելով հայոց ցեղասպանության և Մուսա լեռան ինքնապաշտպանության 100-ամյակը:

Հարիսայի պատրաստման արարողությունն սկսվում է շաբաթ օրը: Մոտավորապես ժամը 5-ին եփելու համար պատասխանատու տղամարդիկ հավաքվում են հուշահամալիրի կաթսայատանը և սկսում հարիսայի նախապատրաստությունը. սովորաբար 10-15 հոգի պատրաստման պատասխանատու է լինում: Նրանք մասնակցում են այս արարողությանը՝ հետևելով իրենց պապերի և հայրերի օրինակին: Հարիսա պատրաստելու մեկ պայման կա. պետք է արմատներով մուսալեռցի լինել:

Այս գործում յուրաքանչյուրն իր պարտականությունն ունի. Միհրան Պողոսյանը եղբոր հետ ողջ գիշեր փայտ է կտրել, որ կրակը չմարի, ութսունամյա Պողոս Ամին հետևում է պատրաստման ընթացքին և մասնակցում հարելուն: Նա

soykiriminin yüzüncü yılını sembolize edebilmek amacıyla, yüz kazan yerleştirilmiştir.

Zaferin tadı

„Harissa“ kelimesi Ermenice „harir sa“ – „kariştir, çirp bunu“ deyiminden gelir. Direniş günlerinde, dağlarda sadece su, buğday ve koyun eti varmış. Bunlar karıştırılmış, çirpilmiş, herkesi doyuracak bir yemek yapılmış. İnsanlar her bir yılın başlarında yeniden koyulur anma günü hazırlıklarına. Musaler Dayanışma Birliği üyeleri, yeni yıl arifesinde toplanır ve gelen yılın örgütlenmesine başlar. Bu yıl, zafer 19 ve 20 Eylül'de Ermenistan'daki Musaler anıtında kutlanacak. Soykırımın 100üncü yıldönümünü ve aynı zamanda direnişin 100üncü yıldönümünün simgesi olarak 100 tane kazan kaynayacak.

Harissa pişirme seremonisi Cumartesi günü başlar. Akşam üzeri saat 5'den itibaren bu konuda görev almış olan erkekler Musa Dağı anıtının mutfağında bir araya gelerek Harissa hazırlama sürecini başlatır. Genellikle bu iş için 10-15 erkek görevlendirilir. Mihran Poğosyan, ateşin hiç sönmemesini sağlamak için bütün gece boyunca kardeşi ile birlikte odun kesecekti. Bu törene büyükbabaları ve babaları da katılıyor. Nesilden nesile aktarılan bu geleneği şimdi onlar temsil ediyor. Mihran, bir kişide Harissa yapmak için aranan bir tek koşul olduğuna dikkat çekiyor: O kişiyi Musa Dağı'na bağlayan köklerinin olması.

80 yaşındaki Poğos Ami, hazırlıkları izliyor. O, çirpma işleminde görevli. 9 yaşındaki torunu Hrat ile birlikte gelmiş. Hrat, dedesinin geçmişte yaşadıkları ile ilgili çok şey biliyor. Bunları bizzat dedesinden öğrenmiş. Hrat, yetişkinlerin yaptığı şeyleri yapabilmek için sabırsızlanıyor. Harissa, kalın öğütülmüş buğday ve yağlı et kullanılarak yapılan bir Ermeni yemeği. Direniş sırasında dağda sadece su, buğday ve koyun eti bulmak mümkünmüş. Onlar da bunları karıştırıp yoğurmuş, ortaya harissa çıkmış. Harissa'nın gerek yapımı gerekse de dağıtımını sırasında geleneksel şarkılar söylenir, geleneksel halk dansları oynanır.

Zaferin Ezgisi

Yalnızca o gün sesini duyabileceğiniz özel bir de davul vardır. Bu davul, 1885 yılında Musa Dağı'nda yapılmış. Musa Dağı halkı davulu beraberlerinde Lübnan'a

Union hold a reunion on the eve of the new year by the old calendar, and engage in organizational work for the year to come.

This year, the victory is celebrated on September 19 and 20 at the Mousaler monument in Armenia. There were 100 cauldrons, symbolizing the 100th anniversary of the Armenian Genocide, and the 100th anniversary of Mousaler's defense.

The harissa-making ceremony begins on Saturday. At around 5pm the men responsible for the preparation gather in the boiler-house of the monument and start the process: usually there are 10 to 15 men responsible for the preparation of the food. They participate in this ceremony following the example of their grandfathers and their fathers. There is one condition for making harissa: one must have roots in Mousaler.

Everyone has responsibilities in the process: Mihran Poghosyan has been cutting wood with his brother all night to keep the fire burning, the 80-year-old Poghos Ami is following the

այստեղ է թռռան՝ իննամյա Հրատի հետ, որը բավական շատ բան գիտի իր պապերի պատմությունից. պապից է իմացել: Հրատն անհամբեր է, թե երբ է մեծերի գործին մասնակցելու:

Հարիսան եփվում է 13-14 ժամ: Կիրակի առավոտյան հարիսան պատրաստ է, իսկ հուշահամալիրը՝ մարդաշատ: Առավոտյան տեղի է ունենում հարիսայի օրհնությունը, որից հետո մարդիկ մոտենում են Մուսալեռան վեց գյուղերը խորհրդանշող կաթսայատան վեց պատուհաններին՝ իրենց բաժինը վերցնելու: Հարիսայի պատրաստման և բաժանման ողջ ընթացքն ուղեկցվում է ազգային երգ ու պարով:

Հաղթանակի ծայնը

Պատմությունը շարունակվում է մեղեդիներում. ամեն ինչ պարզ է և հասարակ. չկա բառերի կարիք, քանզի կա այս հզոր ծայնը՝ իբրև պատմություն: Այն հնչել է ավելի քան 130 տարի և միշտ հպարտ և համարձակ: Անցյալում այն ազդարարել է հաղթանակը, իսկ հիմա փոխանցում է հաղթանակի պատմությունը: Դա Մուսա լեռան թմբուկն է՝ պատրաստված 1885 թվականին, որ ազատության համար կռվել է իր ստեղծողի հետ կողք կողքի և մինչև հիմա փոխանցում է մահվան նկատմամբ տարած հաղթանակի ծայնը:

Մինչև Հայաստան հասնելը այս պատմական գործիքն անցել է հրի ու սրի միջով և այժմ պահվում է Մուսալեռ գյուղի մոտ գտնվող Մուսա լեռան հերոսամարտի թանգարանում, որը

preparation, in the middle of the whisking process. He is here with his grandson, 9-year-old Hrat, who knows quite a lot about his grandparents' history - he has learnt that from his grandfather. He is impatient to do what adults do. [photo - eating harissa]

Harissa is cooked in 13 to 14 hours, so by Sunday morning it is ready and the monument crowded with people. In the morning the harissa-blessing ceremony takes place, after which people approach the six windows of the boiler-house (symbolizing the six villages of Mousaler) to take their portion.

The whole preparation and distribution is accompanied by traditional songs and dances.

The sound of victory

The history lingers in tunes: everything is clear and plain, there is no need for words if there is the mighty sound carrying histo-

götürmüş. Çok sonra, oradan da Ermenistan'a getirilmiş. Savaş sırasında kullanılmış olan bu davul, artık müzede koruma altında tutuluyor.

Ermenistan'a dönmeden bu kadim çalgi denizleri ve kumlari aşmış, ve bugünlerde 1946 yılında Sovyet Ermenistanı'na dönmüş olan Musa Dağ'lilerin kurduğu Musaler kasabasına yakın Musaler müzesinde duruyor. Yilda bir kez, Musa Dağ'i direnişinin anmasında, duyuluyor sesi ve insanlara geçmiş zamanlari, çalginin yaratıcilarinin irade ve cesurluklarini hatirlatıyor. Her yıl eski ve yeni hikayeleri anlatmak, bu insanların en sağlam tarihleridir ve tarihleri kalacaktır.

En yaygin dansin adi Dabke. Arapça kökenli bir kelime olan Dabke, ritim anlamina geliyor. Dansin adi Arapça'dan geliyor, ancak dansin kendisi bütünüyle Ermenilere ait. Dansin kökeni ilgi çekicidir. Eski zamanlarda insanlar, evlerinin çatısında oluşan delikleri toprakla onarırdi. Bunun için herkes toplanir, çatiyi onarmak için dökülen toprağı ayaklariyla ezerek güçlü ve

dayanikli bir hale gelmesini sağlarlardi. Bu ritüelin ayni zamanda şeytani kovmaya dönük mistik anlamlari da vardi. Dans da bu eylemden türetilmiştir. Bunun dışinda çeşitli danslar da vardi. Bunlardan biri olan Tsundr (Ermeni dilinde ağır anlamina gelen bir kelimedir), mendil kullanilarak oynanan solo bir danstir. Musa Dağı halkinin bir diğeri dansi da Chalmdrik (bıçak anlamina gelen bir kelimededen türetilmiş bir isimdir) adini taşir. Hançer kullanilarak oynanan bu dans, kişinin kendisini gösterdiği bir halk oyunu niteliğindedir ve genellikle gençler tarafından düğünlerde oynanir.

ry embedded in it. It has been beating for over 130 years and always comes out proudly and boldly. In the past it used to herald the victory, now it passes on the story of the victory. This is the drum of Mousaler made in 1885, which fought alongside its creator for their freedom and still bears the sounds of their victory over death.

Before getting to Armenia this historic instrument has crossed water and sand and is now kept in Mousaler museum, near the village of Mousaler, which was established by the Mousaler people who repatriated to Soviet Armenia in 1946. It sounds once a year during the commemoration of the Mousaler defence, and reminds the people of the past, of the will and bravery of its creators. It was and will be the most trustworthy history of these people, conveying old and new messages year by year.

Mousaler people have their dances. The most common dance is the dabke, a word of Arabic origin that means "to beat", but the dance is Armenian. At its inception it was a felt-whisking dance. In

հիմնվել է 1946-ին Սովետական Հայաստան հայրենադարձված մուսալեղիների կողմից: Այն հնչում է տարին մեկ անգամ՝ Մուսա լեռան հերոսամարտի օրը՝ հիշեցնելով մարդկանց անցյալի և իր ստեղծողների կամքի ու արիության մասին: Դա եղել է և կմնա այս մարդկանց ամենավստահելի պատմությունը, որը տարեցտարի հին և նոր ուղերձներ է հաղորդում:

Մուսալեղիներն իրենց պարերն ունեն. դրանցից ամենատարածվածը դասկեն է: «Դասկեն» բառն արաբական ծագում ունի (նշանակում է «խփել»), սակայն պարը հայկական է: Այն ի սկզբանե եղել է թաղիք ծեծելու պար: Անցյալում, մարդիկ կտորներին հող էին լցնում և բոլորով հավաքվում ու սկսում էին ծեծել հողը, որպեսզի այն խտանա և ամրանա: Դա արվում էր նաև չարը քշելու նպատակով: Կա «Ծունդր (ծանր) Հավա» պարը, որը թաշկինակով մենապար է: Մուսալեղիները պարում էին նաև «չալըդանգը» («դանակ» բառից է), որը դաշույններով պար է: Այդ պարը հիմնականում հարսանիքներին պարում են երիտասարդները:

the past, people covered rooftops with dirt and gathered together to stomp the dirt to make it dense and strong. This was also done to repel evil. There is also the tsundr (tsanr, Arm. "heavy") hava dance, which is a solo dance with handkerchiefs. The Mousaler people also danced the Chalme Dange (derived from the word "knife"), which is a dance with daggers. This one is mostly performed by young people at weddings.

Erivan Radyosu

Ռադիո Երևան

Radio Yerevan

Text and photos: Hazni Demir
Ermenistan Halk Radyosu Kürtçe Servisi, ya da bilinen
adıyla: Erivan Radyosu – Kürtlerin Sesi

Տեքստ և լուսանկարներ՝ Հազնի Դեմիր
Հայաստանի հանրապետական ռադիոյի քրդական ծառայությունը՝
հայտնի նաև որպես «Ռադիո Երևան» քրդերի ձայնը

“İlk iş olarak Erivan Radyosu’na gideceksin ve onlara babanın, o radyonun yayinlariyla, o yayinlarda çalan şarki ve kamlarla (klam, dengbej denilen gele-
neksel şarkicilar tarafından söylenen şarkılara verilen isimdir) büyüdüğünü söyleyeceksin. Lütfen onlara, be-
nim adima teşekkür et.” Bu yolculuğa başlamadan önce, soğuk denebilecek bir gece vakti, evimizin çatısında babamin bana söyledikleri bunlardı. Bu radyoyu yaşa-
tan insanlara karşı kendimi babam adına borçlanmış hissediyordum. Onlara ve size, hem nasıl müteşekkir ol-
duğumu göstermek, hem de özürlerimi iletmek isterim.

1990’li yıllara gelinceye dek, Türkiye’de Kürt-
lerden bahsetmek de Kürt dilini kullanmak da yasaktı. Radyo yayini yoktu, televizyon yayini yoktu, basili ürünler yoktu. Türkiye Cumhuriyeti, Kürtlerin varlığını bile kabul etmiyordu. İzlenen resmi politika, bir Kürt ulusu olmadığını söylüyor, o insanların Türk kökenli olduğunu iddia ediyordu. İşte bu karanlık dönemde, 1955 yılında, Erivan Radyosu Kürt halkı için adeta bir yıldız gibi parladi. Altı nesil onun yayinlari ile büyüdü. Gecenin de yaşamlarımızın da üstüne çöken karanlık şu anonsla aydınlandı:

–Yêrivan xebêrîdê, guhdarên ezîz, niha bibîzin deng u behsên teze (“Burası Erivan Radyosu sevgili dinleyiciler. En son haberleri ve ezgilerimiz ile karşınızdayız.”)

“Türkiye’de yaşayan pek çoğumuz için o güne dek radyo, hiç bilmediğimiz bir dilde konuşup duran bir makineden başka bir şey değildi. İşte bu anonsla bir-
likte, kendi ulusal kimliğimin ayırıcısına vardım. Geceleri yayın sona erdiğinde içime bir pişmanlık çökerdi. 1915 yılında yaşanan katliamlara bizim de katılmış olmamızın pişmanlığı.” Derin bir ses tonu ile kurulan bu cümleleri, köydeki evimizin damında otururken duymuştum.

Düşünebiliyor musunuz: Müslüman bir Kürtsü-
nüz. Ermenileri de Ezidileri de öldürmüşsünüz. Canını kurtarabilenler de Ermenistan’a kaçmış. Derken 40 yıl önce atalarını katlettiğiniz insanların ülkesinden yayın yapan bir radyo istasyonuna tesadüf ediyorsunuz. Daha-
si, bu radyo istasyonu sizin ana dilinizde yayın yapıyor. Üstelik sizin katlettiğiniz Ezidiler tarafından yapılıyor bu yayın. Onlar, sizinle aynı dili konuşuyorlar.

Text and photos: Hazni Demir
Republican Radio of Armenia, Kurdish Service, also known
as Radio Yerevan, the Voice of the Kurds

“Your first duty is to go to Radio Yerevan and tell them that your father grew up with their broadcast, with their songs and kilams [kilam is a song sung by traditional singers called “dengbêj”]. And please thank them from me.” That is what my father told me on a chilly night on the roof of our house before I started this journey. I feel indebted to my father – to people who keep this radio station alive. I express my thanks and apologise to all of them, and you.

Until the 1990s it was forbidden to make anything about the Kurds and in the Kurdish language in Turkey. No radio broadcast, no TV broadcast, no publications. The Republic of Turkey did not even accept the existence of Kurds. Official policy said there was no Kurdish nation, and it was claimed that their origin was actually Turkish. In that dark period, in 1955, Radio Yerevan was born like a star for the

«Դու նախևառաջ պարտավոր ես գնալ «Ռադիո Երևան»
և նրանց ասել, որ քո հայրը մեծացել է իրենց հեռարձակումներով,
նրանց հաղորդած երգերով և քրլամներով (քրլամը երգի տեսակ
է, որ կատարում են ազգային երգիչները, որոնց դանգբեժ են
կոչում): Եվ խնդրում եմ իմ կողմից շնորհակալություն հայտնել
նրանց»: Այս խոսքերն ինձ ասաց հայրս ճամփորդությունս
սկսելուց առաջ մի գով երեկո, երբ նստած էինք մեր տան կտուրին:
Այժմ ես հորս երախտիքն եմ հայտնում այն մարդկանց, որոնք
այս ռադիոկայանը կենդանի են պահում: Ես շնորհակալություն եմ
հայտնում և ներերություն խնդրում նրանցից և ձեզից բոլորից:

Մինչև 1990-ականները Թուրքիայում արգելված
էր որևէ բան թողարկել քրդերի մասին և քրդերն լեզվով.
նշ ռադիոհեռարձակում կար, ոչ հեռուստահեռարձակում,
ոչ էլ հրապարակում: Թուրքիայի Հանրապետությունը
նույնիսկ չէր ընդունում քրդերի գոյությունը: Պաշտոնական
քաղաքականությունը պնդում էր, որ քուրդ ազգ գոյություն չունի,
և որ նրանք իրականում թուրքական ծագում ունեն: Այդ խավար
ժամանակաշրջանում՝ 1955-ին, քուրդ ժողովրդի համար ասես
աստղ ծավեց «Ռադիո Երևանը»: Վեց սերունդ է մեծացել նրա
ձայնի ներքո: Գիշերվա և մեր կյանքի գորշությունն անհետանում
էր մեկ հայտարարությամբ. «Yêrivan xebêrîdê, guhdarên ezîz, niha
pê bihesin deng u behsên teze» (Միտելի՛ ունկնդիրներ, Երևանն է
խոսում, ձեզ կներկայացնենք վերջին տրությունները):

«Մինչև այդ օրը ռադիոն մի սարք էր, որ մեզից շատերի
համար անհասկանալի լեզվով էր խոսում Թուրքիայում: Այդ
հայտարարության շնորհիվ ես հասկացա, թե որն է իմ ազգային
ինքնությունը: Երբ գիշերային թողարկումն ավարտվում էր,
սկսվում էր մեր զոջման ժամը. զոջում 1915-ի ջարդերի համար,
որոնց մասնակցել էինք»: Այս բառերն արտասանվում էին ցածր
ձայնով, և մենք լսում էինք դրանք՝ գյուղի մեր տան կտուրին
նստած:

Հիմա պատկերացրեք, թե դուք քուրդ մուսուլման
տղամարդ եք ու սպանել եք և՛ հայերի, և՛ եզդիների, իսկ
նրանցից ողջ մնացածները փախել են Հայաստան: Հետո դուք
հայտնաբերել եք մի ռադիոկայան, որը հեռարձակվում է այն
երկրում, որը բնակեցված է մարդկանցով, ում նախնիներին
դուք սպանել եք 40 տարի առաջ: Ավելին, այդ հեռարձակումը
ձեր մայրենի լեզվով է, այն իրականացնում են եզդիները, այն
եզդիները, որոնց ազգակիցներին դուք սպանել եք, և նրանք նույն
նույն լեզվով են խոսում:

Հետո մի ծեր եզդի տղամարդ բացականչում է. «Այնտեղ
իմ հայրենիքն է, այնտեղ իմ հոր և պապերի տունն է, ես միշտ

Kurdish people. Six generations grew up with its sound. The darkness
of the night and our lives disappeared with one announcement.

–Yêrivan xebêrîdê, guhdarên ezîz, niha pê bihesin deng
u behsên teze („Yerevan is talking, dear audience, you will hear the
latest news and sounds.”)

“Until that day the radio was a machine that spoke in an
unknown language for most of us in Turkey. With this announce-
ment I realised what my national identity was. When the night
broadcast was over, the section on regret used to start. Regret for
the massacres of 1915 that we participated in.” These words were
spoken in a deep tone, which we heard as we sat on the roof of our
home in the village.

Now imagine that you are a Muslim Kurdish man, and you
killed both Armenians and Ezidis and the rest ran away to Armenia.
Then you discovered a radio station broadcasting in a country that is
populated by those people whose ancestors you killed 40 years ago.

Ardından yaşlı bir Ezidi adeta haykirircasına şunları söyledi: “Orası benim anavatanım, babamın ve dedelerimin toprağı. Bu dağları ne zaman görsem ağlarım ben. Toprağım, nehirler, göller, kisacasi geçmişim işte bu dağların arkasında beni bekliyor.” Xalê Riza (Riza amca) bu cümleleri dağlara doğru haykırıyordu. Benimle değil, dağlarla konuşuyordu.

Dağın bir yakasında insanlar kendi kültürlerini yaşayamıyor, hatta varlıkları bile devlet tarafından reddediliyor. Diğer yakada ise insanlar kültürlerini yaşatıyor, kendi anadillerinde konuşuyorlar. Ne var ki yaşanan soykırım nedeniyle kendi anavatanlarından ve atalarının toprağından uzaktalar.

Şimdi dağın Ermenistan tarafında, Gümrü'ye doğru ilerlemekte olan bir otobüsteyim. Birden Ermeni arkadaşım Sary Galin şarkisini söylemeye başlıyor. Türk yolcular Bahçe Duvarından Aştım şarkisini söyleye-

Moreover, this broadcast is in your mother tongue, run by the Ezidis like the ones you killed, and they speak the same language as you.

Then an old Ezidi man shouts, “There is my homeland, there is my father’s and grandparents’ place, I always cry when I see these mountains. My lands, lakes, rivers and my past are awaiting me behind those mountains.” Xalê Riza (Uncle Riza) was almost shouting at the mountains, he was speaking to them, not to me.

On one side of the mountains, people could not live their culture, even their existence was ignored by the state. On the other side, people could have their culture and speak in their own mother tongue, but far away from their homeland and their ancestors, because of the Genocide.

արտասվում եմ, երբ տեսնում եմ այս սարերը: Իմ հողերը, իմ լճերը, գետերը և իմ անցյալը սպասում են ինձ այդ սարերի հետևում»: Խալե Ռեզան (Ռ-զա հորեղբայր) կարծես գոռում էր սարերի վրա: Նա խոսում էր նրանց, այլ ոչ թե ինձ հետ:

Սարերի մի կողմում մարդիկ չէին կարողանում ապրել իրենց մշակույթով, նույնիսկ իրենց գոյությունն էր արհամարհված պետության կողմից: Մյուս կողմում մարդիկ կարող էին պահել իրենց մշակույթը և խոսել իրենց մայրենի լեզվով, սակայն ցեղասպանության պատճառով իրենց հայրենիքից, իրենց նախնիներից շատ հեռու:

Հիմա ես սարերի մյուս կողմում եմ՝ Հայաստանում, և ավտոբուսով գնում եմ Գյումրի: Հանկարծ լսում եմ, որ հայ ընկերներս երգում են «Սարի գեղին»-ը (սարի աղջիկ): Ի պատասխան դրան՝ որոշ թուրք ուղևորներ սկսում են երգել «Բահչե Դովաբընդան Աշտըմ»-ը, և վերջապես ես երգում եմ քրդական «Ազ Խալաֆըմ» երգը: Հստակ են ծափեր, սուլոցներ և ծիծաղ:

Եթե կարողանաս առերեսվել ցեղասպանության հետ, եթե կարողանաս մարդ մնալ՝ շարունակելով հոգ տանել մշակույթիդ և լեզվիդ համար, երբեք չի վերանա: Եվ այն հավանաբար հարյուր տարի անց նա կգտնի որոշ ընդհանրություններ, որոնց շնորհիվ կընկերանա «օտարների» հետ: Եվ հնարավորություն կստեղծվի միասին ապրելու, միասին երգելու, միասին խմելու և ծիծաղելու, միասին գործելու՝ պետություններից կամ քաղաքականություններից անկախ:

Ես հիմա քայլում եմ եզդիական գյուղի ծուռուճու փողոցներով, և քրդերեն (որն այստեղ նաև եզդիերեն՝ եզդիների լեզու են անվանում) ողջունում մի ծերունու: Նա ժպտաց և հարցրեց, թե որտեղից եմ: «Ես քուրդ եմ Բուրդիստանից», - պատասխանեցի: Նա կրկին ժպտաց և առաջարկեց մեր զրույցը շարունակել իր տանը: Նրա անունը Ալիյե Գոգե էր: Մինչ մենք քայլում էինք իր տուն, իմացա, որ նրա եղբայրն աշխատել էր «Ռադիո Երևանում», բայց ես չգիտեի, որ նա այդ ծառայության նախկին տնօրենն է եղել: Ես դա հասկացա միայն այն ժամանակ, երբ նրա եղբայրը՝ Ռեզայե Գոգեն, տարավ մեզ եղբոր գերեզմանը տեսնելու: Ռեզայեն խնդրեց՝ նշեմ նրան իմ հողվածում որպես իր մայրենի լեզվի և ազգի հին ու հավատարիմ ծառա: Նրա անունը Ահմադե Գոգե էր: Նա քուրդ-եզդիական մշակույթի փրկիչներից մեկն էր: Նա Հայաստանի Շամիրամ եզդիաբնակ գյուղից էր:

Now I am on the other side of the mountains in Armenia, in a bus going to Gyumri, and suddenly I hear my Armenian friend singing the song Sary Galin. In response, some Turkish passengers start to sing Bahçe Duvarından Aştım, and finally I sing a Kurdish song called Ez Xelefim. There is applause, whistling and laughter.

If you can face the Genocide, if you can stay a human being, continue to care for your culture and language, you will never disappear. And perhaps after 100 years you will find some common points with which to create a friendship with “others”. And there will be a chance to live together, sing together, drink together, laugh together, act together independently of states or politics.

Now I am walking in an Ezidi village, on a rough road, and I greet an old man in Kurdish (which is also called Ezdiki here, the language of Ezidis). He smiled and asked where I came from. “I am Kurdish and I come from Kurdistan,” I said. He gave me another smile

rek yanıtıyorlar onu. Nihayetinde ben Ez Xelefım adındaki Kürtçe şarkıyı söylüyorum. Alkişlar kopuyor, isliklar çalınıyor, kahkahalar atılıyor.

Eğer soykirimla yüzleşmeyi başarabilerseniz, eğer insan kalmayı becerebilerseniz, kültürünüze ve dilinize sahip çıkarsanız, işte o zaman asla yok olmazsınız. Ve belki 100 yıl sonra bile olsa, “ötekilerle” aranızda bir dostluk bağı kurmanıza imkan sağlayacak ortak müşterekleri yakalayabilirsiniz. Belki bir arada yaşama, birlikte şarkılar söyleme, birlikte içme, birlikte gülme ve devletlerden ya da onların politikalarından bağımsızlaşmış birlikte davranma imkanı da bulabilirsiniz.

Engelibeli bir yolun üstüne kurulmuş olan bir Ezidi köyünde yürüyorum. Karşılaştığım yaşlı adamı Kürtçe (burada bu dile Ezidilerin dili anlamında Ezidiki de deniyor) selamladım. Gülümsedi ve bana nereden geldiğimi sordu. “Kürdüm ve Kürdistan’dan geliyorum” diye yanıtladım sorusunu. Tekrar gülümsedi ve sohbeti evinde devam etmeyi teklif etti. Adı Aliye Goge’ydi. Eve doğru yürürken, kardeşinin Erivan Radyosu’nda çalıştığını öğrendim. Ne var ki, radyonun başmüdürü olduğunu bilmiyordum. Bu hakikati, diğer kardeş Rizaye Goge bizi müdürün kabrine götürdüğünde öğrenecektim. Rizaye benden, kardeşinin adını makalemde anadilinin ve ulusunun eski ve sadık bir hizmetkari olarak zikretmemi istedi. Adı Ahmede Goge’ydi. Kürt-Ezidi kültürünün kurtarıcılarında biriydi. Ermenistan’da bulunan Ezidi köyü Shamiram’dandı.

Ahmede Goge, Erivan Radyosu’nun arşivinin de yaratıcılarından biri. Bu arşiv, Ermenistan’ın dört bir yanından derlenmiş şarkılardan oluşuyor. Köy köy dolaşmış yerel şarkıcıları ve dengbejleri bulmuşlar. Onları kayıt yapmak üzere stüdyoya davet etmişler. Şeroye Biro, Şimbile Çaçan, Aysana Ali ve Karapete Xaco bu isimlerden sadece birkaçı. Bu isimlerden bir kısmı Ermeni, ancak Kürtçe söylüyorlar. Zira ya soykirim sonrasında Kürt aileler tarafından büyütülmüşler, ya da ağırlıklı olarak Kürtlerin yaşadığı bölgelerde yaşamış ve çoğunlukla Kürtçe’nin konuşulduğu ortamlarda yetişmişler. 85 yaşındaki yaşlı Ezidi Xalê Riza, gözyaşları içinde

Ամսադէպ Գոգէն այն մարդկանցից էր, որոնք ստեղծել են «Ռադիո Երևանի» արխիվը: Այս արխիվում հավաքված են երգեր ողջ Հայաստանից: Նրանք մեկ-մեկ գտել են երգիչներին և դանգբեթներին և հրավիրել ստուդիա ձայնագրվելու՝ Շարոյե Բըրո, Շըմբըլե Չաչան, Այշանա Ալի, Կարապետ Խաչո: Նրանցից ոմանք հայեր էին, բայց քրդերն են երգել, որովհետև

Նրանք ճախրում էին երկնքում՝ հայկական և եզդիական հնչյուններով կապակցված

ցեղասպանությունից հետո մեծացել են քուրդ ընտանիքներում կամ քրդերի մեջ և նրանց լեզվով խոսել: «Մենք լսում էինք նրանց «Ռադիո Երևան»-ով: Դա եզդիերեն էր՝ մեր մայրենի լեզուն: Մենք զգում էինք մեր հողի հոտը՝ լսելով մեր երգերը մեր մայրենի լեզվով», —ասում էր ութսունհինգամյա եզդի ծերունի Խալե Ռիզան՝ արցունքն աչքերին:

and offered to continue our conversation at his home. Aliye Goge was his name. While we were walking to his house I learned that his brother worked in Radio Yerevan, but I did not know that he was the former chief director. I only realised that when his brother Rizaye Goge took us to the director’s grave. Rizaye asked me to mention him in my article, as an old and loyal worker of his mother language and nation. His name was Ahmede Goge, one of the saviours of Kurdish-Ezdiki culture. He was from the Ezidi village of Shamiram, in Armenia.

Ahmede Goge was one of the people who created the Radio Yerevan archive. This archive is filled with songs from all around Armenia. They found singers and dengbêjs from villages one by one and invited them to the studio to record: Şeroye Biro, Şimbile Çaçan, Aysana Ali, Karapete Xaco. Some of them were Armenian, but they performed in Kurdish, because after the Genocide they were raised by Kurdish families or just grew up among Kurds and spoke their language. “We listened to them on Radio Yerevan. It was Ezdiki, it was in our mother

tongue. We smelled our soil by hearing songs in our language,” said the 85-year-old Ezidi man Xalê Riza, with tears in his eyes.

Actually it was a bit strange for me. It was very hard to understand the whole situation clearly. Besides the common language that we speak, we have very different views about identity. During my interviews I saw that even though we speak the same language they don’t call it Kurdish-Kurmanci. And most of them don’t see themselves as Kurdish. An Ezidi man in his 50s, Hasanê Şêx Mahmud, worked in the Kurdish service of Armenian radio for seven years. He said, “We are Ezidi. Our nation is Ezidi, our religion is Şerfedin, our language is Ezdiki.” It is very hard for him to forgive Kurds because of their role in the Genocide against not just Ezidis but also Armenians, Assyrians and others. He believes that because of their different religious beliefs, Kurds and Ezidis are completely different. In some Ezidi minds, Kurds are people who were converted to Islam by force and changed their identity – they rejected their origin.

şunları söylüyor: “Onları Erivan Radyosu’nda dinledik. Ana dilimizde, Ezdiki dilinde söylüyorlardı. Bu şarkıları dinlerken burnumuza anavatanımızın toprağının kokusu gelirdi adeta.”

Aslına bakacak olursanız, benim açımdan hayli tuhaf bir durum da söz konusuydu. Tabloyu tam olarak kavrayabilmem hiç de kolay değildi. Zira her ne kadar ortak bir dil konuşuyor olsak da, kimliğimize dair hayli farklı bakış açılarına sahiptik. Görüşmelerim sırasında gördüm ki, her ne kadar aynı dili konuşuyor olsak da, onlar bu dili Kürtçe-Kurmanci olarak adlandırmıyordu. Sözelimi, uzun yıllar boyunca

“Ermeni ve Ezidi sesleri, gökyüzünde hep birlikte uçuyor”

Ermenistan Halk Radyosu Kürtçe Servisinde çalışmış 50’li yaşlardaki bir Ezidi olan Hasanê Şêx Mahmud şöyle diyordu: “Biz Ezidiz. Ulusumuzun adı Ezididir. Dinimiz Şerfeddin, dilimiz Ezidiki’dir.” Onun açısından bakıldığında, Kürtleri sadece Ezidi soykırımındaki rollerinden dolayı değil; Ermenilere, Asurilere ve diğer halklara karşı gerçekleştirilmiş soykırımlardaki rolleri nedeni ile de başışlamak hiç de kolay değildi. O, aralarındaki inanç farkı nedeniyle Kürtler ile Ezidilerin bütünüyle farklı iki halk olduğuna inanıyordu. Bazı Ezidilere göre Kürtler, zorla İslam’a döndürülmüş kişilerdi ve kendi köklerini reddetmişlerdi.

Genç bir adam, Sasha Sultanyan, Kürtler hakkında daha nazik ifadeler kullandı: “Evet, geçmişte kötü şeyler yaşandı. Ancak dünya değişti, bizler yepyeni bir nesil ve aramızda yeni ilişkiler kurmalıyız. Eğer ben ‘Kürt değil Ezidiyim’ diyorsam, sen beni olduğum gibi kabul etmeli ve benim dinime ve kültürüme saygı göstermelisin. Her nerede yaşıyor olursam olayım, bunu özgürce hayata geçirebilmeliyim. Bu durum herkes için geçerli kuşkusuz. İşte bütün mesele de bu.”

Bu konuda bir başka yaklaşım daha var. Kimi Ezidiler, kendilerini etnik olarak Kürt, inanç açısından ise Ezidi olarak görüyor. Titale Kerem de onlardan biri.

But another young man Sasha Sultanyan spoke more kindly about Kurds. He said, “Yes, there are bad memories but we should form new relations and respect each other, the world has changed and we are the new generation. If I say I am not Kurdish, I am an Ezidi, you should accept me as an Ezidi, and respect my religion and culture. I should be able to practice them freely wherever I am living, which should apply to others too. This is the whole point.” And there is another perspective on this issue; some Ezidis see themselves as Kurds ethnically and Ezidi by religion. Titale Kerem is one of them. He has been working at the Kurdish Service since 1987. His father also worked for the Kurdish Service, for nearly 50 years.

After the collapse of the Soviet Union in the 1990s, some Ezidis applied to have a new radio service in Ezdiki. They believed that Radio Yerevan, the „Voice of the Kurds“, tried to strengthen Kurdish identity at the expense of Ezidi identity. Hasanê Şêx Mahmud supported these ideas and after seven years at the Kurdish Service,

İrivalıanun hınd hıamıar mı քիչ տարօրինակ էր դա: Ըստ դժվար էր հասկանալ իրավիճակն ամբողջությամբ:

Չնայած լեզվական ընդհանրությանը՝ մենք շատ տարբեր պատկերացումներ ունենք ինքնության մասին: Հարցազրույցներին ժամանակ տեսա, որ, ճիշդ է, մենք նույն լեզվով ենք խոսում, բայց նրանք դա չեն անվանում քրդերեն-քուրմանջի, և նրանցից շատերն իրենց քուրդ չեն համարում: Հասան Ծեյխ Սահմուդը՝ հիսուն անց մի եզդի տղամարդ, յոթ տարի աշխատել է Հայաստանի հանրապետական ռադիոյի քրդական ծառայությունում: Նա ասաց հետևյալը. «Մենք եզդի ենք, մեր ազգությունը եզդի է, մեր կրոնը շարֆադին է, մեր լեզուն՝ եզդիերեն»: Նրա համար շատ դժվար է ներել քրդերին ոչ միայն եզդիների, այլև հայերի, ասորիների և մյուսների դեմ իրականացված ցեղասպանության գործում նրանց ունեցած դերակատարումը: Նա կարծում է, որ կրոնական դավանանքի տարբերությունների պատճառով քրդերն ու եզդիները միանգամայն տարբեր են: Որոշ եզդիներ կարծում են, որ քրդերը հարկադրաբար իսլամ են ընդունել և փոխել իրենց ինքնությունը՝ հրաժարվել են իրենց ծագումից:

Սակայն երիտասարդ Սաշա Մուլթանյանը, ավելի լավ էր արտահայտվում քրդերի մասին: «Այո, կան վատ հուշեր, բայց մենք պետք է նոր հարաբերություններ ձևավորենք և հարգենք իրար: Աշխարհը փոխվել է, մենք էլ նոր սերունդն ենք: Եթե ես ասում եմ, որ քուրդ չեմ, այլ եզդի, դուք պետք է ընդունեք ինձ որպես եզդի՝ հարգելով իմ կրոնն ու մշակույթը: Ես պետք է հնարավորություն ունենամ ազատորեն դրանք արտահայտելու, որտեղ էլ լինեմ: Այդպես պետք է լինի նաև մնացած բոլորի համար: Սա է խնդիրը»: Սակայն հարցի մեկ այլ տեսակետ էլ կա. որոշ եզդիներ իրենց համարում են ազգությամբ քուրդ, կրոնով եզդի: Տիտալե Քյարամն այդ մարդկանցից է: Նա աշխատել է ռադիոյի քրդական ծառայությունում 1987-ից սկսած: Նրա հայրը նույնպես մտնում էր տարի աշխատել է քրդական ծառայությունում:

Սովետական Միության փլուզումից հետո՝ 1990-ականներին, որոշ եզդիներ դիմեցին եզդիերեն նոր ռադիո ծառայություն ունենալու խնդրանքով: Նրանք հավատացած էին, որ Ռադիո Երևանը՝ «Քրդերի ձայնը» փորձում էր ուժեղացնել քրդական ինքնությունը եզդիների ինքնության հաշվին: Հասան Ծեյխ Սահմուդը այս կարծիքին է և քրդական ծառայությունում յոթ տարի աշխատելուց հետո այժմ աշխատում է եզդիական ծառայությունում: Մյուս կողմից Թուրքիայի քրդերի մասին նոր՝ հարգալից կարծիք կա: Չնայած դեռ պնդում

he now works for the Ezdiki Service. On the other hand, there is a new respect towards Kurds from Turkey. Although they still insist that Kurds are originally Ezidi, relations are improving. But still there is this distinction between a Kurd and an Ezidi in both religion and nationality.

But when it comes to songs and music, they don't talk about differences. The languages might be different, but all of a sudden the differences in their minds disappear. They start talking to me about how life was on their lands in Eastern Turkey or Northern Kurdistan or Western Armenia, and start asking questions about their homelands. What is it like now? What do you do there? How is life? How is that lake or that mountain?

Radio Yerevan saved Kurdish-Ezidi culture. For people like my father Radio Yerevan meant sounds in their culture and in their language. For the Ezidis it meant sounds of their lands, their former life in their hometown.

1987 yilından bu yana radyonun Kürtçe servisinde çalışıyormuş. Daha önce babası da yaklaşık 50 yıl boyunca orada çalışmış.

Sovyetler Birliği'nin 1990'li yıllarda çöküşünün ardından, bazı Ezidiler Ezidi dilinde yayın yapan yeni bir radyo istasyonu kurmuşlar. Onlara göre Erivan Radyosu'nun "Kürtlerin Sesi" yayını, Ezidi kimliğinin sönmelenmesi pahasına Kürt kimliğini güçlendirmeyi amaçlıyor. Hasanê Şêx Mahmud da bu fikri destekleyenlerden. Erivan Radyosu Kürtçe Servisi'nde yedi yıl çalıştıktan sonra oradan ayrılmış. Şimdi Ezidiki radyo kanalında çalışıyor. Öte yandan, Türkiyeli Kürtlere ilişkin bir saygı da boy vermeye başlamış durumda. Kuşkusuz hala Kürtlerin aslinin Ezidi olduğuna inanıyorlar. Ancak ilişkiler de gittikçe gelişiyor. Ancak hala bir Kürt ile bir Ezidi arasında gerek ulusal gerekse de dini açıdan ciddi bir ayrılık olduğu çok açık.

Ancak konu müzik ve şarkılar olduğunda aradaki farklılıklardan konuşmuyorlar. Diller farklı olabilir, ama konu müzik olunca zihinlerdeki bütün bu ayrılıklar ansizin buharlaşır. Bana Doğu Türkiye, Kuzey Kürdistan ya da Batı Ermenistan'da kalan vatanları hakkında çeşitli şeyler anlatmaya giriştiler. Ardından anavatanları hakkında sorular geldi: Oralar şimdi nasıldı? Orada insanlar neler yapıyordu? Hayat nasıldı oralarda? Şu göl ya da bu dağ neye benziyordu?

Erivan Radyosu, Kürt-Ezidi kültürünü kurtardı. Babam gibiler açısından Erivan Radyosu, kendi dillerinde ve kültürlerinde bir sestir. Ezidiler açısından ise bu radyo, kendi anavatanlarından ve orada biraktıkları geçmiş yaşantılarından gelen bir sestir.

Erivan Radyosu, Ermeniler, Ezidiler ve Kürtler açısından bir anahtardır. Bu halkları birbirine bağlayan son köprüdür.

Erivan Radyosu, Kürtlerin Sesi, halklar arasındaki yapay sınırları yıkmış, bu sınırları kalplerimizde görünmez kilmayı başarmıştır.

"Yazları evlerin damlarında yatar ve radyo dinlerdik. Bütün köylüler radyolarının sesini sonuna kadar açardı. Bundan daha büyüleyici bir an yoktu. Gökyüzü Kürtçe ile çinlardı adeta. Anadilimizin sadece kapalı kapılar arkasında gizlice konuşulacak bir dil olmadığını anladık. Anadilimiz ve kimliğimiz, radyodan yükselmekte olan Ermeni ve Ezidi seslerle hep birlikte, gökyüzünde uçuşurdu."

Radio Yerevan is a key between Armenians, Ezidis and Kurds. It was the last bridge between these nations.

Radio Yerevan, the Voice of Kurds, smashes these artificial borders and makes the borders invisible in our hearts:

"During the summers we slept on the roofs and listened to the broadcast. All the villagers used to turn on their radios at the same time and turn the volume up as high as it would go. There was no more amazing moment than that. The air resonated with Kurdish. It made us realise that our language was not just to be spoken behind closed doors in secret. Our language and our identity were flying in the sky together, with the Armenian and Ezidi sounds coming from the radio."

են, որ քրդերը եզդիներից են ծագում, հարաբերությունները հետըզդեստե բարելավվում են: Սակայն քրդերի և եզդիների միջև տարբերակումը դեռևս առկա է թե՛ կրոնի, և թե՛ ազգության առումով:

Այնուամենայնիվ, երբ բանը հասնում է երգերին և երաժշտությանը, նրանք չեն խոսում տարբերություններից: Լեզուները կարող են տարբեր կոչվել, տարբեր անուններ ունենալ, բայց հանկարծ նրանց գլխում եղած տարբերությունները վերանում են: Նրանք սկսում են ինձ պատմել, թե ինչպիսին էր կյանքը Արևելյան Թուրքիայի կամ Հյուսիսային Քուրդիստանի, կամ Արևմտյան Հայաստանի իրենց հողերում և հարցեր տալիս իրենց հայրենիքներից՝ «այն հիմա ինչ տեսք ունի», «դու այստեղ ինչնվ ես գրադվում», «կյանքը ո՞նց է», «այն լիճը կամ այն ծառը կան»:

«Ռադիո Երևան»-ը փրկեց քուրդ-եզդիական մշակույթը: Իմ հոր նման մարդկանց համար «Ռադիո Երևան»-ը իրենց մշակույթի և լեզվի ձայնն էր: Եզդիների համար այն իրենց հողի ու հայրենիքում իրենց նախկին կյանքի խորհուրդն ուներ:

«Ռադիո Երևան»-ը բանալի է հայերի, եզդիների և քրդերի միջև: Դա վերջին կամուրջն էր այս ժողովուրդների համար: «Ռադիո Երևան»-ը՝ քրդերի ձայնը, ջարդում է այդ արհեստական սահմանները՝ դրանք անտեսանելի դարձնելով մեր սրտերում:

Ամառները մենք քնում էինք կտուրին և լսում հեռարձակումը: Բոլոր գյուղացիները միաժամանակ միացնում էին իրենց ռադիոները և մինչև վերջ բարձրացնում ձայնը: Դրանից ավելի հիանալի պահ չկար: Օդը քրդերեն էր արձագանքում: Դա ստիպում էր մեզ հասկանալ, որ մեր լեզվով չպետք է միայն գաղտնի խոսենք փակ դռների հետևում: Մեր լեզուն և մեր ինքնությունը միասին ճախրում էին երկնքում՝ ռադիոյից եկող հայերեն և եզդիերեն հնչյունների հետ:

Կորուսյալ հայրենիքի սրբերը

Yitik Vatanın Şehitleri

The saints of the lost homeland

Հարցազրույցը Արտյոմ Բաբայանի

Ապրիլի քսաներեքին՝ Հայոց ցեղասպանության հարյուրերորդ տարելիցի նախօրեին, Էջմիածնում՝ Հայ առաքելական եկեղեցու հոգևոր կենտրոնում, տեղի ունեցավ մի պատմական իրադարձություն: Վերջին 400 տարիների ընթացքում առաջին անգամ հայոց եկեղեցում կատարվեց սրբադասման արարողություն՝ վերականգնելով վաղուց չկիրառվող այդ ավանդույթը: Հետաքրքրական է, որ այս վերականգնումը սկսվեց Հայոց ցեղասպանության նահատակների հավաքական սրբադասմամբ, որը եզակի է իր բնույթով. մարդկանց հստակ թվաքանակ չի նշվել, և ոչ էլ խոսվել է նրանց հոգևոր արարքների մասին: Փոխարենը դա իրենց կրոնի պատճառով սպանված մարդկանց գանգվածային նահատակության ոգեկոչումն էր:

Մենք այցելեցինք Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածին, որտեղ են հնարավորություն ունեցա գրուցելու Եպիսկոպոսաց ժողովի գրասենյակի տնօրեն Զաքարիա վարդապետ Բաղդույանի հետ: Հայր Զաքարիան, որը մի քանի տարի շարունակ մասնակցել է նահատակների սրբադասման շուրջ քննարկումներին և ներկա է եղել արարողությանը, սիրով պատասխանեց իմ հարցերին:

-Հայր Զաքարիա, Հայոց ցեղասպանության նահատակների սրբադասման որոշումն ընդունվել է այդ ողբերգական դեպքերի հարյուրերորդ տարելիցից առաջ: Զննարկումները, փաստորեն, ընթացել են մի քանի տարի: Ներկայացրե՞ք, խնդրեմ, Հայոց ցեղասպանության զոհերին սրբադասելու գաղափարի նախապատմությունը:

-20-րդ դարում զոհերի սրբադասման վերաբերյալ շատ քննարկումներ են եղել: 1920 թ. մարտի 25-ին հայ գրող և հասարակական գործիչ Վրթանես Փափազյանը խնդրանքով դիմել է կաթողիկոս Գևորգ Ե-ին՝ Օսմանյան կայսրության վայրագություններին զոհ գնացած 700 մտավորականների հիշատակին արարողություն կազմակերպելու այն համար: Ցեղասպանությունը մեզ համար ոչ միայն մարդկանց, այլև հայրենիքի, մեր ավանդույթների, եկեղեցիների և սուրբ մասունքների կորուստն է: Եվ որպես եկեղեցի՝ մենք, պարտավոր ենք այդ հարցի վերաբերյալ մեր դիրքորոշումն արտահայտել:

Հատկապես, որ մենք փաստեր ունենք, որ մարդիկ սպանվել են իրենց կրոնը՝ քրիստոնեությունը չուրանալու պատճառով: Քսաներորդ դարում տարբեր մակարդակներում մի շարք քննարկումների արդյունքում 1995 թվականին ստեղծվում է Հայոց եկեղեցու Ծիսական հանձնախումբը՝ պատասխանելու այն հարցին, թե կարող ենք արդյոք սրբադասել ցեղասպանության զոհերին, և եթե կարող ենք, որոնք են այն քայլերը, որ պետք է ձեռնարկենք: Ի վերջո 2013 և 2014 թթ. Հայ Առաքելական Եկեղեցու Եպիսկոպոսաց ժողովների ժամանակ, որոշում կայացվեց, որ նահատակները պետք է սրբադասվեն: Պետք է նկատի ունենալ,

Metin: Artyom Babayan

23 Nisan günü, Ermeni Soykırımının 100. Yıldönümünü anmalarının hemen arifesinde, Ermeni Apostolik Kilisesi ruhani merkezi olan Eçmiadzin tarihi bir etkinlik düzenlendi. 400 yıldır ilk kez Ermeni kilisesinde bir kutsama ayini gerçekleştiriliyor, uzun süredir unutulmuş görünen bu gelenek yeniden diriltiliyordu. İlgi çekici bir diğer ayrıntı da şuydu: Kutsama ayini, soykırım kurbanları için düzenlenmişti. Doğası gereği kitlesel bir kutsama ayini son derece nadir görülen bir durumdu zaten. Ne soykırım kurbanlarının sayısına dair net bir rakam telaffuz edildi, ne de onların dini amellerine dair değerlendirme yapıldı. Bunun yerine, inançlarından dolayı katledilen insanların kitlesel biçimde şehadete ulaşmış olduklarının altı çizildi.

Projemiz sırasında Eçmiadzin Katedrali'ni ziyaret ettik. Burada Başpiskoposluk Konseyi Ofis yöneticisi konumundaki Rahip Zakarya Bağumyan ile konuşma şansı buldum. Peder Zakarya, soykırım kurbanlarının kutsanmasına ilişkin yıllar süren tartışmalara bizzat katılmış ve ayine de bizzat tanıklık etmişti. Sorduğumuz soruları memnuniyetle yanıtladı.

S: Peder Zakarya, her ne kadar Ermeni Soykırımı şehitlerinin kutsanmasına ilişkin haberler bu trajik olayın 100. Yıldönümü eşiğinde basına yansımış olsa da, bu konuda uzun yıllar boyu süren yoğun tartışmaların yaşandığı biliniyor. Ermeni Soykırımı kurbanlarının kutsanması fikrinin arkasındaki tarihi bize anlatır mısınız?

C: Yirminci yüzyılda, kurbanların kutsanması başlığı altında çeşitli tartışmalar yürütülmüştü. 25 Mart 1920 tarihinde Ermeni yazar, kanaat önderi, politik aktivist ve kültür adamı Vartanes Papazyan, Patrik V. Kevork'a, Osmanlı zulmü neticesinde yaşamını yitiren 700 entelektüel anısına bir tören düzenlenmesi için başvurmuştu. Bizim açımızdan soykırım, sadece insanlarımızı yitirmek anlamına gelmiyor. Aynı zamanda anayurdumuzu, geleneklerimizi, kiliselerimizi ve kutsal emanetlerimizi yitirmiş olmak anlamına da geliyor. Kili-se olarak da bu konuda aldığımız pozisyonu açıkça ortaya koymak bir sorumluluktan bizler açısından. Özellikle de, insanların dini inançlarını, Hristiyanlığı terketmediği için katledildiğine dair deliller ortada iken, bu sorumluluğumuz kesindi. Bunun neticesinde, bütün bir yirminci yüzyıl boyunca çeşitli düzeylerde tartışmalar sürdü. 1995 yılında, soykırım şehitlerini kutsamamızın doğru

Text: Artyom Babayan

On April 23rd, just before the commemoration of the 100th anniversary of the Armenian Genocide, a historic event took place at Etchmiadzin, the spiritual centre of the Armenian Apostolic Church. For the first time in 400 years, there was a canonization ritual in the Armenian church, reviving a tradition long thought lost. Interestingly, the revival began with the canonization of the martyrs of the Armenian Genocide – a mass canonization unique in its nature. No specific number of people was indicated, nor were their spiritual deeds distinguished. Instead, it was the proclamation of a collective martyrdom of people who were murdered for their faith.

We visited the Mother See of Holy Etchmiadzin, where I had the chance to talk to Archimandrite Zakaria Baghumyan, head of the Office of the Archbishops' Council. Father Zakaria, who participated in the discussions on the canonization of the martyrs for several years and witnessed the ceremony itself, gladly answered my questions.

Q: Father Zakaria, the decision to canonize the martyrs of the Armenian Genocide was made before the 100th anniversary of those tragic events. In fact, discussions lasted for several years. What's the history behind the idea to canonize the victims of the Armenian Genocide?

A: In the 20th century, there were many discussions around the canonization of the victims. On March 25th, 1920, the Armenian writer and activist Vartanes Papazian addressed the Catholicos Gevorg V with a request to hold a memorial service in memory of those 700 intellectuals that fell to the atrocities of the Ottoman empire. Genocide to us is not only the loss of our people, but also the loss of our fatherland, our traditions, churches, sacred relics. And as a church, we are obliged to express our position regarding the issue. Especially when we have evidence that people were murdered for not renouncing their religion, Christianity. As a result of the many discussions on different levels throughout the 20th century, in 1995

որ միայն այն նահատակներն են սրբադասվել, որոնք զոհվել են իրենց հավատքի համար: Մեզ հայտնի չէ, թե դրանք կոնկրետ քանիսն են եղել, բայց շատ են մարդիկ, որոնք սրբացել են՝ իրենց կյանքերը զոհաբերելով:

-Ինչու էր եկեղեցու համար կարևոր սրբադասել նահատակներին, և որո՞նք պետք է լինեն հաջորդ քայլերը:

-Մեզ համար սա շատ կարևոր իրադարձություն էր, քանի որ յուրաքանչյուր հայ այդ նահատակների մեջ տեսնում է իր հարազատներին և իր ընտանիքի պատմությունը: Հնարավոր է՝ մենք չենք հասկանում սրբադասման խորը իմաստը, բայց ապագա սերունդները դա կհասկանան: Սրբադասումը սկիզբ դրեց մեկ այլ գործընթացի. դրանից հետո Եպիսկոպոսաց Ժողովը պետք է կենտրոնանա անհատների սրբադասման վրա: Օրինակ, իրենց մտքերում և հոգիներում հայերն արդեն սրբադասել են Կոմիտաս վարդապետին, և այժմ Եկեղեցին քննարկում է Կոմիտասին պաշտոնապես սրբադասելու հարցը:

Չսայած անցյալում եղել են խմբային սրբադասումներ, սա բացառիկ իրադարձություն է, քանի որ նման հավաքական սրբադասում չի եղել: Մեզ համար կարևոր էր նաև, որ Էջմիածնում տեղի ունեցած արարողությանը ներկա էին մեր քույր եկեղեցիների ներկայացուցիչները: Ոչ միայն հայերը, այլև ողջ աշխարհը ցեղասպանությունը դատապարտելու կարիք ունեն: Մարդկության դեմ նման հանցանքները պետք է դատապարտվեն, որպեսզի չկրկնվեն: Մենք կորցրինք ոչ միայն մեր հողերը, այլև մեր մշակութային ժառանգությունը, մեր գերեզմանները, մեր սուրբ մատուռները, մեր եկեղեցիները... Ես կարծում եմ՝ ապագա սերունդները իրապես կհասկանան և կգնահատեն այդ իրադարձության կարևորությունը:

-Որո՞նք էին այն դժվարությունները, որոնց հանդիպեց Եկեղեցին իր որոշումը կայացնելիս:

-Խնդիրները շատ էին: Օրինակ՝ ինչպես պետք է տեղի ունենա սրբադասումը, դա պետք է հավաքական սրբադասում լինի, թե՛ անհատական: Հանաձնախումբը որոշեց հավաքական սրբադասում իրականացնել՝ միևնույն ժամանակ հիմք ստեղծելով այնպիսի անհատների սրբադասման համար ինչպիսիք են, օրինակ, Ռուբեն Սևակը կամ Հայր Միքայել Աջապահյանը, որը նահատակվել է 1909 թվականի Ադանայի ջարդերի ժամանակ: Բայց ավելի շատ անհատական սրբադասումներ անելու համար մենք պետք է հավաքենք բոլոր պատմական փաստերն ու վկայությունները: Մեկ այլ խնդիր էր սրբերի հիշատակի հավերժացման օրը որոշելը: Խնդիրների մեծ մասը գործնական կամ ծիսակարգային բնույթի էր: Հարցերից մեկն էլ սա էր՝ պետք է սրբադասենք նահատակներին, թե՛ ոչ: Սրանք տարիներով

օլոք օլոք: Եթե կստանալ օրինակ, ապա դա կհամարվի որոշում: Եթե ոչ, ապա կհամարվի որոշում: Եթե ոչ, ապա կհամարվի որոշում: Եթե ոչ, ապա կհամարվի որոշում:

olup olmadığı; eğer kutsayacak isek de bunun hangi adimlarla gerçekleştirileceği sorularini yanıtlamak üzere Ermeni Kilisesi Ayin Komitesi oluşturuldu. En nihayetinde, 2013 ve 2014 yıllarında yapılan Ermeni Kilisesi Başpiskoposlar Konseyi toplantılarında, şehitlerin Ermeni Kilisesi tarafından kutsanması yönünde bir karar alındı. Burada yalnızca inançları dolayısıyla şehit edilenlerin kutsanmasına karar verildiğinin altını çizmekte fayda var. Bu biçimde kaç kişinin can verdiğini tam olarak bilmiyoruz. Ancak inançları uğruna canını feda ederek azizlik mertebesine erişmiş çok sayıda insan olduğu muhakkak.

S: Şehitlerin kutsanması niçin kilise açısından bu kadar önemli? Bundan sonra Kilise ne tür adımlar atmayı düşünüyor?

C: Bu bizim için son derece önemli bir etkinlikti. Zira bütün Ermeniler şehitlerde kendi akrabalarını görüyorlar. Kendi ailelerinin tarihini görüyorlar. Belki kutsama eyleminin ne denli derin anlamlar taşıdığını henüz tam olarak idrak edebilmiş değiliz. Ama eminim ki bunu gelecek nesiller çok daha iyi idrak edecektir. Dahası, bu kutsama ayini bir başka süreci daha tetikledi. Bu kitsel kutsama ayini sonrasında Başpiskoposlar Konseyi, tek tek bireylerin kutsanmasına da odaklanma ihtiyacı duydu. Sözgelimi rahip Gomidas, Ermenilerin nezdinde çoktan kutsanmış biridir. [Rahip Gomidas adıyla bilinen Soğomon Soğomonian, bir Ermeni din adamı, müzikolog, kompozitör, aranjör, şarkıcı ve koro şefidir. Ermeni ulusal müzik ekolünün de kurucusu olarak kabul edilir.] Şimdi kilise, Gomidas'ı resmen de kutsamayı tartışıyor.

Geçmişte bir grup insanın toplu halde kutsandığı ayinlere rastlansa da, böylesine kitsel bir kutsama ayini de tarihte benzeri olmayan bir şeydi. Bunun yanı sıra, Eçmiatsin'deki ayine kardeş kiliselerin temsilcilerinin de katılmış olması bizim açımızdan önemlidir. Soykırım sadece Ermeniler tarafından değil, bütün dünya tarafından kinanmalı. Zira insanlığa karşı benzeri suçların işlenmesini ancak bu biçimde engelleyebiliriz. Bizler sadece topraklarımızı kaybetmekle kalmadık, aynı zamanda kültürel mirasimizi, mezarlarımızı, kutsal emanetlerimizi ve kiliselerimizi de yitirdik. Ben, gelecek kuşakların bu durumu gerçek mahiyeti ile kavrayacağı ve gerçekleştirilen ayinin önemini göreceğini düşünüyorum.

the Committee on the Rites of the Armenian Church was created to answer the question of whether we can canonize the martyrs of the Genocide or not, and if yes, what are the steps that we need to undertake? Eventually, during the Councils of the Armenian Church Archbishops in 2013 and 2014, a decision was made that the martyrs should be canonized by the Armenian Church. It is important to note that only those who fell for their faith were canonized. We don't know how many they were exactly, but there were many people who achieved sainthood by sacrificing their lives.

Q: Why was it important for the church to canonize the martyrs? And what are the next steps to be undertaken?

A: This was a very important event for us because every Armenian sees his own relatives and the history of his family in those martyrs. Perhaps we don't realize the deep meaning of the canonization, but future generations will realize it. And the canonization started another process - afterwards, the Council of Archbishops needs

to concentrate on canonizing individuals. For example, in their minds and souls Armenians have already canonized Archimandrite Komitas [Soghomon Soghomonian, ordained and commonly known as Komitas, was an Armenian priest, musicologist, composer, arranger, singer, and choirmaster, who is considered the founder of the Armenian national school of music]. And now the Church is discussing whether or not to officially canonize Komitas.

Although there were group canonizations in the past, this is a unique event since there were no such mass canonizations. It was also important for us to have the representatives of our sister churches present at the ceremony in Etchmiadzin. Not only Armenians, but the whole world needs the condemnation of the Genocide. Such crimes against humanity must be condemned so that it doesn't happen again. We not only lost our lands, but also our cultural heritage, our graves, our sacred relics, our churches. I think that future generations will really understand and appreciate the importance of the event.

քննարկված հացեր էին: Կարևոր էր, որ մենք այս որոշումը կայացնելիս մենակ չէինք, և մեր քույր եկեղեցիներն աջակցում էին մեզ:

-Շատ քույր եկեղեցիների ներկայացուցիչներ Հայ Առաքելական եկեղեցու կողքին ներկա էին Էջմիածնի սուրբ արարողությանը: Արդյո՞ք հնարավորություն կա, որ ապագայում մեր քույր եկեղեցիները նույնպես սկսեն երկրպագել ցեղասպանության նահատակներին, որոնք սրբադասվել են Հայ եկեղեցու կողմից:

-Այո, հնարավոր է: Հռոմի կաթոլիկ եկեղեցին կաթոլիկ հայերի սրբադասման մի գործընթաց է սկսել. դրա օրինակ է Իգնատիոս Մալոյանի՝ (1911-1915 թթ. Մարդինի հայ կաթոլիկ արքեպիսկոպոս էր: 1915-ի ամռանը Մալոյանին սպանել է Մարդինի ոստիկանապետ Մահմուդի Բեյը այն բանից հետո, երբ վերջինս հրաժարվել է իսլամ ընդունել) երանելիների շարքին դասելը: Ես կարծում եմ սրբադասման փաստը կարևոր է մարդկության համար, որոհե՛տև ցեղասպանության դատապարտումը մարտահրավեր է: Եվ նույնիսկ այսօր՝ 21-րդ դարում, աշխարհում ցեղասպանական գործողություններ են տեղի ունենում: Ինչպե՞ս մենք կարող ենք չհիշել Հիտլերի այն բառերը, որ նա ասել է հրեաների ցեղասպանության մասին խոսելիս. «Իսկ ո՞վ է այսօր խոսում հայերի բնաջնջումից»: Մենք հաստատ չգիտենք, բայց հավանաբար եթե աշխարհը դատապարտած լիներ հայոց ցեղասպանությունը, Հոլոքոստը տեղի չէր ունենա:

-Ինչպե՞ս արձագանքեց սրբադասմանը հայ հասարակությունը:

-Այն մարդիկ, որոնք քաջատեղյակ էին դրան նախորդած գործընթացներին, ողջունեցին այդ որոշումը: Բայց իհարկե, եղավ նաև քննադատություն, որի հիմնական պատճառն ըստ իս, տեղեկատվության պակասն է: Բայց կամաց-կամաց մեր հասարակությունը հասկանում է, որ այդ որոշումն ու սրբադասումը շատ կարևոր էին: Եվ տեսեք, այսօր հայ ժողովուրդը պահանջում է Կոմիտասի սրբադասումը:

-Ձեր ընտանիքը կամ նախնիները տուժել են ցեղասպանության տարիներին:

-Ո՛հ, ոչ: Իմ նախնիները պարսկահայ են Նոր Զուղայից, նրանք հայրենադարձվել են Հայաստան 1946-ին: Նրանք չեն տուժել ցեղասպանությունից, սակայն լինելով հայ՝ մենք զգում ենք, որ կապված ենք այն հայերի հետ, որոնք սպանվել են: Ամեն անգամ, երբ նայում ենք Արարատին, մեր հոգիները լցվում են վշտով և կարոտով: Երբ արտասահմանցի ճանապարհորդներն իմանում են, որ Արարատը Թուրքիայում է, զարմանում են, քանի որ շատերը Արարատը մտովի զուգադրում են հայերի և

S: Kilisenin bu konuda nihai karara varırken karşılaştığı temel sorunlar ve güçlükler neler oldu?

C: Çok sayıda problemle karşılaştık. Örneğin ayinin tam olarak nasıl düzenleneceği bir soru işaretiydi. Kitlesele bir kutsama ayini mi yapacaktik, yoksa tek tek bireyler mi kutsanacakti? Komite en nihayetinde kitlesele bir ayin yapılmasını karara bağladı. Ruben Sevak ve 1909 Adana Katliami sirasında şehit düşen Mikayel Ajapahyan Baba gibi kimi bireyler için bireysel bir kutsama ayini düzenlemenin de zemini mevcuttu. Ancak bunu gerçekleştirilemek için bütün tarihi kanitlari ve tanıklilari toplamamız gerekecekti. Bir diğer sorun, şehitler için düzenlenecek bu ayinin tarihinin ne olması gerektiği konusu idi. Karşılaşılan problemlerin büyük bölümü ya pratiğe ya da ritüellere dair sorunlardı. Kuşkusuz yaniti bulunması gereken bir diğer soru, şehitleri kutsamamizin doğru olup olmayacağı sorusuıdu. Bu sorular, uzun yıllar boyunca tartışılmış sorunlardı. Bu kararı alırken yalnız olmadığımızın, kardeş kiliselerimizin de bizi desteklediğinin bilinmesi de önemlidir.

S: Eçmiadzin'de gerçekleştirilen bu kutsal ayinde Ermeni Apolistik Kilisesi'nin yanı sıra çeşitli kardeş kiliselerin temsilcileri de hazır bulundu. Gelecekte kardeş kiliselerimizin de, Ermeni Kilisesi tarafından kutsanmış olan soykırım şehitleri için buna benzer ayinler düzenleme ihtimali var mı sizce?

C: Evet, bu mümkün. Bugün Roma Katolik Kilisesi, Katolik inancına mensup Ermenilerin kutsanması yönünde benzeri bir süreç başlatmış bulunuyor zaten. Söz gelimi İgnadiyos Maloyan'ın aziz ilan edilmesi bunun bir örneğidir. (İgnadiyos Maloyan, 1911 – 1915 tarihleri arasında Mardin'de Ermeni Katoliklerin Başpiskoposluğunu yürütmüştür. Maloyan 1915 yazında, İslam dinine dönmeyi reddetmesi üzerine Mardin polis şefi Mahmut Bey tarafından öldürülmüştür.) Ben, kutsama ayinlerinin bütün insanlık açısından önemli olduğunu düşünüyorum. Zira soykırımın kınanması, hala aşılması gereken önemli bir sorun olmaya devam ediyor. Bugün bile, yirmi birinci yüzyılda bile, dünyanın çeşitli yerlerinde soykırım niteliği taşıyan eylemler gerçekleştirilebiliyor. Hitler'in Yahudi Soykırımı sırasında söylediği şu sözleri nasıl unutabiliriz: "Bütün yaşananlardan sonra kim Ermenilerin yok edilmesini hatırlıyor ki?" Bunu tam olarak bilemeyiz elbette, ama Ermeni soykırımını kınanmış olsaydık belki de Yahudi Soykırımı hiç yaşanmazdı.

Q: What were the difficulties the Church encountered as it made its decision?

A: There were many problems. For instance, how should the canonization take place, should it be mass canonization or individual? The committee decided to do a mass canonization, while providing grounds for canonizing some individuals, such as Ruben Sevak, or Father Mikayel Ajapahyan, who was martyred in 1909 during the Armenian massacres of Adana. But in order to do [more individual canonizations], we'll have to collect all the historical facts and evidence.

Another problem was to decide on the day of the commemoration of the saints. Most of the problems had a practical and/or ritual character. And another question was: shall we canonize the martyrs or not? These were questions discussed for many years. It was important that we were not alone in this decision and our sister churches supported us.

Q: Representatives of many sister churches were present at Etchmiadzin to celebrate the sacred ceremony together with

the Armenian Apostolic Church. Is there a chance that in the future, our sister churches will also be venerating the martyrs of the Genocide canonized by the Armenian church?

A: It is possible, yes. The Roman Catholic church has started a process of canonizing those Armenians who were of Catholic faith, such as the beatification of Ignatius Maloyan [Armenian Catholic Archbishop of Mardin between 1911 and 1915. In the summer of 1915, Maloyan was executed by Mardin's police chief Mahmdouh Bey after refusing to convert to Islam]. I think the fact of canonization is important for humanity, because the condemnation of the Genocide is a challenge. And even today, as we live in the 21st century, genocidal acts are taking place in the world. How can we not remember the words of Hitler about the Jewish massacres, when he said: "Who, after all, speaks today of the annihilation of the Armenians?" We don't know for sure, but perhaps, if the Armenian Genocide had been condemned by the world, the Holocaust wouldn't have happened.

Հայաստանի հետ: Անկախ նրանից, մեր արմատները Արևմտյան Հայաստանից են, թե ոչ, մենք բոլորս դրա մասն ենք մեզ զգում: Եվ մենք ապրում ենք հոյտով, որ մի օր կվերադառնանք մեր հայրենիքը:

-Դուք ներկա եք եղել սրբադասման արարողությանը: Ինչպե՞ս կնկարագրեք ձեր զգացմունքները:

-Դա կարծես մեր աղոթքներով միացում լինե՞ր մեր հայրերի, նախնիների հետ, որի ժամանակ զգում էինք այն, ինչ նրանք էին զգում: Բայց մենք նաև ուխտեցինք անել ամեն բան, որ նման դեպքերն այլևս երբեք չկրկնվեն: Մեր աղոթքները հանուն մեր հայրենիքի և մեր եկեղեցիների հզորացման էին: Չնայած բոլոր պայքարներին, որոնց միջով անցել ենք, շարունակում ենք ապրել, որովհետև իրավունք չունենք այլ կերպ մտածելու, մենք մեր պարտքն ունենք մեր նախնիների հիշատակի առջև: Նրանք նահատակվել են հանուն Քրիստոսի, հանուն մեր հայրենիքի և ազգի՝ ավանդելով մեզ մեկ բան՝ սիրել մեր հայրենիքը և նվիրվել մեր բնօրրանի հզորացման և պաշտպանության սուրբ առաքելությանը:

S: Ermeni toplumu bu kutsama kararını nasıl karşıladı?

C: Bu sürecin nasıl ilerlediğini bilenler, alınan bu kararı memnuniyetle karşıladılar. Ancak kuşkusuz eleştiriler de geldi. Ben bu eleştirilerin temel nedeninin bilgi eksikliği olduğu kanısındayım. Ancak yavaş yavaş da olsa, toplumumuz bu kararın anlamını ve kutsamanın önemini idrak ediyor. Gördüğümüz gibi bugün, Ermeni halkı Gomidias'ın kutsanmasını talep ediyor artık.

S: Sizin aileniz ya da atalarınız Soykırım yıllarının acısını yaşadı mı?

C: Hayir, hayir. Benim atalarım İran Ermenisi. Yeni Julfa'lılar (İran'ın İsfahan kentinde bulunan Ermeni yerleşimi). Ermenistan'a 1946 yılında göç ettiler. Soykırım acısını şahsen yaşamadılar, ama birer Ermeni olarak bizler, katledilen Ermenilerin bir parçası olduğumuzu derinden hissediyoruz. Ağrı Dağı'na her baktığımızda ruhumuz keder ve özlemle doluyor. Ülkeye gelen yabancılar Ağrı Dağı'nın Türkiye'de olduğunu öğrendiklerinde çok şaşırıyorlar. Çünkü pek çok insan açısından Ağrı Dağı, Ermenilerle ve Ermenistan'la özdeşleşmiş durumda. Köklerimiz Batı Ermenistan'a dayanıyor olsa da olmasa da, hepimiz bunun bir parçası olduğumuzu hissediyoruz. Bir gün kendi yurdumuza geri döneceğimiz umuduyla yaşıyoruz.

S: Kutsama ayinine bizzat katılmıştınız. O anki duygularınızı bizimle paylaşır mısınız?

C: Oraya dualarımızla gitmek; babalarımızla, atalarımızla bütünleşmek ve onların hissettiklerini hissetmek gibiydi. Bunun yanı sıra, böyle bir olayın bir daha asla yaşanmaması için her şeyi yapmaya da yemin ettik. Ülkemizin ve kiliselerimiz güç kazanması için dualar ettik. Verdiğimiz bütün bu mücadelelere rağmen, yaşamaya devam ediyoruz. Başka türlü davranmaya da hakkımız yok zaten. Atalarımızın aziz hatırası karşısında yüklendiğimiz görevler var. Onlar Hristiyanlığın şehitleri, vatanımızın şehitleri, ulusumuzun şehitleri. Bize de bir tek miras bıraktılar: Vatanımızı sevmek ve ülkemizi koruyup ve güçlendirme hedefine kendimizi bütünüyle adanmak.

Q: How did Armenian society react to the canonization?

A: Those people who were well aware of the processes behind it welcomed the decision. But of course, there was also criticism, and the main reason here, I believe, is the lack of information. But slowly, our society is realizing that this decision and the canonization was very important. And see, today the Armenian people are demanding the canonization of Komitas.

Q: Did your family or ancestors suffer during the years of the Genocide?

A: No, no. My ancestors are Armenians from Iran, from New Julfa [the Armenian quarter of Isfahan, Iran], they repatriated to Armenia in 1946. They didn't suffer the Genocide, but being Armenians, we feel we belong to those Armenians who were massacred. Every time we look at Ararat, our souls are filled with grief and longing. When foreign travellers learn that Ararat is in Turkey, they get surprised, because many people associate Ararat with Armenians and

Armenia. Whether your roots belong to Western Armenia or not, we all feel we are part of it. And we live with the hope that one day we will return to our fatherland.

Q: You were present at the canonization ceremony. How would you describe your feelings?

A: It was like going there with our prayers and uniting with our fathers, our ancestors, feeling everything they felt. But we also made a vow to do everything so that such events never happen again. Our prayers were for the reinforcement of our fatherland and our churches. Despite all the struggles we went through, we continue to live, because we have no right to think otherwise, we have our duty to the memory of our ancestors. They were martyred for Christ, for our fatherland and our nation, bequeathing us one thing - to love our fatherland and devote ourselves to the sacred mission of the reinforcement and protection of our homeland.

Հետևելով պատմությունների

Tarihin İzinde

- 1   Տատի և հոր վշտերն ապրում են ծեր կնոջ հետ
Ninesinin ve babasının tüm üzüntülerini taşıyan yaşlı bir hanım
An old lady who carries all the sorrows of her grandmother and father
- 2   Վերապրած Ազգը
Sağ Kurtulan Bir Ulus
The survivor nation
- 3   Կիսատ մնացած պատմություն
yarım kalan bir hikaye
The only word he remembered became his surname
- 4   Ուրիշ լինելու հավանականությունը
Bir Başkası Olabilme İhtimali
The possibility of becoming someone else
- 5   Քույրերից` անծանոթներ, անծանոթներից` քույրեր
Kardeşleşen Yabancılar, Yabancılaşan Kardeşler
From sisters into strangers, from strangers into sisters
- 6   Գևորգյանների ընտանեկան պատմությունը
Gevorgyanların aile hatıratı
The family story of the Gevorgyans
- 7   Քիրվալի գելին
Հարսնացուն Փիրվալիից
The bride from Pirvali
- 8   Այդքան մոտ սահմանին և այդքան հեռու Կարսից
Sınıra Çok Yakın, Kars'a Çok Uzak
So near to the border, so far from Kars
- 9   Մորաքույրս և ես
Teyzem ve Ben
My aunt and me

Tracing history

1 **Տատի և հոր վշտերն ապրում են ծեր կնոջ հետ
Էլ քանի՞ ցեղասպանություն և պատերազմ մինչև քաղաքական
գործիչներն ուշքի գան**

Հեղինակ՝ Երվանդ Աբրահամյան

Սա անհավանական պատմություն է մի խիզախ կնոջ մասին, որը կարողացել է Օսմանյան Կայսրության Սասունի գավառում (որն այժմ Թուրքիայում է) իր մանկանը փրկել մահից՝ հասցնելով նրան ներկայիս Հայաստանի Իրինդ գյուղ: Լսելով այդ պատմությունը, որ պատմեց իր թոռնուհին, ես տխրեցի, բայց ինչ-որ առումով նաև հպարտություն զգացի: Իր հայրենի բնակավայրից փախչելիս նա կորցրել է իր հինգ երեխաներից չորսին: Փախուստի պահին վերջին երեխան գրկում է եղել, իսկ հետևից վազել է ամուսինը, կրակոցի ձայներ են լսվել, շրջվել է ու տեսել գետնին ընկած ամուսնուն: Երեխան ձեռքին՝ հնարավորինս արագ հասել և թաքնվել է մոտակա անտառում: Այստեղ նրան գտել են երկու քուրդ տղամարդ և տարել իրենց տուն, որտեղ նա մեկ տարի սպասուհի է եղել, մինչև ի վերջո հաջողացրել է անցնել Ռուսական Կայսրություն:

Այստեղ նրան նոր փորձություններ էին սպասվում: Երկրորդ Համաշխարհային պատերազմի ժամանակ որդուն տարել են ռազմաճակատ: Շուտով որդին գերի է ընկել ու տարվել Ֆրանսիա: Որդին վերադարձել է, բայց կրկին զորակոչվել 1945-ին՝ այս անգամ ռուս-ճապոնական պատերազմում կռվելու: Լուր է եկել, թե նա սպանվել է մարտում: Բայց ինն ամիս անց նա անսպասելիորեն տուն է եկել: Շատ չանցած որդուն աքսորում են Սիբիր միայն այն պատճառով, որ երկու անգամ գերի էր ընկել: Մայրը հուսահատ ցավի մեջ կսկծում էր իր միակ ողջ մնացած երեխայի ճակատագրի համար: Նա շարունակ կրկնում էր մարդկանց, թե միակ բանը, որ նա բերել էր իր հետ նախկին տնից, իրենից խլել էին նոր տանը: Որդին, այնուամենայնիվ, հաղթահարեց նաև աքսորը: Շատ տարիներ անց նա վերադարձավ տուն, սակայն այդ ժամանակ մայրն արդեն շատ ծեր էր և կարճ ժամանակ անց մահացավ:

1 An old lady who carries all the sorrows of her grandmother and father
How many more genocides and wars until politicians stop
Text: Yervand Abrahamyan

This is the unbelievable story of a very brave woman who managed to save her infant son from death and bring him over from the region of Sassoun, in the Ottoman Empire, nowadays Turkey, to Irind village, in what is now Armenia. Listening to her story, told by her granddaughter, made me feel sad and somehow very proud. She lost four of her five children and her husband while escaping her hometown. She was running with her only child in her arms, her husband following. When she heard gun shots she looked back and saw her husband lying on the ground. Holding her child in her arms she ran as

1 Ninesinin ve babasının tüm üzüntülerini taşıyan yaşlı bir hanım Siyasetçiler duruncaya dek daha kaç soykırım yaşanacak, kaç savaş çıkacak

Metin: Yervand Abrahamian

Bu inanılması güç hikaye, küçük oğlunu ölümden kurtararak, bugün Türkiye olan Osmanlı İmparatorluğunun Sason bölgesinden , bugün Ermenistan'da olan İrind kasabasına getirmeyi başaran cesur bir kadının hikayesi.

Torunu tarafından anlatılan hikayesini dinlediğimde hem hüzünlendim, hem de bir biçimde gurur duydum. Evini terk etmek zorunda kaldığında, beş çocuğunun dördünü ve kocasını kaybetmişti. Tek kalan çocuğu kucağında kaçıyordu. Arkasından kocası geliyordu. Silah seslerini duyup geriye baktığında, kocasını kanlar içinde yerde gördü. Kollarındaki çocuğuna daha siki sarılıp, olanca gücüyle koşmaya başladı. Ormanda saklandı. Orada iki Kürt erkek tarafından bulundu. Onlar tarafından götürüldüğü evde bir yıl hizmetçi olarak çalıştı, daha sonra siniri geçip Rus İmparatorluğu topraklarına ulaşmayı başardı.

Ancak orada da kendisini bekleyen yeni zorluklar vardı. İkinci Dünya Savaşı başlamıştı. Oğlu askere alındı ve cepheye gönderildi. Kısa süre sonra orada esir düştü ve Fransa'ya götürüldü. Geri dönmeyi başarsa da, 1945 yılında, bu kez de Rusya-Japonya Savaşında savaşın diye, yeniden askere alındı. Bir süre sonra çatışmalarda hayatını yitirmiş olduğu haberi geldi. Neyse ki bu haber doğru değildi, 9 ay sonra evine gelmeyi başardı. Ancak bu kez de Sibirya'ya sürgüne gönderildi. İki kez esir düşmüş olmakla suçlanıyordu. Anne, hayatta kalan biricik oğlunun bu kadersizliği karşısında biçare bir acı içindeydi. Herkese, eski evinden getirebildiği biricik varlığın da bu yeni evinde elinden alındığını anlatıp duruyordu. Neyse ki oğlu, sürgünde de hayatta kalmayı başardı. Yıllar sonra evine dönmüştü. Ancak annesi artık çok yaşlanmıştı ve çok geçmeden de hayata gözlerini yumdu.

Bu acı hikaye, basit yaşamların siyaset eliyle nasıl da derin yaralar aldığını düşündürdü bana. Siradan insanların, nasıl da iktidarların elinde basit ve değersiz bir oyuncuğa dönüşüverdiklerini anlattı bana: değersizdiler ve sadece bir kitleden biriydiler. Oysa ki bir çocuk anası için her daim değerli ve tektir. Ve ana sevgisinin nasıl da bir adanmışlık olduğunu anladım: Beklemeye hazır, umut dolu, asla pes etmeyen, asla vaz geçmeyen bir sevgi.

fast as she could and hid in the woods. Here a couple of Kurdish men found her. They took her home, where she worked as a housekeeper for a year, until she finally managed to cross over to the Russian Empire.

Here new difficult experiences awaited her. The Second World War had begun. Her son was drafted to the front. Soon he was captured and was taken to France. He did come back but was drafted again in 1945; this time into the Soviet-Japanese War. The news arrived that he was killed during battle. But one day nine months later, he suddenly came home – only to be sent to exile to Siberia, for having been taken prisoner twice. The mother was helplessly in pain and grieved over the destiny of her only surviving child. She kept telling people that the only thing

she brought from her old home had been taken away from her at her new home. Her son, however, survived the exile too. He came back home many years later, but by that time the mother was very old and died shortly after.

This bitter story made me think of how simple lives are influenced by politics. It made me recognise the reality of how ordinary people turn into toys of governments: worthless and just one of many. Whereas a child to a mother is always very precious and unique. I realised how devoted a mother's love is: ready to wait, to hope and to never give up.

2 Վերապրած ազգը

Մասնակցի մտորումները ցեղասպանության և անձնական վշտի մասին

Հեղինակ Ալիսա Ավագյան

Ես ցեղասպանությունը վերապրած ընտանիքի ժառանգ եմ: Մեծացել եմ՝ լսելով պատմություններ, թե ինչպես են նախապապիս եղբայրները սպանվել ցեղասպանության տարիներին: Միննույն ժամանակ ես սկսեցի թուրքական հեռուստատեսություն դիտել և ծանոթացա նրանց ժամանակակից մշակույթին, կենսակերպին և արժեքներին: Ես սկսեցի ճանաչել նրանց դերասաններին և երգիչներին, ու նրանք ինձ դուր եկան: Այս ազդեցությունն ինձ մոտ Թուրքիայի և նրա ժողովրդի հանդեպ նոր մտածելակերպ ձևավորեց, որն այնքան էլ չէր համապատասխանում Հայաստանում տիրող հասարակական կարծիքին: Դրա համար ինձ մեղավոր էի զգում, որովհետև Թուրքիան ցեղասպանական քաղաքականություն վարած Օսմանյան Կայսրության ժառանգորդն է: Իմ մանկական ուղեղում այդ երկու մտքերը երկար ժամանակ կռիվ էին տալիս, բայց դրանցից ոչ մեկն առավելություն չէր ստանում: Հետո այդ վիճակից ելքը գտա. որոշեցի, որ էլ չեմ կենտրոնանալու այդ հարցերի վրա՝ այդպիսով խուսափելով ներքին կոնֆլիկտից:

Երկար ժամանակ հավատարիմ մնացի այդ սկզբունքին և ձևավորվեցի որպես անհատ, որն ազգության, կրոնի կամ մեկ այլ պատճառով մարդկանց միջև խտրականություն չի դնում: Մակայն չէի գիտակցում ժառանգության և հիշողության այն ողջ ծանրությունը, որն իր մեջ անփոփում է «ցեղասպանություն» հասկացությունը: Երբ առաջին անգամ հարցազրույց արեցի, իսկ հետո մեկ ուրիշը, այնուհետև ևս մեկը, սկսեցի ներաշխարհումս աստիճանական փոփոխություններ նկատել: Կամաց-կամաց այդ կորուստների ցավը և ողջ մնացածների ու նահատակվածների մասին մտքերը սկսեցին ավելի ու ավելի իրական դառնալ:

Ցեղասպանության մասին առաջին ֆիլմը, որ նայել եմ, «Մայրիկն» է (Անրի Վերնոյի ֆիլմը): Այդ ֆիլմում մի նախադասություն կա, որ հավերժ ինձ հետ է. «Մինչև մեր ընտանիքում մահ չեղավ, ես մահվան մասին երբեք չէի մտածում. դա մի բան էր, որ պատահել էր ուրիշներին, բոլորին, բացի ինձնից»: Երբ հիշում եմ, հասկանում եմ, որ այդ նախադասությունն իմ մասին է: Մինչև չկորցրի այն մարդուն, որին ամենաշատն էի սիրում, և որն ամենաթանկն էր ինձ համար, ես լիովին չըմբռնեցի այդ ցավը: Բայց երբ լսեցի մարդկանց պատմությունները, սկսեցի զգալ ոչ միայն մեկ մարդ կորցնելու, այլև մի ամբողջ ազգ, միլիոնավոր չճնված ժառանգների կորցնելու ցավը:

Ես ցավ էի ապրում ցեղասպանության զոհերի համար, բայց իմ կապն ավելի խորն էր որբերի հետ: Երբ գնացի «Թոչունյան տուն», որը շատ որբերի էր ապաստան տվել 1915-1930 թվականների ընթացքում, զգացի այն անսահման ցավը, որ լինում է ծնող կորցնելիս, որն էլ երբեք չի վերադառնալու, և այն

2 The survivor nation The reflections of a participant on the Genocide and personal pain

Text: Alisa Avagyan

I am a person whose family survived the Genocide. I grew up with stories about how my great-grandfather's brothers had been slaughtered during the Genocide. At the same time I started watching Turkish television and got acquainted with their contemporary culture, lifestyle, values. I got to know their actors and singers and I liked them. This interaction opened a new perspective for me towards Turkey and the people of Turkey that did not exactly correspond to the widespread public opinion in Armenia. I would

feel guilty about that because Turkey is the heir of the Ottoman Empire that perpetrated a genocidal policy. My childish mind fought back and forth with these two thoughts and for a long time, but none of them prevailed. Then I found a way out of the situation – I decided that I was not going to push either issue and thus I hoped to avoid any conflict with myself. I held to this for a long time and shaped myself into a person who did not discriminate against people for their nationality, religion or anything else. But I did not quite realise the whole burden of the heritage and memory that the notion of Genocide contains. When I came to do my first interview, and then another, and then another, I noticed a gradual change in my inner world. Little by little, the pain of these losses and the people who had died and survived began to surface in my heart.

2 Sağ Kurtulan Bir Ulus Soykırımı katılmış birinin yansımaları ve kişisel acı

Metin: Alisa Avagyan

Soykirimden sağ çıkmayı başarmış bir aileye mensubum. Büyük büyük babamın kardeşlerinin soykırım sırasında nasıl katledildiğini anlatan hikayelerle büyüdüm. Yine aynı dönemde Türk televizyonlarını izlemeye başladım; onları günümüzdeki kültürleri, yaşam biçimleri ve değerleri ile tanıştım. Onların aktörlerini ve şarkıcılarını tanıdım ve sevdim. İşte bu karşılıklı etkileşim bende, Türkiye ve Türk halkına dair, Ermenistan'da yaygın olarak kabul gören kamuoyu algısının dışında bir bakış açisinin de oluşmasına kapı araladı. Bu durum bende suçluluk duygusu yaratıyordu. Neticede Türkiye Osmanlı İmparatorluğu'nun varisiydi ve onlarda soykırım politikasını hayata geçirenlerden başkası değildi. Çocuk zihnim bu iki düşünce arasında gidip geliyor, ancak hiç biri baskın gelmiyordu. Derken bu sorunun çözümünü buldum. Bu iki düşünüş biçiminden birini zihnimden atacak, böylelikle de içimde yaşadığım çatışmaya bir son verebilecektim. Bunu uzun süre boyunca başardım da. Hiç kimseyi ulusal kimliğinden, dini inanişinden, yahut benzeri başka bir nedenden dolayı ayırmacılığa tabi tutan biri değildim. Ne var ki kültüre mirasın ve soykırımı uğramış olma gerçeğinin sahip olduğu ağırlığın hiç de farkında değilmişim doğrusu. İlk görüşme, ikincisi, üçüncüsü derken iç dünyamda adım adım bir değişim de yaşandı. Yitirdiklerimizin ve soykırımın acisini yaşayıp hayatta kalmayı başaranların acisi, adım adım yüreğimde açığa çıktı.

Soykırım hakkında izlediğim ilk film *Mayrig* idi (Yönetmenliğini Henri Verneuil'in yaptığı Ana adlı film). O filmde bir söz, asla aklımdan çıkmaz: "Ailemde bir ölüm yaşanmadan önce, ölüm hakkında hiç düşünmezdim. Bu başka insanların başına gelen bir şeydi, benim değil." Şimdi dönüp geriye baktığımda, bunun tam da benim durumumu anlatan bir söz olduğunu kavriyorum. En çok sevdiğim, yaşamımda en derin yeri kaplayan insanı yitirmeden önce, bunun acisini anlayamıyordum. İnsanların öykülerini dinlemeye başladığımda sadece birilerini yitirmiş olmanın acisini hissetmekle kalmadım; aynı zamanda henüz dünyaya gelmemiş bireyleri ile birlikte bütün bir ulusu yitirmenin acisini da hissettim.

Sadece soykırım kurbanlarının acisini hissetmekle kalmadım, yetim kalanlarla aramda derin bir bağ da kuruldu. 1915-1930 yılları arasında çok sayıda yetime ev sahipliği yapmış olan Terchoonian evine gittiğimde, ebeveynini kaybetmiş olmanın tarifsiz acisini hissettim; yarımsız ve yapayalnız kalmış olma halinden asla kurtulamayacak olma duygusunu yaşadım. Genç

The first film that I watched about the Genocide was "Mayrig" ("Mother", directed by Henri Verneuil). There was a phrase in the movie that stuck with me forever: "Before there was a death in our family I never thought about it. It was something that happened to other people, to anyone but me." Thinking back I think this describes me. Before I lost the person I loved most and held dearest in my life I did not understand the pain. But when I listened to people's stories, I began feeling the pain of losing not only one person, but the pain of losing a whole nation, with millions of unborn descendants.

I felt pain for the victims of the Genocide, but I had a deeper connection with the orphans. When I went to the Terchoonian house, which had sheltered a lot of orphans from

1915 up to 1930, I felt the endless pain of losing a parent who will never come back, and the helplessness and loneliness that will never stop. Losing a parent at a young age leaves an open wound which will neither heal nor even form new flesh to leave a scar. But the loss of a family in a massacre causes a different layer of trauma, one that has been proven to transcend generations and be passed down to us. We all feel the anguish of having been subjected to a crime against humanity and one of the most serious historical injustices there ever was. I feel that a trauma of this scale caused the Armenian people to grow self-contained and develop a sense of bitter indignation toward the world powers, who not only do not accept the fact of the Genocide, but use it as political leverage.

անհուսությունն ու միայնությունը, որ երբեք չեն դադարելու: Երիտասարդ տարիքում ծնող կորցնելը մի բաց վերք է թողնում, որը երբեք չի բուժվի ու չի սպիանա: Բայց կոտորածի ժամանակ ընտանիք կորցնելը ասպրումների լրիվ այլ շերտ է, որը, սերնդեսերունդ փոխանցվել է մեզ: Մենք բոլորս զգում ենք մարդկության դեմ կատարված հանցանքի և երբևիցե տեղի ունեցած ամենածանր պատմական անարդարություններից մեկին ենթարկված լինելու տառապանքը: Ինձ թվում է՝ նման տրավման է պատճառ դարձել, որ հայ ժողովրդը դառնա ինքնամփոփ և մեծ բարկությամբ լցվի մեծ տերությունների հանդեպ, որոնք ոչ միայն չեն ընդունում ցեղասպանության փաստը, այլև օգտագործում են այն իբրև իրենց քաղաքական նպատակներին հասնելու միջոց:

Այս ծրագրից առաջ ես երբեք չէի կենտրոնացել Արևմտյան Հայաստանի իմ ընկալման վրա: Նկատի չունեմ Արևելյան Թուրքիայի այժմյան իրականությունը, այլ ավերված և ոչնչացված հայկական ժառանգությունը, որի մասին պատմում էին այն մարդիկ, ում հանդիպել եմ:

Արևմտյան Հայաստանի իմ պատկերն անապատ է, որտեղ ընդամենը մի կանգուն ծառ կա: Մնացած ամեն ինչ ավերված է և առհավետ կորած: Եթե փակեմ աչքերս, կտեսնեմ ու կլսեմ այն երեխաների լացը, որ կորցրին իրենց ծնողներին, և այն ծնողների ողբը, որոնց երեխաներին խլել էին ձեռքներից: Ես կզգամ այն տանջող և անհաղթահարելի ցավը, որը, քանի դեռ մենք կանք, երբեք չի անցնի: Բայց այդ մեկ ծառն ինձ համար հույսի խորհրդանիշ է, որն ինձ ստիպում է հասկանալ, որ մենք ոչ միայն գոհ էինք, այլև ահավոր ոճիր վերապրածներ: Այդ ծառը վերածնելու ուժ ունի, որը կարող է և պետք է օգտագործվի՝ աշխարհի ցանկացած ժողովրդին պատուհասած կոտորածները և ցեղասպանությունները կանխելու համար:

Այժմ էլ ավելի խորն եմ ընկալում «ցեղասպանությանից մազապուրծ ընտանիքի ժառանգ» արտահայտության իմաստը և անսահման հպարտ եմ, որ կարող եմ ասել՝ ես մի մարդ եմ, որի ընտանիքը վերապրել է ցեղասպանությունը:

3 Կիսատ մնացած պատմություն Միակ բառը, որ նա հիշում էր դարձավ իր ազգանունը

Հեղինակ էլիֆ Թևեր Օզեր

Երբ նրան գտան, 7-8 տարեկան էր, փոքր եղբոր հետ էր: Եղբոր ձեռքից պինդ բռնած՝ շատ էր քայլել, շատ էին հոգնել: Ով գիտի՝ որտեղով են անցել, ինչեր են տեսել, ինչու են ուզել քարավանին միանալ:

«Անունդ ի՞նչ է», – հարցրել են, ասել է. «Հակոբ»: «Քանի՞ տարեկան ես», – հարցրել են, չէր հիշում: «Որտե՞ղ են մայրդ ու հայրդ»: Չէր հիշում: «Ուրիշ քույր-եղբայր ունե՞ս»: Չէր հիշում: «Ի՞նչ է պատահել ձեզ, ի՞նչ է եղել»: Չէր հիշում:

Before this project I never concentrated on my perceptions of Western Armenia – I don't mean the actual reality of eastern Turkey but the devastated and destroyed Armenian heritage that the people we met told us about.

My own image of Western Armenia is that of a desert with only one tree standing in it, everything else destroyed and all life gone. If I close my eyes I will see and hear the cries of the children who lost their parents and the mourning of the parents whose children were taken away from them. I will feel the excruciating and overwhelming pain that will never go away as long as we live. But that one tree is the symbol of hope for me, which makes me realise that we were not only victims but survivors of a terrible crime. That tree has a regenerating strength that can and should be used to prevent catastrophes like

massacres or Genocide happening to any other people in this world. Now I can understand the phrase and I am infinitely proud to be able to say, "I am a person whose family survived the Genocide."

yaşta bir ebeveynini kaybetmiş olmanın açtığı yara asla iyileşmiyor, o yara asla kabuk bağlamıyor. Bütün bir aileyi katliamda yitirmiş olmak ise nesilden nesile aktarılan ve bize dek ulaşan bir travmaya neden oluyor. Hepimiz, insanlığa karşı işlenmiş korkunç bir suçun, tarihte emsali görülmemiş ve bundan sonra da görülmeyecek olan korkunç bir adaletsizliğin istirabını yaşıyoruz. İşte bu travmanın Ermeni halkını kendi içine kapattığını ve sadece soykırım gerçeğini kabullenmemekle kalmayan, aynı zamanda onu bir politik koz olarak da kullanan küresel güçlere karşı öfke yarattığını hissediyorum.

Bu proje öncesinde, Batı Ermenistan konusundaki algıma asla odaklanmış değildim. Sadece Türkiye'nin doğusunda yaşanan güncel durumdan bahsetmiyorum. Aynı zamanda, konuştuğumuz kişilerin anlatılarına konu olan yıkılmış ve yok edilmiş Ermeni kültürel mirasını da kastediyorum.

Şimdi aklımdaki Batı Ermenistan imgesi, baştan sona çölden oluşan, bir tek ağacın ayakta kaldığı, onun dışında her şeyin yok edildiği, yaşamın oradan çekip gittiği bir coğrafya biçiminde. Gözümü kapattığımda, ebeveynleri öldürülmüş çocukların ağlayışını duyuyor, onları görüyorum. Çocukları ellerinden çekilip alınmış ebeveynlerin ağıtlarını duyuyor, onları görüyorum. Bu ağır ve istirap dolu acının, yaşadığım sürece beni asla terk etmeyeceğini hissediyorum. Ama işte o tek ağaç var ya, işte o benim için umudu simgeliyor. O ağaç, sadece korkunç bir soykırımın kurbanları olmadığımızı, aynı zamanda başka halkların benzeri felaketler yaşamalarının önüne geçecek bir gücü üretmekle de mükellef olduğumuzu anlatıyor.

Artık bu cümlelerin gerçek muhtevasını kavriyor ve onu gururla söylüyorum: “Ben, soykırımdan sağ çıkmayı başarmış bir aileye mensubum.”

3 Yarım kalan bir hikaye Hatırladığı tek kelime, soyadı oldu

Metin: Elif Kevser Özer

onu bulduklarında 7-8 yaşlarındaydı, yanında küçük kardeşiyle birlikte. kardeşinin elinden sıkıca tutmuş, çok yürümüş, çok yorulmuşlardı. kim bilir nerelerden geçmişler, neler görmüşler de kabileye sığınmak istemişlerdi.

“adin ne?” diye sordular, “Hagop” dedi. “kaç yaşındasın?” dediler, hatırlamıyordu. “annen, baban nerede?” hatırlamıyordu. “başka kardeşin var mı?” hatırlamıyordu. “ne geldi başınıza, neler oldu?” hatırlamıyordu. “nasıl geldiniz buraya kadar?” hatırlamıyordu. “soyadınız ne?” hatırlamıyordu. “peki, nerden geldiniz buraya?” Talas. tek hatırladığı Talas'tan geldiği. sürgün öncesi hayatından kalan tek miras Talas. Talasyan adını verdiler ona. soyadı Talasyan oldu.

3 The only word he remembered became his surname
Text: Elif Kevser Özer
when they found him, he was around seven or eight, he was with his little brother. he was holding on to his brother's hand tightly. they had walked a lot and were extremely tired. who knows what places they had passed, what they had experienced to want to be part of that group going into exile?
they asked him, “what is your name?” he answered, “Hagop.” they asked “how old are you?” he couldn't remember. “where are your parents?” he couldn't remember. “do you have any other brothers or sisters?” he couldn't remember. “what happened to you?” he couldn't remember. “what is your surname?” he couldn't remember. “where did you come from?” he replied,

“Talas.” the only thing that he remembered was that he came from Talas. the only heritage he had from before the exile was Talas. they named him Talasyan. he was given a new name, as if he was reborn.

it was not that he didn't know, it was that he couldn't remember.

now, his granddaughter bearing the surname Talasyan has never been to Talas. she doesn't want to go. she is afraid of getting hurt by both the things she sees and the things she will never be able to see. since her family story begins with her grandfather, who recalls nothing before joining the exile group, she feels incomplete - as if something is missing from her life. she completes herself with her imagined picture of her family in

«Ինչպե՞ս եք այստեղ հասել»: Չէր հիշում: «Ազգանունդ ի՞նչ է»: Չէր հիշում: «Լավ, որտեղից եք եկել այստեղ»: Թալաս: Միակ բանը, որ հիշում էր՝ Թալասից էին եկել: Տեղահանությանը նախորդած կյանքից մնացած միակ ժառանգությունը Թալասն էր: Թալասյան անունն էին տվել նրան: Թալասյան էր դարձել ազգանունը: Նոր անուն էին տվել նրան, ինչպես նորածնին են տալիս:

Ոչ թե չգիտեր՝ ով է, այլ չէր հիշում:

Թալասյան ազգանունը կրող թոռը երբեք Թալաս չի գնացել: Չի ուզում գնալ: Վախենում է վիրավորվել իր տեսածից, այն ամենից, ինչ չի կարողանալու տեսնել: Ընտանիքի պատմությունը քարավանին միանալուց առաջ ոչինչ չհիշող պապից է սկսվում, այդ պատճառով է թոռն իրեն կիսատ զգում, Թալասի մասին երևակայություններով է իրեն լրացնում: Մտածում է, որ տեղահանությունից առաջ Թալասում մեծ, արմատացած ընտանիք է ունեցել: Հավատում է, որ հարուստ, կրթված խավից են սերում: Պայց միևնույն է՝ հարցնում է.

«Ո՞վ եմ ես» – «չգիտեմ»

«Ի՞նչ ընտանիք ունեի» – «չգիտեմ»

«Ու՞րքե՞ր էին» – «չգիտեմ»

«Ի՞նչ էր նրանց ազգանունը» – «չգիտեմ»

«Ընտանիքիս գլխին ինչե՞ր են եկել» – «չգիտեմ»

ոչ թե չի հիշում, այլ չգիտի:

4 Ուրիշ լինելու հավանականությունը

«Ի՞նչ չեմ կարող լինել», - մտորումներ եզդիական գյուղ այցելելուց հետո

Հեղինակ՝ Գուլսումա Դեմիր

Շամիրամ գյուղի շեյխ Հասան Հասանյան: Մի քիչ ճաղատ, տարեց, գիրուկ ու սիրալիր մարդ: Նայելով նրա գրադարակներին՝ հարցնում եմ՝ արդյո՞ք քրդերեն գրքեր ունի: Առանց պատասխանի սպասելու՝ արագ մոտենում եմ գրադարակին: Բայց չկար: Մի քիչ տխրեցի ու Հասան հորեղբորը մոտեցա: Ձեռքին մի գիրք կար՝ «Kurdên Ezîdî»: Սկսեցի ժպտալ: Ինձ շատ զգուշորեն ասաց, որ իրենց հանկարծ եզդիի չասեմ, որ իրենք էզդիի են: Ես էլ ասացի, որ գիտեմ:

- Դու ո՞վ ես, - հարցրեց նա:

- Գուլե է անունս, քուրդ եմ:

Եվ երկրորդ հարցը.

- Պապդ ո՞վ է եղել:

- Նա էլ էր մարդիկցի, քուրդ էր:

Talas. she imagines that before the exile, they led an expanded family life in Talas. she believes that they were educated and wealthy. nevertheless, she can't help herself, and asks,

"who am I?" -- "I don't know."

"what was my family like?" -- "I don't know."

"what kind of people were they?" -- "I don't know."

"what was their surname?" -- "I don't know."

"what happened to them?" -- "I don't know."

it is not that she doesn't remember, it is that she doesn't know.

4 The possibility of becoming someone else
"Who I can't be" - contemplations after a visit to a
Yezidi/Ezidi village

Text and Photos: Gulsuma Demir

The Sheikh of Shamiram village in Armenia, Hesen Hesenyan. A somewhat bold, old, sweet man with a belly. When I saw the books on his bookshelf I asked him whether he owns any books in Kurdish. I went running to the books without waiting for an answer. But I could not find them. I got a bit upset and went to Uncle Hesen. There was a book in his hands: Kurden Ezidi. A smile appeared on my face. He told me, in a very cautious manner, "Do not ever call us Yezidis, we are Ezidis." I told him that I was aware of this.

"Who are you?" he asked me.

yeniden doğmuş gibi, yeniden isim verildi ona.

kim olduğunu bilmiyor değildi, hatırlayamıyordu.

Talasyan soyadini taşıyan torunu Talas'a hiç gitmemiş. gitmek istemiyor. gördüklerinden, göremeyeceklerinden yaralanmaktan korkuyor. hikayesi kafı-
leye katılmadan öncesini hatırlayamayan dedesi ile başladığı için, kendini eksik
hissediyor, Talas üzerine tahayyülleriyle kendini tamamlıyor. sürgün öncesi
Talas'ta büyük, köklü bir ailesi olduğunu düşünüyor. zengin, eğitilmiş kimseler
olabileceklerine inanıyor. Ama yine de sormadan edemiyor,

“kimim ben?” -- “bilmiyorum.”

“ailem nasıldı?” -- “bilmiyorum.”

“nasıl kimselerdi?” -- “bilmiyorum.”

“soyadları neydi?” -- “bilmiyorum.”

“ne geçti ailemin başından?” -- “bilmiyorum.”

hatırlamıyor değil, bilmiyor.

4 Bir Başkası Olabilme İhtimali bir Ezidi köyüne yapılan ziyaret sonrasında düşünceler

Metin: Gülsüma Demir

Yaşlı, göbekli, kel ve tatlı biri olan Heslen Heslen, Ermenistan'daki
Shamiram Köyü'nün Şeyhi. Kitaplığında sıralanmış kitapları gördüğümde ona,
aralarında hiç Kürtçe kitap olup olmadığını sordum ve yanıtını bekleme gereği
duymaksızın kitaplığa koşup kendim araştırmaya koyuldum. Ne var ki kitaplık-
ta hiç Kürtçe kitap bulamamıştım. Bunun verdiği rahatsızlıkla Heslen amcanın
yanına döndüğümde elinde bir kitap tutuyordu: Kurden Ezidi. Yüzümde bir gü-
lümseme belirdi. Son derece ciddi bir tonlamayla beni uyardı: “Bize sakın Yezidi
deme, biz Ezidiyiz!” Bunun zaten farkında olduğumu söyledim.

“Sen kimsin?” diye sordu.

“Ben Gule. Kürdüm.”

“Deden kimdi?”

“O da Mardin’li bir Kürttü.”

Ardından bir başka soru geldi: “Peki onun dedesi kimdi?”

Bu soru karşısında derin derin düşündüm ve şunu farkettim ki kendi
dedemden ötesini hiç bilmiyordum. Bunu daha önce hiç sormamıştım bile. Sahi,
benim büyük-büyük dedelerim kimdi? İsimlerini bile bilmiyordum. Bu durum
tuhaf bir sahipsizlik hissi yaratıyordu. Neden bahsettiğimden bile tam olarak
emin olmaksızın, onların da muhtemelen Kürt olduğunu söyleyerek yanıtladım

“I am Gule, I am Kurdish.”

“Who was your grandfather?”

“He was also from Mardin and also Kurdish.”

And then came another question: “And who was his
grandfather?”

I thought and thought and realized that I had never
gone beyond my grandfathers before and had never questioned
it. Who were my great-grandfathers? I do not even know their
names. It is a strange feeling of unbelongingness. Without being
very sure of what I was saying I told him that they were probably
Kurdish too. Of course a lot of questions are wandering in my
head. And there was another question:

“And who was your great-grandfather's grandfather?”

Wow, where did this question come from?

I do not remember a single time that any of my
great-grandfather's grandfathers had ever been mentioned. How
old was I anyway? How many generations can a person recall?
One, two, three. I could not go beyond three. I come eye to eye
with Uncle Heslen. He is expecting an answer to his question.

I say, “I don't know.”

Unexpectedly, he becomes happy, as if this was the
answer he had been waiting for.

“Okay, so you are Ezidi,” he says.

We leave the house. I need to ask and learn something.
Who am I? Who can I be? And who can't I be?

Եվ ևս մի հարց.

- Իսկ նրա պապն ո՞վ է եղել:

Մտածում եմ և հասկանում՝ նախկինում պապիցս այն կողմ ոչ մեկի մասին չեմ իմացել: Ո՞վ էր պապիս պապը: Անունն անգամ չգիտեմ: Անտերության տարօրինակ զգացողություն ունեցա: Ինքնավստահ ասում եմ.

- Երևի նա էլ էր քուրդ:

Իհարկե, գլխումս մի շարք հարցականներ են առաջանում: Եվ ևս մի հարց.

- Լավ, իսկ նրա պապն ո՞վ էր:

Այ քեզ բան, սա ի՞նչ հարց էր: Չեմ հիշում, որ որևէ անգամ պապիս պապի պապի մասին խոսեինք: Բացի այդ՝ քանի՞ տարեկան եմ: Քանի՞ սերունդ կարող է հիշել մարդը: Մեկ, երկու, երեք: Ես երեքից այն կողմ չկարողացա անցնել: Հասան հորեղբոր ու իմ հայացքները իրար են հանդիպում: Հարցի պատասխանին է սպասում:

- Չգիտեմ, - ասում եմ ես:

Հանկարծ ուրախանում է, կարծես դա էր իր փնտրած պատասխանը:

- Լավ, - ասում է, - ուրեմն դու էգիդի ես:

Տնից դուրս ենք գալիս: Պետք է գնամ, հարցնեմ ու իմանամ: Ո՞վ եմ ես, ո՞վ կարող եմ լինել և ով չեմ կարող:

5 Քույրերից՝ անծանոթներ, անծանոթներից՝ քույրեր Ինչպես մայրը կորցրեց իր երեք դուստրերին

Տեքստը և լուսանկարները Լիլիթ Հակոբյանի

Fotoğraftakiler: (Soldan sağa) Manya – en büyük kardeş; Arevhat: en küçük kardeş. Kardeşlerin arkasında ayakta duran ise en küçük kardeşin kızı.

Չախից աջ. Մանյան մեծ քույրը, Արևհատը, փոքր քույրը:

Նրանց հետևում փոքր քրոջ աղջիկն է:

From left to right: Manya – the eldest sister, Arevhat, the youngest sister, behind them the daughter of the youngest sister.

Երագիկի մայրը՝ Արևհատ Հարությունյանը, ապրում էր Նախիջևանում (այժմյան Նախիջևանի Ինքնավար Հնարապետությունը Ադրբեջանի կազմում) իր ընտանիքի՝ հոր, խորթ մոր (նրա մայրը լավաշ թխելիս ընկել էր թոնիրը և մահացել), երկու քույրերի և եղբոր հետ: Ըստ ընտանեկան փաստաթղթերի՝ Արևհատը ծնվել է 1908-ին, բայց երբեք չի իմացել ծննդյան ճշգրիտ թիվը: Հետագայում, երբ նա Ալեքսանդրապոլի (Գյումրու) որբանոցում է հայտնվում, բժիշկները երեխաների տարիքը որոշելու համար հաշվել են ատամները և չափել հասակը, քանի որ ցեղասպանության թոհուրոհից ցնցված մանկահասակ որբերը չէին հիշում իրենց ծննդյան թվերը:

Արևհատի հայրը մեծ խաղողի այգի է ունեցել և գինի սարքել: Մի օր, երբ հայրը այգում գինի պատրաստելիս է եղել, թուրք զինվորները խուժել են տուն և սպանել նրան: Նրա կինը չորս երեխաների հետ (որոնցից միայն տղան է եղել իրենը,

5 From sisters into strangers,
from strangers into sisters
How a mother became separated from her three
daughters

Text and photo: Lilit Hakopyan

Yerazik's mother Arevhat Harutyunyan was living in Nakhijevan (currently the Nakhichivan Autonomous Republic within the Republic of Azerbaijan) with her family: her father, stepmother (her mother burned in tonir when she was making lavash - a kind of bread), two sisters and a brother. According to the family documents, Arevhat was born in 1908, but she never knew the exact date of her birthday. Later when she was in Alexandrapol's (Gyumri) orphanage, doctors counted children's

soruyu. Ama hiç kuşku yok ki kafamda pek çok soru vardı. Derken yeni bir soru daha geldi:

“Peki büyük-büyük dedenin büyük dedesi kimdi?”

Hay aksi, bu soruda nereden çıkmıştı şimdi?

Daha önce büyük-büyük dedemin büyük dedesinden bir tek kez bahsedildiğine bile tanık olmamıştım. Kaldi ki ben daha kaç yaşındaydım ki. Bir insan geçmişe dönüp kaç kuşağı bilebilirdi ki. Bir mi, iki mi, üç mü? O kadar eskiyi bilmem de beklenemezdi ya. Hesen amca ile göz göze geldim. Sorusunu yanıtlamamı beklediği açıktı.

“Bilmiyorum” dedim.

Şaşılacak biçimde mutlu etmişti bu yanıt onu. Sanki duymayı beklediği yanıt tam da buymuş gibiydi.

“Tamam. O halde sen Ezidisin” dedi.

Evden ayrıldık. Sormam ve öğrenmem gereken pek çok soru var artık. Sahiden ben kimim? Kim olabilirim? Kim olamam?

5 Kardeşleşen Yabancılar Yabancılaşan Kardeşler Bir anne, üç kızından nasıl ayrı kaldı

Metin: Lilit Hakopyan

Yerazik’in büyük annesi Arevhat Harutyunyan, babası, üvey annesi, iki kız ve bir erkek kardeşi ile birlikte (günümüzde Azerbaycan sınırları içinde bir özerk cumhuriyet olan) Nahçıvan’da yaşıyordu. Öz annesi, lavaş ekmeği yaparken tandıra düşüp yanmıştı. Kayıtlara bakılacak olursa Arevhat, 1908 yılında doğmuştu. Ancak gerçek doğum tarihini hiç bir zaman bilemedi. Daha sonra Alexandrapol (Gümrü) yetimhanesine geldiğinde, kaç yaşında olduğunu bile söyleyemeyecek; onun durumundaki çocukların yaşları, diş sayılarına ve boy ölçülerine bakılarak doktorlar tarafından tespit edilecekti.

Arevhat’in babasının büyük bir üzüm bağı vardı ve şarap üretiyordu.

Bir gün babası yine bahçede şarap yaparken Türk askerler bölgeyi işgal etmiş ve babasını oracıkta öldürmüştü¹. Karısı, dört çocuğunu da alarak evden kaçmıştı. (Bu çocuklardan sadece erkek olanı kendi öz çocuğuydu. Diğer üçü, kocasının ilk eşinden olan çocuklardı.) Yolda atlı bir Ermeni’ye rastladılar. Arevhat’in üvey annesi, o sırada 13-14 yaşında olan en büyük kızı Manya’yi evlenmek üzere bu adama verdi ve üç çocuğu ile birlikte Alexandrapol’e doğru yeniden yola koyuldu. Ancak Alexandrapol’e vardıklarında da, üç çocukla birlikte yaşamalarını sürdürmelerinin önüne pek çok zorluk çıktı. En nihayetinde iki kız

teeth and measured their height to determine their age, as they were too young and traumatized by the Genocide to remember their birthdays.

Arevhat’s father used to have a large vineyard and make wine. One day, when her father was making wine in his garden, Turkish soldiers invaded the place and eventually killed him¹. His wife ran away from home with four children (only the son was her own child, the three daughters were from her husband’s first wife). On their way they met an Armenian horseman. Arevhat’s stepmother gave her eldest daughter Manya, who was only 13 or 14 years old, into marriage to him. She continued to Alexandrapol with three children. When she got to Alexandrapol, she faced many challenges to sustain her other three kids. She had to send

the two daughters to an orphanage. The son stayed with her, but he eventually died of starvation.

Arevhat and her young sister grew up in an orphanage. Here she met her future husband Antranik Hakopyan, who hailed from Moush, Boulangh. Yerazik recalls that her father Antranik used to show her the long distance he walked from Boulangh to Alexandrapol on the map. Yerazik remembers that both of them - her father and mother - had warm memories of the orphanage. There were about 20,000 orphans in Alexandrapol province at that time. They had lost their parents, siblings and relatives on the way, but they found thousands of sisters and brothers in the orphanage. Yerazik remembers that for many years she used to call her father’s friend uncle, and had no doubt that he was

մնացած երեքն ամուսնու առաջին կնոջից էին) փախել է տնից: Ճանապարհին հանդիպել են մի հայ ձիավորի, որին Արևհատի խորթ մայրը կնության է տվել իր ամենամեծ աղջկան՝ Մանյային, որն այդ ժամանակ ընդամենը 13-14 տարեկան էր: Նա երեք երեխաների հետ շարունակել է ճամփան մինչև Ալեքսանդրապոլ: Երբ հասել է Ալեքսանդրապոլ, շատ զրկանքներ է կրել իր երեք երեխաներին պահելու համար: Նա ստիպված է եղել երկու աղջիկներին որբանոց ուղարկել: Տղան մնացել է իր հետ, բայց ի վերջո մահացել է սովից:

Արևհատը և նրա փոքր քույրը մեծացել են մանկատանը: Այստեղ Արևհատը հանդիպել է ապագա ամուսնուն՝ Անդրանիկ Հակոբյանին, որը Մշո Բուլանդից էր: Երագիկը հիշում է, որ հայրը՝ Անդրանիկը, հաճախ քարտեզի վրա ցույց էր տալիս այն երկար ճանապարհը, որ քայլել-անցել էր Բուլանդից մինչև Ալեքսանդրապոլ: Երագիկը պատմում է, որ նա մայրը, նաև հայրը մանկատանից ջերմ հիշողություններ ունեին: Ալեքսանդրապոլի գավառում այդ ժամանակ մոտավորապես 20,000 որբ կար: Նրանք ճանապարհին կորցրել էին իրենց ծնողներին, քույրերին ու եղբայրներին, հարազատներին, բայց հազարավոր քույրեր և եղբայրներ գտան մանկատանը: Երագիկը հիշում է, որ տարիներ շարունակ հոր ընկերոջը «հորեղբայր է» ասել, և կասկած չի ունեցել, որ նա, իրոք, հարազատ է, այլ ոչ թե հոր ընկերը:

1950-ականներին երկու որբ քույրերը գտել են իրենց մեծ քրոջը, ով ամուսնացել էր գաղթի ճանապարհին:

Այս լուսանկարն արվել է կանանց վերամիավորումից հետո: Անգամ նկարում տեսանելի է քույրերի միջև եղած «անդունդը»․ միասին մեծացած քույրերը նստած են կողք կողքի: Հայոց ցեղասպանությունը անձանտներին դարձրեց քույրեր, իսկ քույրերին՝ անձանտներ:

1 Թուրքական բանակը ներխուժել է Հայաստանի Առաջին Հանրապետության կազմում գտնվող Նախիջևան 1918 և 1920 թթ.

6 Գևորգյանների ընտանեկան պատմությունը Նրանք կորցրին ամեն ինչ, բայց բախտավորվեցին իրար գտնելով

Հեղինակ Ալիսա Ավագյան

Տիգրան Գևորգյանի ու Անիկ Գրիգորյանի ողբերգության ու վերապրումի պատմությունները կենդանի հիշողություն են դարձել Գևորգյան ընտանիքում: Ընտանիքի հարսը՝ Նունուֆար Գևորգյանը, մեզ պատմեց, որ սկեսուրն ու սկեսրայրը ծագումով Խնուսից և Կարսից են: «Հորական կողմն էլ է Խնուսից, նրանք նույնպես գաղթականներ են եղել», – ասում է նա, բայց և ընդունում, որ հորական տանն այս պատմություններն այնքան հաճախ չէին պատմում, որքան իր ամուսնու ընտանիքում:

Տիգրան Գևորգյանը ծնվել է 1909 թվականին: Նրա հայրը՝ Խողեղան,

indeed a relative and not just a friend of her dad.

In the 1950s, the two orphan sisters found their eldest sister, who had been married off on the way.

This photo is taken after the reunion of these ladies. You can see that even in the photo the gap between the lost sisters is visible: the sisters who grew up together are sitting closer than the “lost” one. The Armenian Genocide turned strangers into sisters and sisters into strangers.

1 The Turkish army invaded Nakhijevan, then part of the First Armenian Republic, in 1918 and 1920

6 The family story of the Gevorgyans
They lost everybody but were lucky to find one another
Text: Alicia Avagyan

The stories of the tragedy and survival of Tigran Gevorgyan and Anik Grigoryan have become living memories in the Gevorgyan family. Nunufar Gevorgyan, the bride of the family, told us that her in-laws hail from Khnus and Kars. “My father’s side also comes from Kars, they were refugees as well,” she said, though she admitted that in her father’s house these stories were not as commonly told as those in her husband’s family.

Tigran Gevorgyan was born in 1909. His father Khodeda was a craftsman, a blacksmith “a hardworking, smart person”. He was murdered in his own house in Khnus in 1915. The mother hid

çocuğunu bir yetimhaneye yerleştirmek zorunda kaldı. Sadece oğlu kendisiyle kalmıştı. O da bir süre sonra açlıktan ölecekti.

Arevhat ve küçük kız kardeşi yetimhanede büyüdüler. Burada, gelecekte evleneceği adam olan Antranik Hakopyan ile tanıştı. Antranik, Muş'un Bulanik ilçesindedi. Yerazik, babası Antranik'in Bulanik'tan Alexandrapol'e kadar yürüyerek aştıkları o uzun yolu harita üzerinde kendisine gösterdiğini animsiyor. Yerazik, annesinin de babasının da yetimhaneye dair sevgi dolu hatıraları olduğunu da hatırlıyor. O yıllarda Alexandrapol bölgesi yetimhanelerinde 20.000 dolayında yetim çocuk kalıyordu. Ailelerini, kardeşlerini, akrabalarını yolda kaybetmiş, ama yetimhanede binlerce kız ve erkek kardeş bulmuşlardı. Yerazik uzun yıllar boyunca babasının arkadaşına amca diye seslendiğini hatırlıyor. Onun gerçekte akrabaları olmadığı, sadece babasının bir arkadaşı olduğu konusunda da hiç bir şüphesi yok.

1950'li yıllarda iki yetim kardeş, yolda kaybettikleri büyük ablalarını bulmuşlar.

Bu fotoğraf, işte bu kadınların yeniden buluşmalarının hemen akabinde çekilmiş. Kayıp kızkardeş ile aralarında oluşan mesafe, fotoğrafta bile görülebiliyor. Birlikte büyümüş olan iki kardeş yanyana otururken, "kayıp" ablalaları bir parka daha mesafeli oturmuş. Ermeni soykırımı, yabancıları kardeşleştirirken, kardeşleri de yabancılaştırmış.

1 Osmanlı ordusu, o zamanlar Birinci Ermeni Cumhuriyeti toprağı olan Nahçıvan'ı 1918-1920 tarihleri arasında işgal etti.

6 Gevorgyanların aile hatıratı Herkesi kaybettiler ama birbirlerini bulmanın mutluluğunu yaşadılar

Metin: Alisa Avagyan

Gevorgyan aile hatıratında, Tigran Gevorgyan ve Anik Gevorgyan'ın trajedisi ve hayatta kalması hikayeleri hala yaşıyor. Ailenin gelini Nunufar Gevorgyan, bize kayınpederle kaynananın Hınıs (Khnus) ve Kars kökenli olduklarını anlatıyor. "Benim de baba tarafım Kars'lidir, onlar da kaçıp gelmişler" diyor, ama babasının evinde bu hikayelerin eşinin evinde olduğu kadar çok anlatılmadıklarını da teslim ediyor.

Tigran Gevorgyan 1909'da doğmuş. Babası Khodeda zanaatkarmış, "ağır çalışan, zeki" bir demirci. 195 yılında Hınıs'ta, kendi evinde öldürülmüş. Anne, Tigran ve kardeşi Migirdiç'i arka bahçedeki samanlıkta saklamış. "Anneleri Naze'yi son kez samanlığın içinden görmüşler, Türkler onu götürdüğünde."

Evlerine giren grup arasında Türk komşuları Hasan da varmış. Hasan, kadının götürülürken samanlığa baktığını fark etmiş. Bir süre sonra Hasan, ço-

Tigran and his brother Mkrtych in hay stored in their backyard. "The last time they saw their mother Naze was from inside the hay, as she was being carried away by the Turks."

Among the mob that invaded the house was their Turkish neighbour Hasan, who noticed that the woman was staring at the hay while she was being dragged away. After a while Hasan returned to the house, thinking that the children might have been hidden there. He got them out and took them to his house, ordering them not to reveal their presence in any way until a refugee caravan passed by and they could join it.

Hasan kept his promise and put the brothers into a group of Armenians that were passing through the area. Despite the brutalities and hardships of the escape, the siblings managed

to reach Etchmiadzin, where they stayed with the other refugees. A few days later Tigran woke up to find that his brother was gone. He later learned that Mkrtych had been taken to the US. From that day on Tigran neither saw nor heard from his brother again. The orphaned boy lived through his childhood and adolescence in Etchmiadzin, in a place known as the bazaar, a gathering place for refugees. There he met his future wife Anik, herself a refugee, who had lived through a similar tragedy.

Anik's family was from Karin. Her father Baghdasar was killed at the very beginning of the massacres. Then the population of five villages was gathered and brought to a place called Kormar, which was populated by Kurds. The four-year-old Anik was with her mother and brother Nshan. Once they had been

արհեստավոր էր, դարբին. «աշխատող, խելոք մարդ էր»: 1915-ին նրան սպանում են իր տանը՝ Խնուսում: Մայրը թաքցնում է Տիգրանին ու եղբորը՝ Մկրտչին, ետնաբակի խոտի դեզի մեջ: «Վերջին անգամ նրանք տեսան իրենց մորը՝ Նազելին, դեզի միջից, երբ նրան տանում էին թուրքերը»:

Տուն ներխուժածների հետ է լինում նաև թուրք հարևան Հասանը, որը նկատում է, որ կինը ուշադիր նայում է դեզին, երբ իրեն քարշ տալով հեռացնում են: Քիչ հետո Հասանը միայնակ վերադառնում է տուն՝ մտածելով, որ երեխաները խոտի դեզի մեջ թաքնված կլինեն: Նա հանում է նրանց ու տանում իր տուն, պահում հրամայելով ոչ մի ձևով չմատնել իրենց ներկայությունը, մինչև գաղթականներ կանցնեն, և եղբայրները կմիանան նրանց խմբերից մեկին:

Հասանը պահում է խոստումը և եղբայրներին տալիս այդ կողմերով անցնող հայերի մի խմբի: Չնայած գաղթի դաժանություններին և զրկանքներին, եղբայրները կարողանում են հասնել Էջմիածին, որտեղ մնում են այլ գաղթականների հետ: Մի քանի օր անց Տիգրանն արթնանում է ու տեսնում, որ եղբայրը չկա: Հետո իմանում է, որ Մկրտչին տարել են ԱՄՆ: Այդ օրվանից Տիգրանը ոչ տեսնում է եղբորը, ոչ էլ նրանից որևէ լուր ստանում: Որք մնացած տղայի մասնկությունն ու պատանեկությունն անցնում է Էջմիածնում՝ «բազար» կոչվող վայրում, որը գաղթականների հավաքատեղի էր: Այնտեղ նա հանդիպում է ապագա կնոջը՝ Անիկին, որը նույնպես գաղթական էր և անցել էր նույնանման ողբերգության միջով:

Անիկի ընտանիքը Կարինից էր: Հայրը՝ Բաղդասարը, սպանվել էր ջարդերի ամենասկզբում: Շրջակա հինգ գյուղերի բնակչությանը հավաքել էին ու տարել քրդերով բնակեցված Քորմար վայրը: Չորսամյա Անիկը լինում է մոր և եղբոր՝ Նշանի հետ: Հենց հավաքատեղի են հասնում, «թուրքերը տղամարդկանց առանձնացնում են և փող ուզում, որ իբր թե ապահով հասցնեն նրանց արքայավայր»: Ահագին մեծ փրկագին են հավաքում և տալիս թուրքերին, բայց զինվորները սկսում են խոսել քրդերի հետ, փախալ նրանց ականջներին և կրակ բացում տղամարդկանց վրա:

Այդ ժամանակ Անիկը լինում է մոր՝ Ռեհանի գրկում: Կրակոցների տարափի տակ յուրաքանչյուրը նետվում է փրկվելու և ապահով տեղ գտնելու իր, իր երեխաների ու ընտանիքի համար: Այդ պահին Անիկի մայրը երեխային գրկից բաց է թողնում, և նրանք բաժանվում են պատուհասած սարսափի ու խառնաշփոթի մեջ: Անիկին և եղբորը վերցնում է մի կին, ու նրանք գաղթականների խմբի հետ ճանապարհ են ընկնում դեպի Ռուսահայաստան: Ճանապարհին, սակայն, յոթնամյա Նշանը, չդիմանալով սովին և զրկանքներին, մահանում է, իսկ Անիկը հայտնվում է Էջմիածնում լրիվ միայնակ:

Տարիներ անց հասուն տարիքում նա գնում է Էջմիածնի գերեզմանոց, որն անտառների կողմում էր ու մի գերեզմանաքարի վրա լաց լինում «մամա ջան, սիրելի մամա ...»: Մի անգամ նրան մի մարդ է մոտենում և ասում. «Սա տղամարդու գերեզման է, քո մաման այստեղ չի թաղված»: Անիկը պատասխանում է. «Իմ մամայի գերեզմանը որտեղ գտնեմ, ինչի վրա լաց լինեմ: Ես լաց կլինեմ այս գերեզմանի վրա, իսկ եթե մայրս ինչ-որ տեղ գերեզման ունի, գուցե մի ուրիշն էլ նրա գերեզմանի վրա լացի»:

gathered together, "the Turks separated the men and asked for money to deliver them safely into exile. A substantial ransom was collected and handed over, but then the soldiers started to talk to the Kurds, whispered into their ears and then opened fire at the men." At that moment Anik was in her mother's arms, but under the hail of gunfire everyone threw themselves to safety - everyone sought a safe place for themselves, their kids and their family. At some point Anik's mother lost her child from her grip and they were separated amidst the terror and chaos. Anik and her brother got picked up by another woman and together with a crowd of refugees they set out for Russian Armenia. But seven-year-old Nshan died of starvation on the road, and Anik found herself in Etchmiadzin all alone.

Years later, as an adult, she used to go to the Etchmiadzin cemetery which was close to a forest, and cry by a gravestone: "Mother, my dear mother..." Once a man approached her and said, "This is a man's grave, your mother is not buried here." Anik answered, "Where can I find my mother's grave, where can I cry? I will cry by this grave and if my mother has a grave somewhere maybe someone will cry by her grave too."

cukların burada sakli olabileceklerini düşünerek dönmüş eve. Çocukları oradan çıkarmış ve kendi evine götürmüş, ve onlara, katilabilecekleri bir mülteci kervani geçmedikçe kesinlikle burada olduklarını belli etmemelerini tembihlemiştir.

Hasan sözünü tutmuş, bir grup Ermeni o yöreden geçtiğinde kardeşleri onlara teslim etmiş. Bu kaçışın tüm vahşiliklerine ve zorluklarına inat kardeşler hayatta kalabilmiş ve Eçmiatsin'e ulaşabilmiş, orada diğer mültecilerle kalmışlar.

Birkaç gün sonra Tigran uyandıığında kardeşinin olmadığını fark etmiş. Migirdiç'i Amerikalıların aldıklarını sonra öğrenmiş. Bu günden sonra Tigran bir daha kardeşini görmemiş. Yetim kalan oğlan, çocukluğu ve gençliğini Eçmiatsin'de yaşamış, mültecilerin bulunduğu, Pazar diye bilinen bir yerde. Orada sonra eşi olacak Anik'le tanışmış, o da benzer bir felaket yaşamış bir mülteci.

Anik'in ailesi Erzurum'lu (Karin) idi. Babası Bağdasar daha olayların en başında öldürülmüştü. Ardından beş köyde yaşayan insanların tümü bir araya toplanmış ve hep birlikte Qormar diye adlandırılan, nüfusunun büyük bölümünü Kürtlerin oluşturduğu yere getirilmişlerdi. Dört yaşındaki Anik'in yanında annesi ve Nişan adındaki erkek kardeşi vardı. Toplanma yerine vardıklarında "Türkler erkekleri bir tarafa ayırdı ve onlardan paralarını istedi. Eğer para verirsen, seni sürgün edildiğin yere sağ salım götürürüm diyorlardı." Aralarında çok para toplayıp Türklere verdiler. Ama Qormar'daki Türk askerler "Kürtlerle konuştular, onların kulaklarına bir şeyler fısıldadılar ve erkeklerin üzerine ateş ettiler."

Bu sırada Anik annesinin kucağında idi. Korku dolu insanlar, silah sesleri ile birlikte canlarını kurtarma; kendileri, aileleri ve çocukları için güvenli bir yer bulma telaşına düştü. Anik'in annesi de güvenli bir yer bulabilme umudu ile kucağındaki çocuğu yere bırakıp çevreyi aramaya girişti. Ama silah sesleri, panik ve kaos içinde Anik, annesini kaybetti. Başka bir kadın Anik'i ve kardeşini aldı ve bir grup mülteci ile birlikte yeniden Rus Ermenistan'ına doğru yola koyuldular. Bu yollarda, yedi yaşındaki erkek kardeşi Nişan açlıktan öldü. Anik kendini tek başına Eçmiatsin'de buldu.

Yıllar sonra, artık yetişkin bir kadın, bir orman yakınlarında olan Eçmiatsin mezarlığına gider oldu, herhangi bir mezar taşının yanında ağlardı "ah anam, benim sevgili anam" ... Bir gün bir adam yaklaşmış yanına. "Bu mezarda bir erkek yatıyor. Senin annenin gömüldüğü yer burası olamaz" demiş adam. "Anamın mezarını nerede bulacağım ki? Nerede ağlayacağım ki? Hayır, ben bu mezarda ağlıyorum. Eğer anamın de bir yerlerde bir mezari varsa, belki birileri de o mezar taşına sarılıp ağlıyordur" demiş Anik.

Հարսնացուն Փիրվալիից

Մոր սերն ամենաուժեղն է, բայց քաղաքականությունը մայր չունի

Հեղինակ Արփի Աթաբեկյան

Այս պատմությունը գրվել է ցեղասպանության և դրանից հետո ընկած ժամանակահատվածում շատ կանանց հետ կատարվածը ներկայացնող պատմների ազդեցությամբ: Այս կարճ նյութը հիմնված է մեր գրուցակից Արշակի տատի պատմածի վրա: Նրա պատմությունը արտացոլում է ցեղասպանությունից տուժած հազարավոր հայ կանանց ճակատագրերը: Ես կուզեի, որ ստորև ներկայացված պատմությունում մենք այդ ողբերգությանը նայենք կնոջ տեսանկյունից՝ փորձելով հոգեբանորեն և ֆիզիկապես հասկանալ ինչ էին զգում կանայք այդ օրերին:

Ես անցնում եմ Փիրվալիից մինչև Ուզունքիլիսա ընկած երկար ուղին: Ճանապարհին աստիճանաբար հասունանում եմ: Գնում եմ մի տեղ, որտեղ ինձ ոչ ոք չի սպասում: Ինձ ասում էին, որ ես «հարս եմ», և ես քայլում էի, հետո ինձ ասում էին, որ ես «կին» եմ և «մայր», իսկ հետո ես դարձա «այրի»:

Ցեղասպանություն. 1918-ին մենք փախչում ենք Ուզունքիլիսայից: Մարդիկ հուշում էին՝ ինչպես ինձ զգամ, բայց ես միայն մի բան էի զգում. օտար եմ: Հետո հասկացա դա: Ես ողբալու ժամանակ չունեմ. երկու որդիների մայր եմ: Անցնում եմ գետը, տեսնում եմ, թե ինչպես են մահանում այլ երեխաներ: Հետ նայելու ժամանակ չունեմ: Դու դեռ լսում ես Արաքսի ջրերի խշշոցը և հետևից հասնող մարդկանց ճիչերը: Մեր ոտքերը թրջվում են, ու մենք սառում ենք, իսկ գետի խելահեղ ալիքները, քշում-տանում են իրերը, որ մենք կարողացել էինք վերցնել մեզ հետ: Մի նայիր հետ:

Հետ նայելու ժամանակ չկա: Ձեռքիս երկու որդի ունեմ: Երկու ընտրություն կա. կամ նայում եմ, թե նրանք ինչպես են սովամահ լինում, կամ տալիս եմ մեկին, որ երկուսն էլ փրկվեն: Փոքր տղայիս տալիս եմ մի հարուստ ընտանիքի, դառնում «որդեկորույս» մայր: Երկու անգամ մտածելու ժամանակ չունեմ. մյուս որդիս ինձ է սպասում:

Յավրում (ձագուկս), որդիս, լքվածս, որբս... արածիս համար ոչ մի ներում չի լինի:

Հավատա՛ ինձ: Հարյուր անգամ զոջացել եմ դրա համար:

Տարիներ են անցնում: Մեծ որդիս գտնում է եղբորը: Ես գտնում եմ տղայիս: Նա ինձ ժամանակ չի տալիս ներեղություն խնդրելու: Տարիներն անցնում են. ես մեռնում եմ:

Որդիս ինձ չներեց: Ես գելին էի (հարս), Փիրվալիից Ուզունքիլիսա եկած նորեկ. ես նորեկ եմ, օտար եմ Գյումրիում: Որդուս աչքին ես դավաճան եմ: Ողջ կյանքս ես եղել եմ հորս աղջիկը՝ Ծառուկի կինը, Աղասիի և Իշխանի մայրը: Ողջ կյանքում ինձ մեղադրել են ընտանիքի տղամարդիկ: Ոչ մեկն ինձ չհարցրեց՝ ինչ եմ զգում իմ կորուստների համար: Երբևէ կլինեմ ուղղակի Հոփիփիսմեն Փիրվալիից:

The bride from Pirvali
A mother's love is strongest, but politics has no mother
Text: Arpi Atabekyan
This story was inspired by many women's narratives of the Genocide period and after. This short writing is based on our interviewee Arshak's grandmother's story. It reflects the stories of thousands of Armenian women who suffered in the Genocide. I would like us to pay attention to that tragedy from the woman's perspective, trying to understand psychologically and physically what women felt in those times.

I walked a long way from Pirvali to Uzunkilisa. On the way I gradually became an adult. I went to a place where nobody was waiting for me. I was told I was a "bride" and I walked, then they told me I was a "wife" and a "mother" and then I became a "widow".

Genocide. In 1918 we escaped from Uzunkilisa. People used to tell me how to feel, yet the only feeling I had is that I was a stranger. I realised it later. I had no time to mourn. I was a mother of two sons. I crossed the river, I see other children die. I had no time to look back. Do you still hear the burbling waters of Aras and the screams of people behind us? Our legs got wet and we froze, while all the things we could carry with us were washed away by the crazy waves of the river. Just don't look back.

7 Pirvali'li gelin

Bir annenin sevgisi, en güçlü sevgidir; ama siyasette anne yoktur.

Metin: Arpi Atabekyan

Bu hikaye, soykırım zamanı ve sonrası hakkında bir çok kadının anlattıklarından esinlendi. Bu kısa anlatı, söyleşi yaptığımız Arşak'ın büyükannesinin hikayesini temel olarak alıyor. Soykırım mağduru binlerce Ermeni kadının hikayelerini yansıtıyor. Bir kadının bakış açısından yansıtmak istiyorum bu kıyımı, soykırım zamanlarında kadınların psikolojik açıdan ve vücutlarıyla neler yaşadıklarına dikkat çekmek istiyorum.

Uzunkilise'den Pirvali'ye giden yol uzundur, o yolu yürüdüm. O yolda adım adım büyüdüm, yetişkin oldum. Kimsenin beni beklemediği bir yere gittim. Bana “gelin” olduğumu anlattılar ve yürüdüm, sonra bana “eş” ve “anne” olduğumu söylediler, sonra da “dul” oldum.

Soykırım. 1918 yılında Uzunkilise'den kaçtık. İnsanlar bana kendimi nasıl hissetmem gerektiğini anlatıyorlardı, ama benim tek duygum yabancılıktı. Bunu sonra anladım. Ağlayacak vaktim yoktu. İki oğlan annesiydim. Irmağı geçtim. Başka çocukların ölümünü gördüm. Geri dönüp bakacak vaktim yoktu. Duyuyor musun hala Aras nehrinin gürüldeyen sularını ve arkamızdaki insanların çığlıklarını? Ayaklarımız islandı ve üşüdük, yanımıza alabilmiş olduğumuz her şeyi nehrin deli dalgaları götürdü. Dönüp bakma geriye.

Geriye dönüp bakacak vaktim yoktu. Kucağimde iki oğlan, iki çocuk vardı. İkisinin de açlıktan ölmelerini seyredebilirdim ya da ikisinin de hayatını kurtarmak için birini verebilirdim. Tek seçeneğim buydu. En küçük oğlum varlıklı bir aileye verdim, bir “vodekoruys” oldum – Ermenice’de çocuğunu kaybetmiş bir anneye verilen ad. İki kere düşünecek vaktim yoktu. Diğer oğlum bekliyordu.

Yavrum, oğlum, terk edilmişim, yetimim – yaptığım bağışlanamaz. İnanın bana, bin kere pişman oldum.

Yıllar geçti. Büyük oğlum kardeşini buldu. Ben oğlum buldum. Af dileyebilecek imkan vermedi bana. Yıllar geçiyor. Ölüyorum.

Oğlum bağışlamadı beni.

Ben “hars” oldum, gelin oldum, Pirvali’de Uzunkilise’den gelen bir öteki, Gümrü’de yeni gelen öteki oldum, bir “odar”, bir yabancı; oğlumun gözleminde bir hainim. Hayatım boyunca babamın kızı oldum, Saruk’un karısı, Ağası ve Ishkhan’ın annesi. Hayatım boyunca ailemin erkekleri beni suçladı, ayıpladı. Kimse bana ne hissettiklerimi sormadı.

Bir gün olsun, Pirvali’den gelen Hripsime olabilecek miyim?

I had no time to look back. I had two sons on my arms. There were two choices: either I watched both of them starve to death or I gave one of them away to save both their lives. I gave my youngest son to a wealthy family, I become a “vodekoruys” (vodekoruys, meaning a mother who lost her child in Armenian). I had no time to think twice. I had my other son waiting for me.

Yavrum, my son, my abandoned one, my orphan - there will be no forgiveness for what I did. Believe me, I regretted it a hundred times.

Years passed. My eldest son found his brother. I found my son. He gave me no time to apologize. Now years are passing. I am dying.

My son did not forgive me. I was a gelin, a “հարս” (hars), a newcomer from Pirvali in Uzunkilisa; I am a newcomer, an “օտար” /odar/ - a stranger in Gyumri; I am a betrayer in my son's eyes. All my life I have been my father's daughter, Tsaruk's wife, Aghasi's and Ishkhan's mother. All my life I have been blamed by the men of my family. Nobody asked me what I felt about my losses. When will I ever just be Hripsime from Pirvali?

8 Այդքան մոտ սահմանին և այդքան հեռու Կարսից Հանդիպում գյումրեցի Արշակի հետ

Հեղինակներ՝ Արփի Աթաբեկյան, Փառանձեմ Փարյան, Լոքման Սազան
Լուսանկարները Փառանձեմ Փարյանի, Էքին Ջան Գյոքսոյ

Արշակը երեսուներկու տարեկան է, ունի երկու երեխա՝ մեկ աղջիկ և մեկ տղա, աշխատում է Գյումրի քաղաքի ռադիոներից մեկում: Արևմտյան Հայաստանից սերող մյուսների նման Արշակն էլ երկու տարբեր պատմություն ունի. մեկը մորական կողմին է, մյուսը՝ հորական կողմին է Կարսից: Ինչպես շատ ընտանիքների երիտասարդ սերունդները, նա էլ չգիտի ընտանիքի պատմության որոշ հատվածներ: Նա մանրամասն հիշում է հորական պապի պատմությունը, բայց մորական ընտանիքի մասին որևէ հուշ չի պահպանվել, չնայած նրանց պատկանող որոշ իրեր ունի: Հարցազրույցի ժամանակ նա հիմնականում պատմեց հորական ընտանիքի պատմությունը:

Արշակը շատ անձնական պատմություններ ուներ իր երաժիշտ պապի և հոր մասին: Մեր զրույցի սկզբում մենք բացահայտեցինք նրա երաժշտական հետաքրքրությունները, և զրույցը շարունակվեց ազգային երաժշտության հնչյունների ներքո:

Մաս 1
Գարու դաշտերի վրա թևածող երաժշտությունը
Արփի Աթաբեկյան

Կեսօրին Գյումրին քամոտ է: Կաթի գործարանի դիմաց սպասում ենք մեր զրուցակցին՝ ինչպես պայմանավորվել էինք: Նրա գալուց հետո միասին տասնհինգ րոպե քայլում ենք մինչև իր տուն: Ճանապարհին շատ չենք խոսում: Շուտով հայտնվում ենք սովետական տարիներին կառուցված մի թաղամասում: Հարցնում ենք, թե որ թվերին են կառուցվել այդ շենքերը՝ երկրաշարժից առաջ, թե՛ հետո: Պատասխանում է, որ դրանք 1988-ի երկրաշարժից քիչ առաջ են կառուցվել, և դրանցից շատերը մնացել են այնպես, ինչպես եղել են: Երկրաշարժից հետո էլ են որոշ ընտանիքներ այստեղ տեղափոխվել: Թաղամասը շատ կորուստներ չի կրել:

Քիչ անց մտնում ենք ինը հարկանի շենքը և նրա հետևից բարձրանում ութերորդ հարկ: Երկրաշարժը շենքի վրա թողել է իր հետքը. Որոշ վնասված տեղեր կան, և վերելակը, ինչպես նշեց նա, վաղուց չի աշխատում: Բնակարան ենք մտնում և հայտնվում փոքրիկ հյուրասենյակում, որի պատերին տանտիրոջ երեխաները ցուցադրել են իրենց նկարչական տաղանդը. մթնոլորտն այստեղ լի է ծնողական ջերմությամբ: Մենյակում չորս հոգով ենք: Իմանում ենք, որ Արշակն աշխատում է ռադիոյում և Youtube-ի այլք ունի, որտեղ հավաքում է հայկական ժողովրդական և հոգևոր երաժշտություն: Շատ ուրախ ենք, որ նա մեզ հաղորդակից է դարձնում դրան. կտտոց, և երգը սկսվում է՝ «Արտ մը ունիմ, գարի է...»:

Էքին - Մա ինձ ծանոթ է:

Arshak'in Gümrü'de bulunan evinin manzarası. Ufuk çizgisinde görülen dağlar, sınırın diğer tarafında yer alıyor. Գյումրի. Արշակի տնից բացվող տեսարանը: Հորիզոնում երևացող սարերը սահմանի մյուս կողմում են: The view from Arshak's house, Gyumri. The mountains on the horizon are on the other side of the border

8 So near to the border, so far from Kars
An encounter with Arshak of Gyumri
Authors: Arpi Atabekyan, Parandzem Paryan,
Lokman Sazan
Photos: Parandzem Paryan, Ekin Can Göksoy

Arshak is 32 years old, a father of two (a boy and a girl), and working for the radio in Gyumri. Like other people from Western Armenia, Arshak has two different stories. One is from his mother's side, and the other from his father's side, from Kars. Like the younger generation of many families, he doesn't know some parts of the family story. He remembers the story of his paternal grandfather in detail, yet he has inherited no memories from his mother's family, though he has some materials belong-

8 Sınıra Çok Yakın, Kars'a Çok Uzak Gümrü'de Arşak ile karşılaşmak

Metin: Arpi Atabekyan, Parandzem Paryan, Lokman Sazan
Fotoğraflar: Parandzem Paryan, Ekin Can Göksoy

Gümrü'de Radyo istasyonunda çalışan 32 yaşındaki Arşak, bir kız ve bir erkek çocuk babası. Batı Ermenistan'dan gelen tüm aileler gibi onun da iki farklı hikayesi var. Biri anne tarafının, diğeri ise Kars'tan gelen baba tarafının öyküsü. Kendi kuşağındaki diğer gençler gibi o da, aile öyküsünün bir kısmını unutmuş. Yine de baba tarafından dedesinin anlattığı öyküyü bütün detayları ile hatırlıyor. Buna karşın, anne tarafından akabalarının hikayelerine dair pek bir şey hatırlamıyor. Yalnızca onlara ait kimi hatıra eşyalarına sahip. Görüşmemiz sırasında aktardıkları, büyük ölçüde baba tarafından akrabalarının öyküleri oldu.

Arşak, müzisyen dedesi ve babası ile ilgili pek çok kişisel hikâyeye de sahip. Görüşmemizin daha başında onun müziğe olan bu ilgisini farkettilik ve görüşmenin geri kalan kısmına etnik müzik ezgileri eşliğinde devam ettik.

Birinci Bölüm
"Arpa tarlaları üzerinde salınan ezgiler"
Arpi Atabekyan

Gümrü'de rüzgarlı bir öğleden sonra. Süt fabrikası önünde buluşup görüşeceğimiz kişiyi beklemeye başlıyoruz. Çok geçmeden o da geliyor ve hep birlikte 15 dakikalık yürüme mesafesinde bulunan evine doğru yola koyuluyoruz. Yolda çok fazla konuşmadık. Kısa bir yürüyüşün ardından kendimizi, Sovyet döneminde inşa edilmiş binalarla çevrili bir bölgede buluyoruz. Bu binaların depremden önce mi yoksa sonra mı inşa edildiğini merak ediyoruz. Merakimiz çok uzun sürmeden gerçeği öğreniyoruz. Evet, bu binalar 1988 yılının Aralık ayında gerçekleşen depremden hemen önce inşa edilmişler ve depremi hasar görmeden atlarmayı başarmışlar. Deprem sonrasında çok sayıda aile buraya yerleşmiş. Dolayısıyla bu bölge, depremde çok fazla kayıp vermeyen bir bölge.

Bir süre yürüdüktan sonra 9 katlı bir binaya girdik ve onu izleyerek sekizinci kata çıktık. Depremi izlerine bu binada rastlamak da mümkün. Binada küçük çaplı kimi hasarlar göze çarpıyor. Asansör de uzun süredir çalışmıyormuş.

Apartment dairesinden içeri girip küçük oturma odasına yöneliyoruz. Odanın duvarları, ev sahibimizin çocukları tarafından yapılmış resimlerle dolu. Oda, çocuk sevgisi ve empati ile yüklü. Odaya girdiğimizde hala yabancı misafirler gibiyiz.

Kısa bir sohbetin ardından bir radyo kanalında çalıştığını öğreniyoruz.

ing to them. During the interview he mostly shared his father's family story.

Arshak had a lot of personal stories about his musician grandfather and father. At the beginning of our talk we found out about his music interests, and continued our talk to the sound of ethnic melodies.

Part I

Arpi Atabekyan

"Music spinning over barley fields"

A windy afternoon in Gyumri. We meet up in front of the milk factory and wait for the respondent. After he picks us up we walk the 15 minutes to his home. On the way we do not talk much. Soon we find ourselves in a district surrounded by Soviet blocks. We

wonder about the year when those buildings were built, whether it was before or after the earthquake. He tells us they were built shortly before the earthquake of 1988, in December, and most of them remained as they were. Also, some of the families moved there after the earthquake, so this district did not suffer that many losses.

After a while we enter a nine-storey building and follow him to the eighth floor. The earthquake left its mark on this building. There is some minor damage, and the elevator, he says, was out of use for a long time.

We enter an apartment and go into a small living room on whose walls our host's children have shown their painting talents, and where the atmosphere is full of parental love. There are four of us.

Լոքման - Արևմտյան Հայաստանի այլ երգեր գիտեն՝ Վանից, Ադրից (Արարատ), Դիարբեքիից:

Կտտոց. «Կարմիր ֆատան»-ն է միանում՝ Մուսա լեռան երգ:

Լոքման -Ա՛ խ, սա մեր «Հալա-հալա»-ն է. Օսիկ Դինքջյանն է երգում:

Փառանձեմ -Իսկ ի՞նչ է ֆատանը:

Լոքման -քրդական տարագ է:

Արշակ -Դու գիտեն Դերսիմից Միքայել Ասլանին:

Լոքման -Իհարկե, Միքայել Ասլան... Ահմեդ Ասլան...

Եվ մենք շարունակում ենք. խոսում ենք կանացի և տղամարդկային գեղեցիկ երգեցողության ներքո: Քիչ անց մենք նույն լեզվով ենք խոսում՝ երաժշտության լեզվով: Տալիս ենք մեր սիրած երգիչների անունները և ուղղակի որսում միմյանց դեմքերի արտահայտությունները:

Արշակը պատմում է, որ իր ընտանիքում բոլորը երաժիշտներ են: Նրա հայրը հայտնի թավջութակահար է (մեր խմբից մեկը նույնիսկ ներկա է եղել նրա համերգին): Նա մի բոպե կանգ է առնում, հոգոց հանում և ասում. «Եթե ցեղասպանություն չլիներ, ո՞վ գիտի, գուցե նրանք ավելի շատ տաղանդավոր երաժիշտներ տված լինեին Հայաստանին»:

Լսում ենք երաժշտությունը ու Արշակին, որ պատմում է իր ընտանիքի պատմությունը: Հարցեր ենք տալիս, լսում, զարմանում, ուրախանում, տխրում, հետաքրքրվում... Հետո զրույցը դանդաղ մոտենում է ավարտին: Երբ հեռանում ենք Արշակի տնից, մեր առջև բացվում է հայ-թուրքական սահմանի մի հրաշալի համայնապատկեր: Նա ցույց է տալիս իր նախնիների գյուղը: Այստեղից մեքենայով քսան բոպե է. միայն թե հնարավորություն լիներ հասնելու այնտեղ: Մեզ հիացրեց այդ տեսարանը: Ժամանակն է հրաժեշտ տալու, չնայած չենք ուզում: Ես շրջվում եմ և մի վերջին անգամ այդ կետից նայում սահմանին ...

Ես տեսնում եմ, թե ինչպես են «Արտ մը ունիմ, գարի է» երգի մեղեդիները հանդիպում, փարվում իրար, թևածում սահմանի վրա և ուրախ առաջ սուրում:

Մաս 2
Փառանձեմ Փարյան
Անուններ
Իշխան

Արշակը մեզ պատմում է պապի պատմությունը: Նրա պապը՝ Իշխանը, Կարսի նահանգի Ուզուն-Քիլիսա գյուղից է: Իշխանը Ծառուկ և Հոփիսիմե Մուրադյանների կրտսեր որդին է: 1918-ին, երբ նրանք հեռացել են Ուզուն-Քիլիսայից, նրանց մեծ որդին՝ Աղասը, չորս տարեկան է եղել, իսկ Իշխանը՝ երկու:

1918-ին թուրք զինվորները մտել են գյուղ և հրամայել քոխվա (գյուղապետ) Արզումանին հանգստացնել մարդկանց և չդիմադրել: Գյուղի տղամարդիկ հավաքվել են Արզումանի մարագում՝ հավաստիացնելու թուրքական

Arshak Adamyan
Արշակ Ադամյան

We find out he works in the radio and has a Youtube channel where he collects ethnic Armenian and spiritual music. We are very happy that he is sharing it with us. Click. It starts with ... "I have a field, barley field".

Ekin - "It sounds familiar to me."

Lokman - "Does he know other songs from Western Armenia, Van, Agri, Ararat, Diyarbakir?"

Click.

Lokman - "Oh, this is our Hala-Hala. Onnik Dinkjian sings it."

Parandzem - "What is fistan?"

Lokman - "It's a Kurdish traditional dress..."

Arshak - "Do you know Mikael Aslan from Dersim?"

Aynı zamanda, etnik Ermeni müziklerini topladığı bir de Youtube kanalı varmış. Youtube kanalını hem çok merak ediyoruz, hem de bizimle paylaşması durumunda çok mutlu olacağımızı söylüyoruz. Bilgisayarın tuşlarına dokunuyor ve bir şarkı kaplıyor odayı: “Bir tarlam var, arpa tarlası”.

“Ezgi bana çok tanıdık geliyor”

“Acaba Batı Ermenistan’dan; Van, Ağrı, Ararat ya da Diyarbakır’dan başka şarkılar da biliyor mu?”

Yeniden dokunuyor bilgisayarın tuşlarına ve Musa Dağ’dan “Kırmızı Fistan” şarkısı çalmaya başlıyor.

“Ah! Bu bizim ‘Hala-Hala’. Onnik Dinkjyan söyler bu şarkıyı.”

“Fistan nedir?”

“Gelenekse bir Kürt giysisi ...”

“Dersim’li Mikail Aslan’ı biliyor musun?”

“Elbette biliyorum. Mikail Aslan ... Ahmet Aslan ...”

İşte böyle sohbete koyulduk.

Muhteşem erkek ve kadın vokaller eşliğinde sohbetimiz devam etti. Bir süre sadece müziğin evrensel diliyle sohbet ettik. En sevdiğimiz şarkıcıları söyledik ve karşı tarafından yüzünde oluşan ifade, başlı başına bir iletişim biçimi oldu.

Ardından bütün ailesinin müzisyenlerle dolu olduğunu söyledi. Babası ünlü bir çello sanatçısıydı ve grubumuzda bulunanlardan biri, babasının da çaldığı bir konserde hazır bulunmuştu. Bir an için durdu, iç çekti ve “eğer soy-kırım yaşanmamış olsaydı ...” dedi, “belki de bugün Ermenistan’daki yetenekli müzisyen sayısı da çok daha fazla olacaktı.”

Müzik dinledik. Aile öykülerini bizimle paylaştı. Sorular sorduk. Anlattıklarını can kulağı ile dinledik. Anlattıkları ile şaşırdık, meraklandık, hüznü-lendik, mutlu olduk ... Yavaş yavaş mülakatimizin sonuna geliyorduk.

Apartmandan çıktığımızda, Türkiye-Ermenistan sınırının müthiş bir panoramik manzara olarak önümüzde uzanmakta olduğunu gördük. Bize atalarının köyünü gösterdi. Eğer sınırdan geçebilmek mümkün olabilseydi, o köye buradan araba ile ancak 20 dakika mesafedeydi. Bir kez daha dönüp, son kez sinira baktım.

Sınırın iki tarafından gelen, birbirini selamlayarak sınır çizgisinde adeta dans edercesine salınan ve onların anayurduna doğru yönelen ezgileri görebiliyordum: “Bir tarlam var, arpa tarlası ...”

Lokman - “Of course Mikael Aslan ... Ahmet Aslan ...”
And we go on ...

We continue talking to the accompaniment of pure female and male voices. After a while we communicate in one language only, the language of music. We name our favourite singers and simply watch for the reaction in each others’ faces.

Later he tells us that his entire family consists of musicians. His father is a famous cellist and one of us has even been to one of his concerts. For a minute he stops, sighs and says, “If there had been no Genocide, who knows, maybe they would have given more talented musicians to Armenia.”

We listen to music and him sharing his family story. We ask, we listen, we feel surprised, happy, sad, curious ... then the

interview slowly comes to an end.

When we leave his apartment a huge, amazing panoramic view of the Turkish-Armenian border opens in front of us. He shows us the village of his ancestors. It is 20 minutes by car from Gyumri ...if only there was an opportunity to get there ... We enjoyed the view. And it is time to say goodbye, even though we don’t want to. I turn around and look at the border from that point again, for the last time...

I see the melodies of “I have a field, barley field” meeting over the border, embracing each other, spinning over the border and happily heading towards ... their homeland ...

կառավարությանը, որ ոչ մի անհնազանդություն և դավադրություն չի լինելու: Երբ բոլոր չափահաս տղամարդիկ հավաքվել էին, թուրք զինվորները բոլորին գլխատում են: Արզումանը, որն ըստ պատմողի, տեղյակ էր զինվորների ծրագրի մասին, վերջինս է գլխատվել:

Իշխանենց տունը գյուղի ծայրին է եղել: Երբ տղամարդկանց սպանության լուրը տարածվել է, կանայք և երեխաները գյուղի մյուս ծայրից փախել են դեպի Արփաչայ (Ախուրյան) գետը: Երկու փոքր երեխան ձեռքին՝ Հռիփսիմեն հասցրել է փախչել մյուս կանանց հետ: Արփաչայը, որ բաժանում էր իր հայրենիքը փրկությունից, վարարել էր: Բայց Հռիփսիմեի բախտը բերել է: Ձեռքին երկու երեխա՝ նա ապահով անցել է մյուս ափ: Այն կանայք, որոնք շատ երեխաներ են ունեցել, չեն կարողացել փրկել ոմանց. Ուզուն-Քիլիսայի շատ երեխաներ են մնացել Արփաչայի վարար ջրերում:

Գյումրուց Արփաչայ 25 րոպե է, բայց որբերի քաղաքը գրկաբաց չէր սպասում նոր գաղթականներին: Անձանոթ քաղաքում մենակ մնալով՝ Հռիփսիմեն ընտանիքը պահելու համար հարուստների տներում մանր-մունր աշխատանք է արել:

Մի օր, երբ Հռիփսիմեն աշխատանքից տուն է վերադառնում, չի գտնում կրտսեր տղային: Իր չորսամյա տղայի պատմածից հասկանում է, որ բակում խաղալիս տղաներին է մոտեցել մի կին և տարել Իշխանին: Հարևաններին հարցուփորձ անելով՝ վերջապես գտնում է տղային պանդոկապան Տիգրան Ադամովի տանը. վերջինս մի հարուստ մարդ էր, որ երեխաներ չուներ: Նրա կինը՝ Հայաստանը, համոզել է Հռիփսիմեին երեխային իրենց թողնել, որովհետև իրենց մոտ Իշխանը լավ տուն, սնունդ և ապագա կունենար: Հետագա ողջ կյանքում Հռիփսիմեն հիշում էր դա ու ասում, որ նույնիսկ շունը կկծի, եթե փորձես իր ձագին տանել, իսկ ինքը այդքան հեշտ համոզվեց թողնել իր երեխային: Այդ օրը Հռիփսիմեն մենակ վերադարձավ տուն. Հայաստանի տանը Իշխան Մուրադյանը դարձավ Հովսեփի Ադամով և էլ երբեք իր մորը չտեսավ:

Հովսեփ

Անցան տարիներ: Հովսեփը մեծացավ Ադամովի տանը: Մի օր, երբ դեռ պատանի էր, հարևաններից իմացավ, որ իրեն որդեգրել են: Նրա սիրտը ճնշվեց այն մտքից, որ ընտանիքն իրեն լքել է: Հովսեփը հեռացավ Ադամովների տնից և հաստատվեց տեղի ռազմաբազայում, որտեղ ապրուստի համար վաստակում էր մանր-մունր գործեր անելով: Հենց այդտեղ էլ հանդիպեց իր ապագա կնոջը՝ Բուրաստանին: Ամուսնությունից հետո Հովսեփը կնոջ հետ վերադարձավ Ադամովների տուն, որտեղ ծնվեցին նրանց երեք երեխաները՝ Տիգրանը, Քնարիկը և Սամվելը:

Տիգրանը՝ Արշակի հայրը, թավջութակահար է և երկար տարիներ նվագել է «Գոհար» նվագախմբում: Սամվելը Գյումրու սիմֆոնիկ նվագախմբի ղեկավարն էր, Քնարիկը՝ երգչախմբի ղեկավարը (նա իր երկու երեխաների հետ զոհվել է 1988-ի

Part 2
Parandzem Paryan
THE NAMES
Ishkhan

Arshak tells the story of his grandfather. His grandfather Ishkhan is from the village of Uzun-Qilisa, in the Kars region. Ishkhan was the youngest son of Tsaruk and Hripsime Muradyans. In 1918, when they left Uzun-Qilisa, their eldest son Aghas was four, and Ishkhan was just two.

In 1918, Turkish soldiers invaded the village and ordered Gyokhva (the head of the village) Arzuman to calm people down and not offer any resistance. The men of the village gathered at Arzuman's barn to assure the Turkish that there would

not be any disobedience or conspiracy. When all the adult men had gathered, they were caught and beheaded by the Turkish soldiers. Arzuman, who, according to the story-teller knew what the soldiers were planning, was beheaded last. His house was at the end of the village. When the news of the men's killing came through, the women and children from the other side of village took the escape path to the Arpachay [Akhuryan] river. With two young children in her arms, Hripsime managed to escape with the other women. The Arpachay, which divided her homeland from salvation, was overflowing. But Hripsime was lucky. Carrying her two children in her arms she got to the other bank safely. The women who had many children were not able to help some of them in the overflowing waters. Many children of Uzun-Qilii-

Arşak bize dedesinin öyküsünü anlattı. Dedesi Ishkhan, Kars bölgesinde bulunan Uzun Kilise köyündendi. Saruk ve Hripsime Muradyans çiftinin en küçük çocuğuydu. 1918 yılında köylerini terk ettiklerinde, en büyük çocukları Ağasi 4, Ishkhan ise sadece 2 yaşındaymış.

1918 yılında Türk askerleri köyü işgal etmişler ve köyün yöneticisi konumundaki Arzuman'a köy halkını yatıştırmalarını ve her hangi bir direniş göstermemelerini sağlamalarını söylemişler. Her hangi bir tuzak kurulmadığından emin olabilmek için, köyün erkekleri Arzuman'ın ahirinde toplanmış. Köyün tüm erkekleri buraya geldikten sonra, onların elleri bağlanmış ve Türk askerleri tarafından kafaları kesilmiş. Hikayeyi anlatanın aktardığına göre, bütün bunların gerçekleşmesini sağlayan Arzuman da kafasının kesilmesinden kurtulamamış. En son onun boynu da vurulmuş. Erkeklerin katledildiği haberini aldıklarında, köyün diğer tarafındaki kadınlar ve çocuklar Arpaçay'a doğru kaçmaya başlamışlar. Köyün diğer kadınları ile birlikte, kucağında iki küçük çocuk olan Hripsime de Arpaçay nehrine ulaşmayı başarmış. Ne var ki anavatanları ile katihamdan kurtulacakları toprakları birbirinden ayıran bu nehir, o günlerde son derece taşkın bir biçimde akmaktaymış. Hripsime şanslıymış. Kucağında iki çocuğu ile nehrin diğer tarafına geçmeyi başarmış. Ne var ki diğer kadınlar onun kadar şansli değilmiş, pek çoğu o gün çocuğunu Arpaçay sularında yitirmiş. Uzun Kilise köyünün çocuklarından pek çoğu, nehrin sularında can vermiş.

Gümrü, Arpaçay'dan sadece 25 dakika uzaklıkta bulunuyor. Ne var ki yetimler kenti Alexandropol (Gümrü), yeni gelen yetimlere kucak açabilecek durumda değilmiş. Hripsime, Alexandropol'deki zengin evlerde kısa süreli işler bulup ailesine bakmaya gayret etmiş.

Hripsime bir gün işten eve geldiğinde küçük oğlunu bulamamış. Dört yaşındaki büyük oğlunun söylediklerinden anladığı kadarıyla, küçük oğlu Ishkhan bahçede oynamaktayken, kadının biri gelip onu almış. Komşularına sorup soruşturduktan sonra, en nihayetinde küçük oğlunu, çocuğu olmayan zengin bir adamın, hancı Tigran Adamov'un evinde bulmuş. Adamın karısı Hayastan, Hripsime'yi çocuğu orada bırakmaya ikna etmiş. Böylelikle çocuk, iyi koşullarda yaşayacak, iyi beslenecek, iyi bir geleceğe kavuşacakmış. Hripsime, hayatının geri kalanında hep o günü hatırlamış; bir köpek bile yavrusu kendisinden almak istediğinde isirirken, nasıl olup da evladından böyle kolaylıkla vaz geçebilmiş olduğuna hayıflanmış.

O gün Hripsime eve yalnız dönmüş. Ishkhan Muradyan ise yeni bir isim alıp Hovsep Adamov oluvermiş ve bir daha asla annesini görmemiş.

sa were left in the waters of Arpachay.

It takes 25 minutes to Gyumri from the Arpachay, but the orphan city was not welcoming to new orphans. Left alone in the unfamiliar town, Hripsime found small jobs at the wealthy houses to maintain her family.

One day, when Hripsime was getting back from work she couldn't find her youngest boy. From what her four-year-old son said, she understood that when the boys were playing in the yard a woman came and took Ishkhan. By asking neighbours, she eventually found her son in the house of the innkeeper Tigran Adamov, a wealthy man who had no children. His wife Hayastan convinced Hripsime to leave the child to them - with them, Ishkhan would have a proper shelter, food and a future. For

the rest of her life Hripsime would remember this, and say that even a dog would bite if you try to take her puppy away, and yet she had been convinced to leave her child so easily.

That day Hripsime went home alone. In Hayastan's home, Ishkhan Muradyan became Hovsep Adamov. He never saw his mother again.

Hovsep.

Years passed. Hovsep grew up in the Adamovs' house. One day when Hovsep was still in his teens he learnt from neighbours that he was adopted. He felt broken-hearted that his family had abandoned him. Hovsep left the Adamovs' house and

երկրաշարժի ժամանակ): Արշակն ասում է, որ զոհ են ոչ միայն ցեղասպանության ժամանակ կոտորվածները. նրանք, ովքեր չեն ծնվել, նույնպես զոհեր են: Ծառուկը, որ սպանվեց Ուզուն-Քիլիսայի մարագում, ընդամենը քսաներկու տարեկան էր: Ո՞վ գիտի՝ քանի երաժիշտ կարող էր ծնվել Ծառուկի ընտանիքում:

Հովսեփ Ադամյանը «Ողջուն Լենինականից» բացիկում
Hovsep Adamyán bir posta kartında:
"Leninakan'dan Merhaba [Leninakan, Gümrü kentinin eski adıdır]"
Hovsep Adamyán on the postcard "Hello from Leninakan [former name of Gyumri]"

Օսիկ

1941-ին, երբ Հովսեփի երկրորդ որդին նոր էր ծնվել, սկսվեց Հայրենական մեծ պատերազմը: Հովսեփը գնաց պատերազմ: Սովետական բանակում «Հովսեփ» անունը դժվարանում էին արտասանել, և շուտով Հովսեփը դարձավ Օսիկ: Կերչում Օսիկը մասնակցել է ինքնապաշտպանական մարտերին: Կովի ժամանակ նրանց փամփուշտները վերջացել են (պատերազմից հետո նրանց մեղադրելու էին այն բանի համար, որ մեկ փամփուշտ չէին պահել՝ ինքնասպանություն գործելու համար, որպեսզի գերի չընկնեն):

Փամփուշտները վերջանալուն պես, զինվորները հասկացել են, որ գերի են ընկնելու: Հետո տեսել են՝ ինչպես է սովետական մի նավ տեղափոխում վիրավոր զինվորներին: Այն բավականին հեռու է եղել, բայց նրանք թռել են ջուրը՝ հույս ունենալով, որ կփրկվեն:

Այդ զինվորներից շատերը հասել են նավին, բայց Օսիկը լավ լողորդ չէր: Երբ հասկացել է, որ չի կարող հասնել նավին, հետ է լողացել: Քիչ անց երկնքում հայտնվել է մի գերմանական ինքնաթիռ և ռումբ գցել նավի վրա: Օսիկի աչքի առաջ նավը խորտակվել է: Ափից լավում էին խեղդվող ընկերների ձայները:

Օսիկն իր գերմանական գերությունն անց է կացրել ածխահանքում: Մի քանի տարի գերի մնալուց հետո հոգևորականներ են եկել և աղոթելիս գաղտնի տեղեկացրել, որ գերմանական բանակը նահանջում է և ազատությունը մոտ է: Գերությունից հետո Օսիկը շարունակել է կովել, հասել Չեխոսլովակիա, որտեղ էլ լսել է հաղթանակի լուրը: Բայց միշտ չէ, որ հաղթողները փառաբանվում են: Պատերազմից հետո երկար տարիներ Օսիկը չէր կարողանում աշխատանք գտնել: Արշակն ասաց, որ պապը միշտ կրկնում էր այն խոսքերը, որ իրեն ասում էին՝ դու ռազմագերի ես եղել, քեզ չի կարելի վատահել:

Ես գտա և կորցրի քեզ. Իշխան

Իշխան-Հովսեփն իր մորը երբեք չտեսավ: Հոփսիսիմեն՝ սևազգեստ այդ կինը, որ երբեք չէր ժպտում, մահացավ 1950-ականներին: Նա երբեք չհամարձակվեց այցելել կրտսեր որդուն, փոխարենը մեծ որդուն՝ Ադասուն,

settled in the local military base, and lived there by doing minor jobs. That was when he met his future wife Bourastan. After their marriage, he returned with her to the Adamovs' house, and Hovsep's children Tigran, Knarik and Samvel were born.

Tigran (Arshak's father) is a cellist who has played in the Kohar orchestra for many years. Samvel was the head of Gyumri's symphonic orchestra. Knarik was the head of the chorus (she died during the 1988 earthquake together with her two young children). Arshak says that not only those who were massacred during the Genocide were killed. The ones who were never born were also killed. Tsaruk, killed in the barn in Uzun-Qilis, was only 22 years old. Who knows how many more musicians could have been born in Tsaruk's family.

Osik.

In 1941, when Hovsep's second son had just been born, the Great Patriotic War' broke out. Hovsep left for war. Hovsep was a difficult name to pronounce in the Soviet Army, and soon Hovsep became Osik. In Kerch, Osik fought in a small Soviet base. Then they ran out of bullets. (After the war they would be blamed for not keeping one bullet to commit suicide so as not to fall prisoner). When the bullets were all gone, the soldiers knew they would be captured. Then they noticed a Soviet ship carrying wounded soldiers. The ship was quite far away but the soldiers jumped in the water, hoping to be rescued. Many of the soldiers reached the ship, but Osik was not a good swimmer. When he realised he couldn't reach the ship he swam back. After a while

Hovsep.

Aradan yıllar geçmiş. Hovsep, Adamovların evinde büyümüş. Henüz ilk gençlik yıllarına ulaştığında komşulardan, evlat edinilmiş bir çocuk olduğu gerçeğini öğrenmiş. Ailesinin kendisini terkettiği düşüncesi kalbini yaralamış. Adamovların evini terk edip yakınlarda bulunan askeri üsse yerleşmiş. Geçici işler bulup çalışarak hayatını sürdürüyormuş. O günlerde, gelecekte evleneceği kadın olan Burastan ile tanışmış. Evlendikten sonra eşini de yanına alıp Adamovların evine dönmüş. Çocukları Tigran, Knarik ve Samvel burada doğmuşlar.

Arşak'ın babası Tigran bir çello sanatçısı. Uzun yıllardır Kohar Orkestrası'nda çalıyor. Samvel Gümrü Senfoni Orkestrası'nın şefi. 1988 depremi sırasında iki küçük çocuğu ile birlikte yaşamını yitiren Knarik ise Koro şefiymiş. Arşak, soykırım sırasında sadece filen öldürülenlerin katledilmediğini, henüz doğmamış olanların da katledildiklerini söylüyor. Uzun Kilise köyündeki ahırda öldürüldüğü vakit Saruk henüz 22 yaşındaymış diyor. Saruk'un ailesinden kim bilir daha kaç müzisyen doğacaktı diye ekliyor.

Օսիկ Ադամյանը որդու՝ Տիգրանի հետ
Osik Adamyan, oğlu Tigran ile birlikte.
Osik Adamyan with his son Tigran

Osik.

Hovsep'in ikinci çocuğunun dünyaya geldiği 1941 yılında, Büyük Vatanseverlik Savaşı' da patlak vermişti. Hovsep savaşa katılmak için gitti. Sovyet Ordusu içinde telaffuzu zor bir isim olan Hovsep yerine, ona Osik dediler. Osik, Kerç kentinde bulunan küçük bir Sovyet üssünde görevliydi. Bir süre sonra mermileri bitti. (Savaş sona erdiğinde, esir düşmek yerine intihar etmeleri gerektiği söylenecek; bu amaçla kendileri için bir mermi saklamış oldukları için suçlanacaklardı.) Mermileri bittiğinde, esir düşeceklerini anladılar. O sırada, yaralı askerleri taşıyan bir Sovyet gemisinin geçmekte olduğunu fark ettiler. Gemi uzaktaydı. Askerler buna ragmen, hayatlarını kurtarabilme umudu ile suya atladılar. Askerlerin çoğu sahiden de o gemiye ulaşmayı başardı, ancak Osik iyi bir yüzücü sayılmazdı. Gemiye asla ulaşamayacağını anladığında, kiyıya geri döndü. Derken gökyüzünde bir Alman uçağı belirdi ve gemiye bombalar yağdırmaya başladı. Osik'in gözleri önünde gemi battı. Boğulmakta olan insanların çığlıkları, kiyıya kadar geliyordu.

Osik, Almanlar'ın elinde esir kaldığı süreyi bir kömür madeninde geçirdi. Esaretinin üzerinden bir kaç yıl geçmişti ki bir din adamı geldi, dualar etti ve Alman ordusunun geri çekildiğini haber verip özgürlüğün yakın olduğunu söyledi. Esaretten kurtulduktan sonra da savaşmaya devam eden Osik, zafer kazandıklarını öğrendiğinde Çekoslovakya yakınlarındaydı. Ne var ki kazananlar

a German plane appeared in the sky and dropped a bomb on the ship. In front of Osik's eyes, the ship sank. The voices of the drowning men were heard on the beach.

Onik spent his German captivity in a coal mine. After being a prisoner for a few years, some clergymen came and said, as a prayer, that the German army was withdrawing and freedom was near. After his captivity, Osik continued fighting, reached Czechoslovakia where he got the news of victory. But the winners are not always celebrated. For long years after the war, Osik couldn't find a job. Arshak said his grandfather would always remember the words that he was told: you were a prisoner of war, you can't be trusted.

I found you and I lost you. Ishkhan.

Ishkhan-Hovsep never saw his mother. Hripsime, a black-dressed woman who never smiled, died in the 1950s. She never dared to visit her youngest son. Instead, she would always send her eldest son, Aghasi, to him. But Ishkhan didn't take a step towards his brother for years. Only after 64 years, in 1982, did Ishkhan's son Tigran convince him to meet his brother. As soon as Tigran got permission, he ran to the Gyumri Pedagogical Institute, where his uncle Aghasi was working as a porter. Aghasi went with his son Sevada, and the two brothers sat around the table with their sons. They say Ishkhan was cold and Aghasi was laughing that day. One year after they met, Aghasi died. On the day of the funeral, Ishkhan's family found him in his room, his eyes wet, saying, "I've just found you and now I lose you again".

միշտ ուղարկում էր նրա մոտ: Բայց Իշխանը տարիներով եղբորը մոտ չէր գնում: Միայն վաթսուներես տարի անց՝ 1982-ին, Իշխանի որդի Տիգրանը համոզեց հորը հանդիպել եղբորը: Հենց Տիգրանը համաձայնություն ստացավ, վազեց Գյումրու մանկավարժական ինստիտուտ, որտեղ հորեղբայրը պահակ էր աշխատում: Աղասին որդու՝ Սևադայի հետ գնաց նրա մոտ, և երկու եղբայրները նստեցին սեղանի շուրջ իրենց որդիների հետ: Ասում են, որ այդ օրը Իշխանն իրեն սառն էր պահում, իսկ Աղասին ծիծաղում էր: Այդ հանդիպումից մեկ տարի անց Աղասին մահացավ: Թաղման օրը Իշխանի ընտանիքը նրան գտավ իր սենյակում՝ աչքերը թաց: «Ես նոր եմ գտել քեզ, իսկ հիմա նորից կորցնում եմ»:

«Nomen est omen»-ը լատիներեն ասացվածք է, որ նշանակում է «անունը խորհրդանիշ է»: Երբ Իշխանը դարձավ Հովսեփ, նա կորցրեց ամեն ինչ՝ մորը, եղբորը, հորը, իր տունը, իր գյուղը: Արշակն Ուզուն-Քիլիսայի մասին պատմություններն իմացել է հորեղբոր տղայից: Բայց պապն իրեն ոչինչ չի կարողացել պատմել. «Իշխան» անվան հետ նա կորցրել է իր հիշողությունը և այն ամենը, ինչ ժամանակին իրենն էր:

Ծանոթագրություն. Պատմության այս հատվածը գրի է առնվել Արշակ Ադամյանի հետ մեր արած հարցազրույցից: Սեպտեմբերի 15, 2015, Գյումրի:

Մաս 3
Լոքման Սազան
Ոսկեդրամի երկու երեսը

«Ընտանիքն իր հետ բերել է ամենաանհրաժեշտ բաները և մի քանի թանկարժեք զարդ: Ես գիտեմ նաև, որ ընտանիքը Ռուսական կայսրության մի քանի ոսկեդրամ է ունեցել: Մեկը մնացել է մորս, իսկ մյուսը՝ մորաքրոջս: Նրանք ավելի շատ ոսկի թողել են տանը, միայն մի քանի մետաղադրամ են վերցրել ճանապարհի համար, որովհետև համոզված էին, որ վերադառնալու են տուն»:

Մարդկության բոլոր արարքները ողջ մնալու համար են՝ ուտելիք հայթայթել, ապահով ապաստան գտնել, հասարակություն կառուցել և այլն: Երբ այս բոլոր կարիքները բավարարվեցին, մարդիկ ստեղծեցին մետաղադրամները՝ իրենց կյանքն ավելի լավը դարձնելու և հարստություն կուտակելու համար: Բայց Արշակի պատմությունն այս շղթայի տրամաբանության մեջ չի տեղավորվում: Նրան շատ բան հայտնի չէ մորական ընտանիքի պատմությունից, միայն գիտի, որ մոր տատն ու պապը Էրզրումից են: Նրանց ընտանիքին ոչինչ չի պատահել, քանի որ նախօրոք տեղյակ են եղել՝ ինչ է կատարվելու և ժամանակ են ունեցել քաղաքից փախչելու և Արևելյան Հայաստան հասնելու: Նրա մոր քեռին նոր ամուսնացած երիտասարդ տղա էր և մեկ երեխա ուներ:

Թուրքերը բռնել են նրան, և նա սպանվել է անհայտ հանգամանքներում: Արշակի մայրական տատը և պապը Ցեղասպանության ժամանակ Էրզրումից փախչելիս թողել են իրենց տունը և հարստությունը: Այն մետաղադրամները, որ

“Nomen est omen” is a Latin proverb that means the name is a symbol. When Ishkhan became Hovsep he lost everything, his mother, brother, father, his house, his village. Arshak heard the stories about Uzun-Qilis from his uncle’s son. But his grandfather could not tell him anything: together with the name Ishkhan, he lost his memory and everything that once belonged to him.

Note: This part of the story is based on the oral interview conducted with Arshak Adamyan in Gyumri, September 15, 2015.

1 The term «Great Patriotic War» is used in most former republics of the Soviet Union to describe the Eastern Front of World War II.

Part 3
Both sides of a gold coin
Lokman Sazan

“The family brought with them only the most necessary things and some jewellery. I also know that the family had some golden coins from the Russian Empire, one was left to my mother and the other to my aunt. They left much more gold in the house, just a few coins were taken for the road, because they were convinced that they will be going back to their homes.”

All acts of mankind are about surviving. Finding food, a safe place to shelter, founding a society, etc. After all these needs were satisfied, mankind created coins to make life better and to ensure wealth. But Arshak’s story doesn’t fit into this nar-

her zaman yüceltilmezler. Osik savaştan sonra uzun yıllar boyunca iş bulamadı. Arşak, dedesinin sürekli işitip durduğu şu sözü asla unutmadığını söylüyor: Sen esir düşmüş birisin, sana güven olmaz!

Seni buldum, seni kaybettim. Ishkhan.

Ishkhan-Hovsep annesini hiç görmedi. Her zaman siyahlar giyinen ve asla gülmeyen bir kadın olan Hripsime 1950'li yıllarda öldü. Küçük oğlunu ziyaret edecek cesareti kendisinde hiç bir zaman bulamamış, küçük oğlunu ziyaret etmeye daima büyük oğlu Ağasi'yi göndermişti. Ishkhan da kardeşine dönük bir adım atmamıştı yıllar boyunca.

Tam 64 yıl sonra, 1982 yılında, Ishkan'ın oğlu Tigran babasını kardeşi ile buluşmaya ikna edebildi. Tigran babasından bu izni kopardığında, amcası Ağasi'nin kapıcı olarak çalışmakta olduğu Gümrü Pedagojik Enstitüsü'ne koştu. Kardeşlerin yıllar sonra gerçekleşen buluşmasına Ağasi, oğlu Sevada ile birlikte geldi. İki kardeş ve onların oğulları bir masanın çevresinde oturup sohbet ettiler. Anlatıldığına göre o gün Ishkan soğuk davranmış, Ağasi ile neşe içinde kahkahalar atmış. İki kardeşin yıllar sonra gerçekleşen bu buluşmasının üzerinden sadece bir yıl geçmişti ki Ağasi yaşamını yitirdi. Cenaze töreninin düzenlendiği gün aile

üyeleri Ishkan'i odasında göz yaşları içinde bulduğunda şunları söylüyordu: "Seni ancak bulabildim ve yeniden kaybettim!"

"Nomen est omen", isimler insanların yazgisini da ortaya koyan işaretlerdir anlamında bir latince deyim. Ishkan, Hovsep adını aldığında o güne dek sahip olduğu her şeyi, annesini, babasını, kardeşlerini, evini, köyünü de kaybetmişti. Uzun Kilise köyü hakkındaki öyküleri Arşak, amcasının oğlundan duymuş. Dedesi bu konuda kendisine hiçbir şey anlatmamış. O belli ki Ishkan adıyla birlikte, Ishkan'ın ait olduğu o köye dair hatıraları da yitirmiş.

Not: Hikayenin bu bölümü, bütünüyle, sözlü tarih çalışmaları kapsamında 15 Eylül 2015 tarihinde Gümrü'de Arşak Adamyan ile yapılan görüşmeye dayanmaktadır.

1 Büyük Vatanseverlik Savaşı, İkinci Dünya Savaşı sırasında doğu cephesinde yaşanan savaşa Sovyetler Birliği tarafından verilen isimdir.

native. He does not know much about his mother's family story. All he knows is that his mother's grandmother and grandfather are from Erzurum. Nothing has happened to their family, because they were informed beforehand about what was going to happen, so they had time to escape the city and leave for Eastern Armenia. His mother's uncle was a young man, newly married with one child. He was caught and killed in unknown circumstances. His grandfather and grandmother (on his mother's side) had to leave their home and wealth to survive when they escaped the Genocide in Erzurum. Coins that were created to ensure and make human life safer were turned into a reason to kill people. His family left most of the coins to save their lives. In the middle of the conversation, Arshak showed us a gold coin that belonged

to his mother's family. The coin was cut in 1899 with the image of Russian Emperor Nikolai II. Arshak said his mother's family spent most of the coins on the road to survival. He still keeps that coin for the memory of his family.

One side of the gold coin is from the past, and that was a key factor in the Armenian Genocide. There are stories about the depredation of Armenian assets in almost all the sources, both Armenian and Turkish. The other side of the coin belongs to the present, and the present is one of the reasons the Turkish state still denies the Genocide. Everything is forgotten on the mother's side of Arshak's family, except a gold coin, both sides of which are still clear.

ստեղծվել էին մարդու կյանքն ավելի ապահով ու բարեկեցիկ դարձնելու համար, դարձան այլ մարդկանց սպանելու պատճառ: Նրա ընտանիքը մետաղադրամների մեծ մասը թողեց՝ փրկելու իրենց կյանքը: Ջրույցի ժամանակ Արշակը մեզ ցույց տվեց այն ոսկեդրամը, որ պատկանում էր մորական ընտանիքին: Դրամը հատվել էր 1899 թվականին՝ Նիկոլայ Երկրորդ Ցարի պատկերով: Արշակն ասաց, որ մոր ընտանիքը մետաղադրամների մեծ մասը ծախսել է փրկության ճանապարհին: Նա մինչև հիմա պահում է այդ ոսկեդրամը՝ որպես ընտանեկան հուշ:

Մետաղադրամի մեկ երեսն անցյալն է: Ոսկին Հայոց ցեղասպանության առանցքային գործոն էր. գրեթե բոլոր աղբյուրներում՝ և՛ հայկական, և՛ թուրքական, կան հիշատակումներ հայերի ունեցվածքի թալանի մասին: Մետաղադրամի մյուս երեսը ներկան է. այդ ներկան այն պատճառներից մեկն է, որի համար Թուրքիան մինչև հիմա ժխտում է Ցեղասպանությունը: Արշակի մայրական ընտանիքում ամեն ինչ մոռացված է, բացի մի ոսկեդրամից, որի երկու երեսներն էլ դեռ մաքուր են:

“Aile, yanlarında ancak kendileri için en gerekli olan şeyleri getirmişti. Biraz mücevherleri vardı. Ailenin Rus İmparatorluğu dönemine ait altın paraları olduğunu da biliyorum. Bu altınlardan biri anneme, diğeri ise teyzeme miras kalmıştı. Altınlarının çoğunu evde bırakmak zorunda kaldılar. Bir gün evlerine dönebileceklerine inandıklarından, yanlarına sadece yolda ihtiyaç duyacakları kadarını almışlardı.”

İnsan türünün tüm eylemleri, yaşamını devam ettirebilmekle ilgilidir. Beslenebilmek için gıda bulmak, barınak bulmak, kendisini ait hissedebileceği bir toplum bulabilmek ve diğerleri gibi. Tüm bu ihtiyaçlarını karşıladıktan sonra insan, yaşamını daha iyi hale getirmek ve tasarruflarını güvence altına alabilmek için parayı buldu. Ne var ki Arşak'ın hikayesi, bu bağlama oturmuyor. Anne tarafının yaşadıkları hakkında çok şey bilmiyor. Bütün bildiği, anne tarafından olan dedesi ve ninesinin Erzurum'dan gelmiş olduğu ile sinirli. Yaşanacaklar hakkında önceden bilgi alıp Doğu Ermenistan'a gitmek üzere erkenden yola çıktıklarından, onlara bir şey olmamış. O yıllarda annesinin amcası henüz çok gençmiş, yeni evliymiş ve bir de çocuğu varmış. Orada yakalanıp bir çete tarafından öldürülmüş. Tam olarak nasıl öldürüldüğü ise bilinmiyor. Anne tarafından dedesi ve ninesi, evlerini ve sahip oldukları zenginlikleri arkalarında bırakıp Erzurum'daki soykirimden kaçmışlar. İnsanların daha iyi bir yaşam elde etmek için icat ettikleri altın paralar, o günlerde katledilme sebebi olmuş. Aile de, yaşamlarını kurtarabilmek için sahip olduğu altınların büyükçe bir bölümünü geride bırakmış. Sohbetin ortasında Arşak, annesinin ailesinin sahip olduğu altın parayı bize gösteriyor. 1899 yılının mührünü taşıyan parada, Rus İmparatoru Üçüncü Nikolay'ın kabartması mevcut. Arşak'a göre ailesi, paranın oğlunu yol boyunca hayatta kalabilmek için harcamış. Elindeki bu parayı ise, ailesinin hatırasını yaşatmak için saklıyor.

Elindeki paranın bir yüzü geçmişi anlatıyor. Ermeni soykırımının gerçekleşmesinde anahtar rol oynayan nedenlerden birini vurguluyor. Anlatılan bütün hikayelerde, Ermeni'lerin mallarının yağmalandığını görüyoruz. Paranın diğer yüzü ise, Ermeni soykırımının hala Türkiye devleti tarafından inkar edilmekte olduğu günümüzü anlatıyor. Arşak'ın anne tarafının öyküsüne dair hemen her şey unutulmuş. İki yüzü de hala tertemiz duran bu para dışında.

9 Մորաքույրս և ես Իմ ու նրա միջև լռությունն էր

Հեղինակ մասնակից Թուրքիայից

Ես դեռ երեխա էի, երբ մի օր մայրս և մորաքույրս մեծ վեճ ունեցան ու մորաքույրս մեզ դուրս շարտեց իր տնից: Միջադեպից հետո մայրս խորը ցավ էր ապրում և շատ հյուծված էր: Նա ոչ ոքի չպատմեց կատարվածի մասին. միայն եղբայրս, քույրս և ես գիտեինք իր գաղտնի արցունքների մասին:

Մի քանի տարի հետո դուռը ծեծեցին. մորաքույրս էր: Առաջին պտոթկումս էր դուռը երեսին փակել, բայց մայրս ինձ մի կողմ քաշեց և քրոջը ներս թողեց: Ես ոչինչ չէի կարող անել և կանգնած մտածում էի՝ ինչպես կարող էր այն անամոթ կինը մեր տուն գալ: Մայրս, ընդհակառակը, տարավ նրան հյուրասենյակ և այդ օրը իր ամենահամեղ ճաշերը պատրաստեց: Ես ցնցված էի մորս վերաբերմունքից: Սեղանի շուրջ նա հետաքրքրվում էր մորաքրոջս ընտանիքից, չնայած նրանք զրուցում էին առանց իրար աչքերի մեջ նայելու: Այդպես էլ չհասկացա մորս ու մորաքրոջս պահվածքը մինչև չեկա Հայաստան: Մենք գնացինք մի հայ կնոջ տուն՝ հարցազրույց վերցնելու: Նա մեզ ներս հրավիրեց, առաջարկեց միասին ճաշել և հյուրասիրեց իրենց տնական գինին:

Ես այն ժողովրդի թոռն եմ, որը կոտորել է իր ժողովրդին, գրկել է ունեցվածքից, անցյալից և հայրենիքից: Հիմա ես նրա դռանն եմ կանգնած: Ոչ ես եմ խոսում, ոչ ինքը, և պատճառն այն չէ, որ ընդհանուր լեզու չունենք. պատճառը մեր ընդհանուր անցյալն է:

Հիմա ես գիտեմ ինչ էր զգում իմ մորաքույրը: Ես իմ մորաքույրն էի և հայ կինը՝ մայրս:

9 Teyzem ve Ben

Metin: Türkiye'den bir katılımcı

Ben çocuktum, günün birinde teyzem ile annem kavga ettiler, teyzem de bizi evinden attı. Annem çok yaralanmıştı, baygınlık geçirdi. Kimseyle de bu olayı konuşmak istemedi. Sadece erkek kardeşim, kız kardeşim ve ben hiçkırıklarının şahidi olmuştuk.

Birkaç yıl sonra günün birinde kapımız çalındı. Gelen odu: Teyzem. Ben kapıyı yüzüne kapatmak istedim, ancak annem geldi ve yana süzülerek teyzemi buyur etti. Hiç bir şey yapamadım, “bu arsız kadın nasıl olur da evimize gelir?” diye düşünmekten alamadım kendimi. Ancak annem, tam tersine, onu misafir odasına kabul etti ve en güzel yemeklerini yaptı. Hayretler içinde izliyordum annemin davranışını. Sofrada, çoluk çocukların hal hatırlarını soruyordu, ancak konuşurken hiç bakmıyordu yüzüne. Annemle teyzemin bu davranışlarını, Ermenistan'a gelene kadar hiç anlayamamıştım. Ermenistan'da, söyleşi için Ermeni bir kadına gittik. Bizi misafir etti, yemek pişirdi bizim için ve ev yapımı şarabından ikram etti.

Ben, onun halkını öldüren, kendi topraklarından, tarihlerinden ve vatanlarından kovan halkın torunlarındaydım. Şimdi, onun kapısını çalmıştım. Aramızda sessizlik vardı. Bunun nedeni farklı dillerimiz değildi. Tarihimizdi.

Şimdi teyzemin ne hissettiklerini anlıyorum. Ben teyzemdim ve o annemdi.

9 My aunt and me
There was silence between her and me
Text: A participant from Turkey

I was a child when one day my mother's sister had a fight with my mother and kicked us out of her house. My mother was deeply hurt and collapsed. She would not talk about the incident to anyone. It was only my brother, my sister and me who witnessed her sobs.

A couple of years later someone knocked at the door. There she was: my aunt. I wanted to slam the door in her face, but my mother came and stepped aside to let her in. I couldn't do anything and thought, “How can this shameless woman come to our house?” But my mother showed her in to the guest living room

and cooked her best dishes for her. I was shocked by my mother's attitude. At the table she asked how my aunt and her family had been, though she talked to her without looking her in the face. I never understood the two women's behaviour until our journey to Armenia, when we interviewed an Armenian woman. She showed us in, cooked for us and offered her homemade wine.

I am one of the grandchildren of a people who had killed her people, kicked them out of their own property, past and homeland. Now I was knocking at her door. There was silence between her and me. And it was not because of the language barrier. It was our past.

I know now how my aunt felt back then. I was my aunt and she was my mother.

Լուսանկարը Սեբասթիան Փրանզ
Fotoğraf: Sebastian Pranz
Photos: Sebastian Pranz

Պարող գյուղը

Sınır Boyunca Dans

Աշնակի գյուղապետարանի պատին փակցված Սասունի քարտեզները
Aşnak idare binasının duvarında asılı duran Sasoun haritası
Sasoun maps hanging on the wall of an Ashnak administrative building

Dancing village

Երեխաները մշեցիների և սասունցիների մեջ սիրված Մշո Խրը են պարում
 Çocuklar, Sason orijinli bir halk dansı olan Mshokhr ile dans ederken.
 Children dancing Msho Khr, a dance popular among Mush and Sasun people

Հեղինակ՝ Սաթենիկ Բաղդասարյան
 Լուսանկարները՝ Մուրադ Ալուչլու

Metin: Satenik Baghdasaryan
 Fotoğraflar: Murat Aluçlu

Ընդամենը երեկ էի Գյումրու «Թոչունյան տուն» մանկատանը լսում, թե ինչպես է մի երեխա Հայաստանի և Թուրքիայի մասնակիցներից կազմված մեր խմբի համար արտասանում Գևորգ Էմինի «Պարող գյուղը» բանաստեղծությունը, և չէի կարող պատկերացնել՝ իրականում որքան գեղեցիկ և համարձակ է այդ պարը: Մենք այժմ Հայաստանի Արագածոտնի մարզի Աշնակ գյուղում ենք, որը բնակեցված է սասունցիներով՝ Արևմտյան Հայաստանի կամ Էրզրի (այժմյան Արևելյան Թուրքիայի) Սասունի գավառի ավելի քան տասը գյուղերից ցեղասպանությունից փրկվածների ժառանգներով: Մուրադը և ես, տեսախցիկն ու ձայնագրիչը

Daha dün, Gümrü'deki Terchoonian Yetimhanesinde bir çocuk, Türkiye'den ve Ermenistan'dan gelen katilimcilerin oluşturduğu karma grubumuza Gevorg Emin'in' bu şiirini okuyordu. O sırada şiirde bahsi geçen dansin ne kadar harika ve cesaret yüklü bir dans olduğu konusunda hiç bir fikrim yoktu doğrusu. Şimdi ise Ashnak'tayız. Ermenistan'ın Aragatsotn bölgesindeki bu köy, soykirimden kaçarak Sason bölgesindeki ondan fazla köyden buraya gelen göçmenlere ev sahipliği yapıyor. Sason'un bulunduğu ve Bati Ermenistan ya da Ergir² diye adlandırılan bölge, günümüzde Türkiye sınırları içerisinde

Text: Satenik Baghdasaryan
 Photos: Murat Aluçlu

It was only yesterday, in the Terchoonian Orphanage of Gyumri, that I heard a child reading this poem by Gevorg Emin' for our mixed group from Armenia and Turkey, and I did not realise how beautiful and courageous that dance was. So we are in Ashnak now, a village in the Aragatsotn Province of Armenia, populated by Sassounies, descendants of Genocide survivors from over ten villages in the Sassoun region of what they call Western Armenia, or Ergir², and what is Eastern Turkey now. Mourat and me are walking around with our camera and recorder in search of a dance group or a teacher or maybe the dance itself. What are we looking for? Are we looking for the history in the dance? Are we looking for the memory? Are we looking for ourselves?

As we walk around the village and talk to people, we learn that the initial settlers were sure that the border would open, the war

would end and they would go back to their homeland, to Ergir. But things took a different path. They had to live in Ashnak till the end of their lives, saving the images of their homeland in their hearts and minds, singing about it, dancing the dances from Ergir and maintaining the sweet dream of one day getting back. I feel Ashnak with all my senses, while my fingers touch the computer in search of survival testimonies from the village. I want to read them while I am here. Here is Khachik Khachatryan, saying that in his mind all the time was the day when a group of Armenian refugees decided to leave all their kids behind a tree, as the Ottoman soldiers heard children's cries found out their shelters. On the way to Eastern Armenia [Russian Empire] they settled in different places, mainly in Kurdish-populated villages. Among other problems they didn't have access to water. During the day, they were often met by Turkish soldiers next to the springs or wells and killed. So the only option was to go for water at night. From a big family of 22 people living in the village of Shenik in

ձեռքներին, քայլում ենք՝ պարի խմբակ կամ ուսուցիչ կամ նույնիսկ հենց պարը փնտրելով: Իսկ գուցե մենք հիշողություն՝նն ենք փնտրում կամ փնտրում ենք հենց ինքներս մե՛զ:

Գյուղում շրջելիս և մարդկանց հետ խոսելիս իմանում ենք, որ առաջին նորաբնակները համոզված էին, թե սահմանը բացվելու է, պատերազմն ավարտվելու, և իրենք վերադառնալու են հայրենիք՝ Էրզրո: Բայց ամեն ինչ այլ կերպ եղավ. նրանք ստիպված եղան ապրել Աշնակում մինչև կյանքի վերջ՝ պահելով իրենց հայրենիքի պատկերներն իրենց սրտերում և մտքերում, երգելով նրա մասին, պարելով Էրզրի պարերը և փայփայելով մի օր հետ գնալու քաղցր երազանքը: Հիմա բոլոր զգայարաններով զգում են Աշնակը, իսկ մատներս դիպչում են համակարգչի ստեղնաշարին՝ գյուղի բնակիչների փրկության վկայություններ փնտրելով: Ուզում են վկայությունները հենց այստեղ, Աշնակում

ve bu ülkenin doğusunda yer alıyor. Murat ile birlikte, kameralarimizi ve kayıt cihazlarımızı da yanımıza alarak, dans eden bir grup, bir dans hocası, ya da belki de biza-tihi dansin kendisini aramaya giriyoruz. Peki gerçekte aradığımız şey ne? Bu dansin tarihini mi araştırıyoruz? Aradığımız şey bellek mi? Yoksa kendimizi mi arıyoruz? Köyde dolaşip insanlarla sohbet ettikçe şunu anlıyoruz: Köye ilk yerleşenler, savaşın sona ereceğinden, sinirin yeniden açılacağından ve Ergir'e, yani anayurtlarına geri dönme olanağına kavuşacaklarından eminmiş. Ne var ki olaylar çok farklı biçimde gelişecekti. Yaşamlarının sonuna dek Ashnak'da yaşamak zorunda kaldılar. Anayurtlarının imgesini akıllarında ve kalplerinde yaşattılar. Anayurtları hakkında şarkılar söylediler,

Sassoun, only two people could be saved, and only one got to Ashnak after wandering in Antoq, Moush, Alexandrapol [nowadays Gyumri], Jalaloghli [nowadays Stepanavan], Tiflis [Tbilisi] and Krasnodar.

Another person named Hakob Grigoryan, who escaped to Ashnak, said that it took months to get there. After learning about the mass killings of Armenians, they went to Moush and then to Khnous in 1917 with the help of the Red Cross, then joined other Armenians there and came to Nakhijevan, Khoy, Qyavar, Daralagyaz and finally settled in Ashnak. According to yet another story, people from the Arivdem village of Sassoun gave up hope of returning from the very beginning, and signed a paper stating that the Ottoman state did not have any land or other obligations towards them.

I am lost in these stories, I am lost in Ashnak. Yet it is such a lively village. Despite the sad family narratives, the community kept the traditions and tried to pass them from generation to generation. The Ashnak dance is not a dance; it is a celebration of life. Here

in Ashnak, Mourat and me learned that in 1926 Grigor Margaryan decided to collect all the dances from Sassoun and established a folk dance group in Ashnak. He went from home to home in search of traditional dances that the people from Sassoun danced during gatherings and celebrations. Then he started to teach these dances to village children. For almost 30 years the dance group was run without any professionals, and only in 1957 the famous dancer and choreographer Vahram Aristakesyan visited the village and started to train the group professionally. That year, the Ashnak Dance Group won first prize at the Sixth World Festival of Dances in Moscow. The dance club still exists today, headed by Varazdat Shekikyan. As he told us, all the dances are full of images of missed things, and the bright hope of returning to Ergir. Msho Khr represents the unity, Gorani the wheat fields, Yarkhushta the spirit of victory... The children of Ashnak still dance those dances, thus adding a drop of Sassoun to the lives of Sassountsis.

Կարդալ: Ահա, գտա Խաչիկ Խաչատրյանի պատմությունը, որն ասում է, որ իր մտքում մշտապես այն օրն է, երբ հայ փախստականների մի խումբ որոշեց ծառի հետևում թողնել իրենց բոլոր երեխաներին, քանի որ թուրք զինվորները, լսելով երեխաների լացի ձայնը, գտնում էին իրենց թաքստոցները: Արևելյան Հայաստան (Ռուսական Կայսրություն) գաղթելու ճանապարհին նրանք ապաստանում էին տարբեր վայրերում՝ հիմնականում քրդաբնակ գյուղերում: Այլ խնդիրների թվում նաև ջրի բացակայությունն էր: Օրվա ընթացքում նրանք հաճախ աղքյուրների կամ ջրհորների մոտ հանդիպում էին թուրք զինվորների և սպանվում: Ուստի միակ ելքը գիշերով ջրի գնալն էր: Սասունի Շենիկ գյուղում ապրող քսաներկու հոգանոց մեծ ընտանիքից միայն երկու հոգի կարողացավ փրկվել, և միայն

Ergir'den getirdikleri danslara devam ettiler ve oraya bir gün mutlaka geri döneceklerine dair hayallerinden asla vazgeçemediler. Soykirimdan kurtulup bu köye sığınmış olanların tanıklıklarını araştırmak için bilgisayarımın başına oturdüğümde, Ashnak'İ tüm benliğimde hissediyordum. O tanıklıkları tam da bu köydeyken okuma isteği içindeydim. İşte o tanıklıklardan birinde Khachik Khachatryan, Osmanlı askerlerinin çocuk ağlamalarını duyması ve böylelikle de gizli sığınaklarına ulaşması nedeniyle, Ermeni göçmenlerden oluşan grubun bütün çocukları bir ağacın arkasına saklamaya karar verdiği anı yaşamı boyunca hiç unutmadığını anlatıyor. (Rus İmparatorluğu sınırları içinde bulunan) Doğu Ermenistan'a

1 1918–1998 was an Armenian poet, essayist and translator
2 (Ergir is a Moush and Sassoun variation of the Armenian word yerkir, meaning “the whole world,” “a part of a country or province,” and “ground or soil.” In the Moush-Sassoun dialect, the word is pronounced ergir and means “homeland.”

մեկը հասավ Աշնակ՝ Անդոկում, Մուշում, Ալեքսանդրապոլում (այժմյան Գյումրի), Ջալալօղլիում (այժմյան Ստեփանավան), Թիֆլիսում (Թբիլիսի) և Կրասնոդարում դեգերելուց հետո:

Հակոբ Գրիգորյանը պատմում է, որ Աշնակ հասել են ամիսների ընթացքում: Հայերի զանգվածային կոտորածի մասին լսելուց հետո նրանք գնացել են Մուշ, հետո 1917 թ. Կարմիր Խաչի օգնությամբ հասել են Խնուս, այնուհետև այնտեղ միանալով այլ հայերի՝ եկել են Նախիջևան, Խոյ, Քյավառ (Գավառ), Գարալազյազ և վերջապես հաստատվել Աշնակում:

Մեկ այլ վկայության համաձայն՝ Սասունի Արիվղեմ գյուղի բնակիչները հենց սկզբից կորցրել են վերադառնալու հույսը և մի թողթ են ստորագրել՝ նշելով, որ Օսմանյան պետությունը որևէ հողային կամ այլ պարտավորություններ չունի իրենց նկատմամբ:

Ես մոլորվել եմ այս պատմություններում, ես մոլորվել եմ Աշնակում: Բայց սա այնպիսի կենդանի գյուղ է: Չնայած տխուր ընտանեկան պատմություններին՝ համայնքը պահել է ավանդույթները՝ փորձելով փոխանցել դրանք սերնդեսերունդ: Աշնակի պարը սոսկ պար չէ. դա կյանքի փառաբանում է: Այստեղ՝ Աշնակում, Մուրադը և ես իմացանք, որ 1926 թ. Գրիգոր Մարգարյանը որոշել է հավաքել Սասունի բոլոր պարերը և Աշնակում հիմնել ժողովրդական պարի խումբ: Մենք գնացինք տնտեսուն՝ փնտրելով պարերը, որ սասունցիները պարում էին հավաքույթների և տոների ժամանակ:

Մարգարյանը սկսել է պարերը սովորեցնել գյուղի երեխաներին: Գրեթե երեսուն տարի խումբը գործել է առանց արհեստավարժների, և միայն 1957 թվականին է հայտնի պարող և պարուսույց Վահրամ Արիստակեսյանը այցելել գյուղ և սկսել խմբի հետ պարապմունքներ անցկացնել: Այդ տարի Աշնակի պարային համույթը Մոսկվայում Աշխարհի պարերի վեցերորդ փառատոնում ստացել է առաջին մրցանակը: Համույթը մինչ օրս գոյություն ունի, ղեկավարն է Վարազդատ Շեկիկյանը: Ինչպես նա է պատմում, բոլոր պարերը լի են կարոտի պատկերներով և էրգիկ վերադառնալու վառ հույսով: Մշո Խըռը պատկերում է միասնությունը, Գորանին՝ ցորենի արտերը, Յարխուշտան՝ հաղթանակի ոգին... Աշնակցի երեխաները մինչև հիմա պարում են այդ պարերը՝ դրանով Սասունից մի կաթիլ ավելացնելով սասունցիների կյանքին:

giden yolculukları boyunca bu grup, çeşitli yerlerde konaklamak durumunda kalmıştı. Bu yerlerin büyük bölümünü Kürt köyleri oluşturuyordu. Susuzluk başlıbaşına büyük bir sorundu. Gündüz saatlerinde su pınarlarının ve kuyuların başında Türk askerleri bekliyordu. Askerlerle karşılaşmak, katledilmek anlamına geliyordu. Bu durumda su kaynaklarına gece karanlığında gitmek dışında bir seçenek yoktu. Sason'un Shenik köyünden yola çıkan 22 kişilik geniş bir aileden yalnızca iki kişi sağ kalmayı başarabilmiş; bunlardan yalnızca biri Antoç, Muş, Gümrü, Vanadzor, Tiflis ve Krasnodar üzerinden Ashnak'a ulaşmayı başarabilmişti.

Ashnak'a siğinmeyi başaran bir diğer isim olan Hakob Grigoryan, bu köye ulaşmalarının aylar sürdüğünü anlatıyordu. Ermenilerin kitleler halinde katledilmekte olduğu bilgisini aldıklarında Muş'a gitmişlerdi. 1917 yılında, Kizil Haç'ın da yardımıyla Hinis'a ulaşmayı başarmışlardı. Orada soykirimden kaçmakta olan başka Ermenilerle buluşup önce Nahçıvan'a, ardından Hoy, Gavar ve Daralagaz üzerinden Ashnak'a ulaşmayı başarmışlardı. Bir başka tanıklıkta, Sason'un Arivdem köyünden gelenlerin köyelerine geri dönme umudunu daha en başta bütünüyle yitirdikleri ve bu nedenle de Osmanlı İmparatorluğu'nun kendilerine karşı toprak ya da başka her hangi bir yükümlülüğünün olmadığına dair evrakları imzaladıkları anlatılıyordu.

Bu hikayelerin anlatıldığı Ermenice mektuplar arasında kaybolmuştum. Ashnak köyünde kaybolmuştum. Oysa ne yaşanasi bir köydü burası. Hazin aile öykülerinin yanı sıra, toplum geleneklerini de korumuş ve nesilden nesile aktarmayı başarmıştı. Ashnak dansı sadece bir dans değildi, hayata dair bir kutlamaydı. Köyde yaptığımız keşifte Murat ve ben, 1926 yılında Grigor Margaryan'ın Sason danslarını derlediğini ve Ashnak köyünde bir halk dansları topluluğu kurduğunu öğrenmiştik. Müthiş bir ısrar ve sabırla ev ev dolaşmış, Sason'luların aile buluşmalarında, dost meclislerinde ve çeşitli kutlamalarda yaptıkları dansları derlemiştir. Ardından bu dansları köydeki çocuklara öğretmiştir. 30 yıl boyunca bu dans topluluğu, hiç bir profesyonel katkı almaksızın çalışmalarını sürdürdü. 1957 yılında köyü ziyaret eden ünlü dansçı ve koreograf Vahram Aristakesyan bu topluluğa profesyonel dans eğitimi verdi. Aynı yıl Ashnak dans topluluğu, Moskova'da düzenlenen Altıncı Dünya Dans Festivali'nde birinciliği kazandı. Dans topluluğu günü-

Թատրոնում մի սենյակ կա ավանդական պարերի հագուստների համար
Tiyatro binasında, geleneksel dans kostümleri için de bir oda var.
There is one room for traditional dance costumes in the theatre.

müzde de Varazdat Shekikyan liderliğinde çalışmalarını sürdürüyor. Onun verdiği bilgiye göre bu danslar, bütünüyle yitirilmiş imgelerle ve Ergir'e dönmeye dair işilti umutlarla yüklü. Msho Khr birliği temsil ediyor. Gorani, buğday tarlalarını. Yarkhusta ise zafer ruhunu ... Ashnak'li çocuklar, burada yaşayan Sasonluların hayatlarına Sason'dan bir esinti taşıyan bu dansları yaşatmaya devam ediyorlar.

- 1 Gevorg Emin (1918-1998) Ermeni şair, yazar ve çevirmen.
- 2 Ergir, Ermeni dilindeki Yergir kelimesinin, Muş ve Sason bölgesindeki söylenişidir. Yergir, kelime anlamı itibarı ile "bütün dünya", "bür ülkenin ya da bölgenin belli bir bölümü" ve "toprak, zemin" anlamına geliyor. Muş-Sason dialektinde bu sözün anlamı ise "anayurt".

Կյանքի և մահվան անտառը

Ölüm ve Yaşam Ormanı

The forest of life and death

քահանա Կարապետյանը բացատրում է, որ դրա գոյությունը հատուկ նշանակություն ունի. այստեղ խաղացող երեխաները խորհրդանշում են, որ անհնար է բնաջնջել հայ ժողովրդին: Մի տեղ, որտեղ շատ մահեր են եղել, այժմ նոր սերնդի ծայներն են հնչում:

Այգու այցելուները, որոնց հետ զրուցեցինք, տարբեր տեղեկություններ ունեին Ներսիսյան անտառի մասին: Երևանցի մի խումբ երիտասարդ ծնողներ, որ իրենց երեխաներին էին բերել այգում խաղալու, կարծում էին՝ դա միշտ խաղահրապարակ է եղել: Երևանցից քիչ հեռու մի երիտասարդ զույգի հանդիպեցինք, որ այգի էր եկել իրենց դստեր հետ: Երանք բացատրեցին, որ, տարածքը, իսկապես, գերեզմանոց է եղել՝ նշելով, որ ամեն ծառի տակ հնարավոր է մարմիններ գտնել: Մեր հանդիպած մարդկանցից միակը, որ կարողացավ պատմել այդ վայրի ճշգրիտ պատմությունը, պարոն Ավետիքն էր՝ Հայոց ցեղասպանությունից փրկվածների ժառանգ:

Itiraz ediyor olsa da Peder Asoğık Karapetyan, burada bir oyun parki bulunmasının özel bir anlam taşıdığına inanıyor. Burada oynayan çocuklar, Ermeni halkını topyekün ortadan kaldırmayı imkansız olduğunun bir simgesi. Pek çok ölümün yaşandığı bir alanda, bugün yeni Ermeni nesline mensup çocukların sesleri çinliyor.

Parkin ziyaretçileri arasında bizim konuştuğumuz Nersesyan Ormanı'nın tarihi konusunda farklı bilgilere sahipti. Çocuklarını parkta oynamaları için getirmiş olan Erivan'lı genç bir çift, buranın geçmişte de çocuk parki olduğunu düşünüyordu. Öte yandan kızları ile birlikte parka gelmiş olan bir başka genç çiftin anlatması bambaşka idi. Onlar buranın geçmişte bir ölü gömü alanı olduğuna inanıyorlardı. Öyle ki buradaki ağaçların dibini kazan biri cesetlerle karşılaşabilirdi. Orada karşılaştığımız ve ormanın tarihine dair doğru bilgilere sahip tek kişi, kendisi de soykırımın sağ kurtulmuş bir aileye mensup olan 72 yaşındaki bay Avenik oldu. Onun ailesi, 1924 yılının, Ermenilerin kitlelesel yurda dönüşünde yer almıştı.

1 Ermenilere özgü taştan yapılmış haç. Taştan oyulmuş bu haçlar, genellikle ayrıntılı ve ince işlenmiş desenlerle doldurulur. 2010 yılından itibaren UNESCO, Haçkarları Manevi Kültür Mirası listesine dahil etmiştir.

2 Der-Ez-Zor adıyla da bilinir. Günümüz Suriye'sinde bir çöldür. Birinci Dünya Savaşı sırasında ise, Jön Türk hükümeti tarafından sürgün edilen Ermenilerin temel istikameti ve ana toplama kampı durumundaydı. Pek çoğu, sürgün yolunda öldü. Der-Zor'a ulaşmayı başaranlar ise burada infaz edilerek öldürüldü.

the Genocide located in the territory of the Holy See is a Khachkar¹ of Prayer and Oath constructed in 1965 on the occasion of the 50th anniversary of the Genocide. Beneath this particular khachkar are the remains of the martyrs who were brought from Der Zor², Syria.

After the collapse of the Soviet Union, the forest was returned to the Mother See of Holy Etchmiadzin. A cafe and a small playground for children can now be found in the forest. Many were against this playground, but Fr. Asoğık Karapetyan explains that its existence has a special significance. The children playing there demonstrate that it was impossible to annihilate the Armenian people. In a place where there were many deaths, there is now the sounds of the new generation of Armenians.

Visitors to the park who we spoke to had different information on the history of the Nersessian forest: A group of young parents from Yerevan, who had brought their children to the park to play, thought it always used to be a playground. On the other hand, we

met a young couple who were at the park with their daughter; they explained that this area was indeed a burial site, and said that under each tree one would find bodies. The only person we met who could tell us an accurate history of the site was 72-year-old Mr. Avetik, a descendant of the survivors of the Armenian Genocide. His parents were part of the mass Armenian repatriation of 1924.

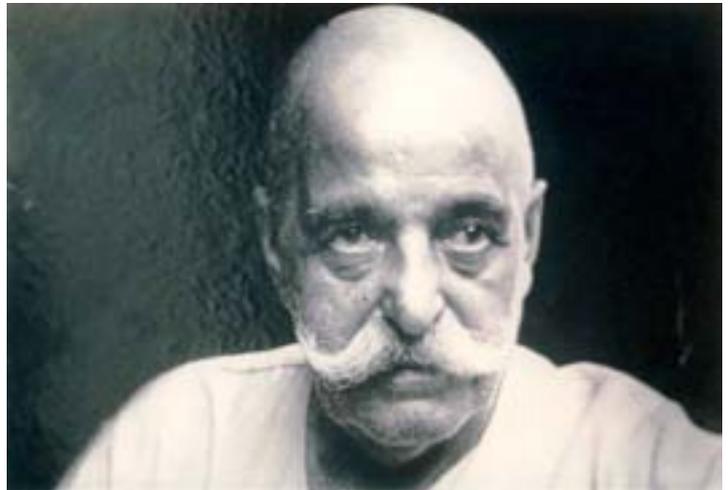
1 An Armenian carved memorial stone cross, typically filled with elaborate patterns. Since 2010, khachkars are on the UNESCO list of Intangible Cultural Heritage.

2 Also called Der-El-Zor, a desert in modern-day Syria. It was the main destination point and a concentration camp for Armenians deported by the Young Turk government during World War I. Many died during the deportation. Those who reached the destination were eventually executed in Der Zor.

Հուշերը չեն մեռնում. Գուրջիևից մինչև Ջարդի ձոր

Hatıralar Ölmez: Gurdjieff'ten Katliam Vadisi'ne

**Memories don't die:
from Gurdjieff to
massacre gorge**

«Սա իմ աշխատանքն է «Գուրջիևը¹ և Հայոց ցեղասպանությունը», – ասում է «Պատմամշակութային արգելոց-թանգարանների եւ պատմական միջավայրի պահպանության» Շիրակի մարզային ծառայության պետ և գուրջիևագետ Ավետիք Մելիք-Սարգսյանը՝ ցույց տալով իր հոդվածի տպագիր օրինակը, մինչ մենք տեղավորվում ենք իր գրասենյակում: «Ինձ հետաքրքրեց այդ թեման, քանի որ իր «Հանդիպումներ զարմանահրաշ մարդկանց հետ» հայտնի գրքում Գուրջիևը գրում է. «1918 թ. մայիսի 15-ին, երբ թուրքերն առաջին անգամ գրոհեցին Ալեքսանդրապոլը, նրանք սպանեցին իմ հորը»: Ինչու՞ սկսեցի հետաքրքրվել դրանով. որովհետև ավելի ընդունված է խոսել Արևմտյան Հայաստանում 1915 թվականի ցեղասպանության մասին՝ չնայած 1918-1920 թվականներին շարունակաբար ցեղասպանություն էր իրականացվում նաև Արևելյան Հայաստանում: Քանի որ այս դեպքերի վերաբերյալ շատ նյութ չկա, ես որոշեցի աշխատել արխիվներում և այլ տեղերում և ի վերջո մի շարք նյութեր ու փաստեր հայտնաբերեցի: Ինձ համար դա նույնպես բացահայտում էր: Ես, իհարկե, գիտեի, որ Ջաջուր գյուղի մոտակայքում՝ Ջարդի ձորում, ցեղասպանության զոհերի հիշատակին նվիրված հուշարձան կա, և որ ամեն տարի Շիրակում բոլորը գնում են այնտեղ՝ հարգելու զոհերի հիշատակը, բայց ոչ ոք երբևէ դրա մասին որևէ նյութ չէր տեսել: Մենք լսել էինք, որ այդ ձորում ինչ-որ բան է տեղի ունեցել, բայց ոչ մեկ չգիտեր՝ թե կոնկրետ ինչ»:

Մեղանիս, որի շուրջ նստած ենք, անմոռուկներով զարդարված մանուշակագույն ցուցատախտակ է դրված: Պատատին փակցված են դիակների լուսանկարներ և մի քանի իրեր՝ բանալի, կոճակ, փամփուշտ, հագուստի կտորներ: Պատատը, որն առաջին անգամ հանրությանն է ներկայացվել 2015 թ. ապրիլի 24-ին, արդյունք է պարոն Մելիք-Սարգսյանի որոնումների, որոնք սկիզբ են առել Գուրջիևի՝ իր հոր մահվան մասին հիշատակումից: Որոնումները Ավետիք Մելիք-Սարգսյանին տարել են Հայաստանի Ազգային Արխիվ: «Այս լուսանկարները գտել են արխիվում, – ասում է նա՝ մատնացույց անելով պատատի նկարները: Այս լուսանկարները 1920 թ. արել են Ամերկոմի աշխատողները՝ ձնհալից հետո: Նրանք Ղարաքիլիսայից Ալեքսանդրապոլ ճանապարհին էին, երբ Ջաջուրի ձորն անցնելիս տեսել են, որ այն ամբողջությամբ լցված է դիակներով, և լուսանկարել են: Լուսանկարները գտնելուց հետո, գյումրեցի մի ծեր ճարտարապետ՝ Ջարդի ձորի ցեղասպանության հուշակոթողի հեղինակը, մտնեցավ ինձ: Պարզվեց, որ երբ նրանք 1965 թվականին սկսել են փորել հուշակոթողի հիմքը, գետնի տակ գտել են հարյուրավոր մարդկային գանգեր, մարդու ձեռք, որի

Avetik Melik-Sarkisyan, Tarihi ve Kültürel Ortamları Koruma Servisi Shirak Bölge Müdürü'ydü ve akademik olarak bir Gurdjieff uzmanıydı. Ofisinde oturmakta olduğumuz sırada kendi yazdığı makalenin basılı halini bize gösterip “işte bu benim çalışmam: Gurdjieff ve Ermeni Soykırımı” dedi. “Bu başlık ilgimi çekiyor zira ‘Dikkate Değer İnsanlarla Karşılaşmalar’ adlı ünlü kitabında Gurdjieff, Türklerin 1915 yılında Gümrü’ye yaptıkları ilk saldırı sırasında kendi babasının da Türkler tarafından öldürüldüğünü anlatır. Bu durum şundan ilgi çekici bence: 1915 Soykırımından bahsedildiğinde, genellikle Batı Ermenistan’da yaşananlar gündem edilir. Oysa Soykırım bu tarafa da taşmış ve 1918-1920 yılları arasında Doğu Ermenistan’da da sürmüştü. O dönemde yaşananlar hakkında çok fazla materyal olmadığından, arşivlerde ve benzeri başkaca mekanlarda çalışma yürütmeye karar verdim. Bu çalışma sonunda, yaşananlara dair pek çok materyale ve veriye ulaştım. Bu benim için de bir keşif anlamına geliyordu. Elbette Jajour köyü yakınlarındaki Katliam Vadisi’nde bir anıt olduğunu ve her yıl Shirak bölgesinde yaşayan herkesin buraya giderek kurbanların anısını yaşattığını biliyorum. Ancak o güne kadar kimse, bu yaşananlara dair materyalleri ve verileri görmüş değildi. O vadede bir şeyler yaşandığını biliyorduk, ama tam olarak ne yaşanmış olduğunu bilmiyorduk.”

Çevresine oturduğumuz masada, (Ermeni Soykırımının 100. Yıl anma etkinliklerinin sembolü olan) beni-unutma çiçekleri ile süslenmiş mor bir stant vardı. Stantta katledilen bedenlere ait resimler yer alıyordu. Standın ortasında bir anahtar, bir düğme, bir kurşun ve elbise parçaları gibi şeyler vardı. İlk olarak 24 Nisan 2015 günü sergilenen bu stant, Melik-Sarkisyan’ın Gurdjieff’in babasının nasıl öldüğüne dair yaptığı atıfla kişiktirilmiş olan araştırmasının bir sonucuydu. Bu araştırma, Melik-Sarkisyan’i Ermenistan Ulusal Arşivine götürmüştü. “En sonunda arşivde bu resimleri bulmayı başardım” dedi ev sahibimiz, stanttaki resimleri göstererek. “Bu resimler 1920 yılının Nisan ayında Amercom çalışanları tarafından, karlar eridikten hemen sonra çekilmiş. Karakilise’den [Vanadzor] Alexandrapol’e gelmek için Jajour vadisinde geçiyorlarmış. Eriyen karların altındaki toprağın cesetlerle kaplı olduğunu görmüşler. Ben bu fotoğrafları bulduktan sonra, Katliam Vadisindeki

Author: Artyom Babayan

Photo: Personal archive of Avetik Melik-Sargsyan

“This is my work: Gurdjieff and the Armenian Genocide,”

says Avetik Melik-Sargsyan, head of the Shirak regional service for the Protection of Historical and Cultural Environment and a Gurdjieff scholar, showing us a printed copy of his article as we sit down in his office. “I got interested in the topic because in his famous book “Meeting with Remarkable Men,” Gurdjieff wrote, “On May 15, 1918, when the Turks first attacked Alexandrapol (Gyumri), they killed my father.” Why did I get interested? Because it is more common to speak about the Genocide of 1915 in Western Armenia, even though the Genocide was also carried out and continued in Eastern Armenia throughout 1918-1920. Since there is not that much material about these events, I decided to work in archives and other places. Eventually, I discovered many materials and facts. That was also a discovery for me. Well, I knew that there was a monument dedicated to Gen-

ocide victims in Massacre Gorge near the village of Jajour, and that every year everybody in Shirak goes there to remember the victims, but nobody had ever seen material about it. We knew that something had happened in that gorge, but we did not know what exactly.”

A purple stand, decorated with forget-me-not flowers (a symbol of the 100th centennial of the Armenian Genocide) stands on the table around which we are seated. The stand displays photos of corpses and a few items - a key, a button, a bullet, and some fragments of cloth. First shown to the public on April 24, 2015, the stand is the result of Mr. Melik-Sargsyan’s quest, provoked by Gurdjieff’s mention of his father’s death. The quest has taken Mr. Melik-Sargsyan to the Armenian National Archive. “Eventually I found these photos in the archive,” says our host, pointing to the photos on the stand. “They were taken by Amercom workers in April 1920, after the snow had melted. They were travelling from Gharakilisa (Vanadzor) to Alexandrapol, and as they passed Jajour gorge, they saw it was full of corpses under the

ափում բանալի կար, փամփուշտ և հագուստի կտորներ: Նրանք զանգվածային գերեզման էին հայտնաբերել: Հիշողությունը հիվանդանում է, բայց երբեք չի մահանում»:

2015-ի ապրիլի 24-ին պրն. Մելիք-Սարգսյանը ցուցատախտակը տարել է Ջարդի ձոր և դրել ցեղասպանության հուշակոթողի մոտ, որպեսզի մարդիկ տեսնեն փաստերը: Ինչպես նա է բացատրում. «Բոլորը գիտեն, որ այդ ձորում ցեղասպանական գործողություն է տեղի ունեցել, բայց թե կոնկրետ ինչ է եղել, ինչ փաստեր կան, ոչ ոք չգիտի: Չորը Ջաջուտ և Աղբուլաղ (Լուսաղբյուր) գյուղերի միջև է ընկած: Մարդիկ, որոնք ապրիլի 24-ին այդ գյուղերից եկել էին հուշակոթողին ծաղիկներ դնելու, գնացել էին տուն և իրենց հարազատներին պատմել ցուցատախտակի մասին: Կարճ ժամանակում ավելի ու ավելի շատ մարդիկ եկան՝ տեսնելու լուսանկարները: Այդ օրը ես հիվանդացա, քանի որ ուժեղ ձյուն էր գալիս. բայց հիվանդությունս հանուն նպատակի էր»:

Լուրն արագ տարածվեց, և նրան դիմեցին տարբեր հեռուստաընկերություններ: Հաջորդ օրը, քաղաքի գերեզմանոցի մոտ ծաղիկներ վաճառող կինը կանգնեցրել էր պրն. Մելիք-Սարգսյանին և ցույց տվել մի հին իր՝ ասելով, թե նրան նախորդ օրը հեռուստացույցով է տեսել զանգվածային գերեզմանի մասին խոսելիս: Կնոջ ամուսինը Ջարդի ձորի շրջակայքում անտառապահ էր եղել և տարբեր առարկաներ էր գտել այնտեղ: Ծաղկավաճառ կինը նրան է տվել կանացի ճակատի զարդաշարից պոկված մի ոսկեդրամ՝ ասելով, որ իր ամուսինը անտառ տնկելու ժամանակ շատ նման բաներ է գտել այդ կողմերում:

«Այս մասունքներն ամենուր են, բայց կամ թաքնված են կամ էլ պահվում են տարբեր արխիվներում. ես փորձում եմ վերականգնել դրանք, - ասում է մեր զրուցակիցը: Իրականում պատմությունը միշտ եղել է հիշողության մեջ, բանավոր պատումներում: Մերնդեսերունդ փոխանցվել է, որ երբ թուրքերը հարձակվեցին Ալեքսանդրապոլի վրա 1918-1920 թվականներին, սպանված մարմինները դրել են սայլերի մեջ, պարանով կապել և տարել քաղաքից դուրս՝ հիմնականում Ջարդի ձոր: Հիմա երբ նայում եք այս լուսանկարները, դիակների շուրջ պարան ենք տեսնում: Այս կողմերի գյուղացիները միշտ պատմել են, թե ինչպես են ձորում պարբերաբար ոսկորներ հավաքել: Իմ տատը մեծացել է Աղբուլաղ գյուղում՝ Ջարդի ձորի մոտ: 1915-ի կամ 1916-ի ծնունդ էր: Հաճախ էր պատմում, որ երբ դեռ երեխա էր 1920-ականներին՝ թուրքերի՝ Ալեքսանդրապոլը լքելուց հետո, ամենուր այրված դիակների հոտ էր: Այդ հոտը մնացել է տարիներով և չի անցել: Այրված ոսկորներն անտանելի հոտ ունեն, և այդ հոտից ազատվելը հեշտ չէ:

anitin da tasarimcisi olan Gümrü'lü yaşlı bir mimar bana geldi. Anlattığına göre, 1965 yılında o anitin temelleri için vadide kazı yapmaya başladıklarında yüzlerce insan kemiğine rastlamışlar. Bu iskeletlerden birinin elinde bir anahtar, bir mermi ve bir kumaş parçası varmış. Böylelikle yeraltındaki toplu mezarı bulmuşlar. Hatıralar hastalanabilirler, ama asla ölmezler.”

24 Nisan 2015 günü Melik-Sarkisyan standı Katliam Vadisi'nde bulunan Soykırım Aniti'nin yanına yerleştirmiş. Böylelikle insanlar hakikati görebilsinler istemiş. Şunları anlatıyor: “O vadide bir soykırım yaşadığını herkes biliyordu, ama gerçekte yaşananın tam olarak ne olduğuna dair kimsenin bilgisi yoktu. Vadi Jajour ve Aghboulagh [Lousaghbyur] köyleri arasında yer alıyor. 24 Nisan'da ilk önce bu köylerde yaşayanlar, anita çiçek bırakmak için geldiler. Köylerine döndüklerinde de buradaki standı yakınlarına anlattılar. Kisa süre içinde daha fazla sayıda insan, standı görmek için geldi. O gün hastaydım, çok fena da kar yağıyordu. Ama benim hastalığımın bambaşka bir nedeni vardı.”

Haber kısa sürede yayılmış. Melik-Sarkisyan'a çeşitli televizyon kanalları gelip sorular sormuş. Ertesi gün kent mezarlığına gittiğinde orada çiçek satan kadın kendisini durdurup önceki gün onu televizyonda gördüğünü, toplu mezar ve ardındaki hakikat hakkında anlattıklarını dinlediğini söylemiş. Kadının kocası orman koruma sisteminde çalışıyormuş ve Katliam Vadisi bölgesinde bulunduğu pek çok şey varmış. Kadın ona, genellikle kadınların alın bölgelerinde kullandıkları süslerden biri olan bir altın madalyon vermiş. Kocasının bu madalyonu ve buna benzer başka pek çok eski eseri, vadide ağaç dikimi yaparken bulmuş olduğunu anlatmış. “Bu tür eski eserlerden çokça var. Ama bulanlar ya söylemiyorlar, ya da bu tür eserler çeşitli arşivlerde koruma altına alınıyor. Bunları toplamak ve bir araya getirmek istiyorum.” diyor ev sahibimiz. Anlatmaya devam ediyor: “Aslında hikaye daima hafızamızdaydı, sözlü anlatılarımızdaydı. Nesilden nesile hep şu anlatıldı: Türkler 1918-1920 yılları arasında Alexandropol'e saldırdıklarında, öldürülmüş insanlara ait bedenler arabalara yüklenmiş, halatlarla bağlanmış ve kentin dışında, çoğunlukla da Katliam Vadisi'ne taşınmış. (Stantta duran Amercom fotoğraflarını işaret ederek) bu fotoğraflara baktığınızda, cesetlerin çevresindeki halatları da görebiliyorsunuz. Bu bölgede yaşayan köylüler, vadede insan kemiklerine rastladıklarını sürekli anlatırlar.

melting snow and took photos of them. After I found the photos, an old architect from Gyumri, the creator of the Genocide monument in the Massacre Gorge, approached me. Apparently, when they started digging the foundation of the monument in 1965, they found hundreds of human skulls in the ground, a human hand holding a key, a bullet, and pieces of clothing. They had discovered a mass grave. Memory can get sick, but it never dies.” On April 24, 2015, Mr. Melik-Sargsyan took the stand to Massacre Gorge and put it next to the Genocide monument, so that people could see the facts. As he explains, “Everybody knows that a genocidal act took place in that gorge, but what exactly happened, and what facts there are, nobody knows. The gorge is between the villages of Jajour and Aghboulagh (Lousaghbyur). People visiting from those villages to put the flowers on the monument on April 24 went back and told their relatives about the stand. In a very short time, more and more people showed up to see the photos. I got sick that day, because it was snowing heavily, but my sickness was for a cause.”

The word spread quickly, and he was approached by different TV channels, and next day, when Mr. Melik-Sargsyan went to the city cemetery, a woman selling flowers stopped him and showed him an artefact, saying that she had seen him the day before on TV talking about the mass grave. Her husband used to work in forest preservation around Massacre Gorge and found different items there. The woman gave him a golden coin from a woman's forehead decoration, saying that her husband found many similar items when planting a forest there. “These artefacts are everywhere, but they were either hidden or kept in different archives and I am trying to recover them,” our host says. “Actually, the story has always been there in the memory, in the oral history. From generation to generation it was said that when Turks attacked Alexandropol between 1918-1920, slaughtered human bodies were put in carts, tied up with rope and taken outside the city, mostly to the massacre gorge. So when you look at these photos you see rope around the corpses. Villagers in these areas kept saying how they had

Որե՞մն ի՞նչու՞ է ցեղասպանությունը շարունակվել Ալեքսանդրապոլում: Որովհետև ցեղասպանությունից փրկված ավելի քան 25000 մարդ ապաստանել է այստեղ: Թուրքերն ուզել են սպանել բոլոր վկաներին, որպեսզի ոչ ոք չհիշի: Ցեղասպանությունը իրականում շարունակվել է մինչև 1921 թիվը: Արևմտյան Հայաստանի և Արևելյան Հայաստանի այդ բաժանումը զուտ պայմանական է»:

Ցեղասպանության և փրկության մասին մտորելիս պարոն Ավետիքը շարունակում է ներկայացնել իր ընտանիքի պատմությունը. «Պապս ու տատս ծնվել են Կարսի մարզում, որն այժմ Թուրքիայում է: Եվ ես միշտ մի հետաքրքիր դրվագ եմ հիշում հայերի՝ մահվան դեմ կռվից. դա հորս մասին է: Նրանք երկու անգամ են ստիպված եղել փախչել Կարսի իրենց տնից: Ինչպես հավանաբար գիտեք, թուրքերը երկու անգամ են վերցրել Կարսը՝ առաջինը՝ 1918-ին, երկրորդը՝ 1920-ին: Շատ մարդիկ 1918-ին Կարսից տեղափոխվել են Ալեքսանդրապոլ, բայց հետո վերադարձել են իրենց տները. իմ ընտանիքին էլ էր դրանց մեջ եղել: 1920-ին՝ թուրքերի երկրորդ հարձակումից հետո, իմ ընտանիքը կրկին բռնել է գաղթի ճամփան: Հայրս էլ 1920-ին ծնվել է հենց այդ ճանապարհին՝ սայլի մեջ: դրա համար էլ նրան սովել են հայկական քրիստոնեական «Համբարձում» անունը»:

Գյումրիում արևոտ, սառն առավոտ է: Մենք կանգնած ենք գերեզմանոցում Գուրջիևի հոր շիրիմի մոտ: Գերեզմանաքարին ուսերեն փորագրված է.

Ես դու եմ,
Դու ես ես,
Նա մերն է,
Մենք երկուսս էլ նրանն ենք,
Այդ պատճառով ամեն բան թող լինի
Մեր մերձավորի համար:

1 Գեորգի Իվանի Գուրջիևը ծագումով Ալեքսանդրապոլից (Գյումրի) քսաներորդ դարի ազդեցիկ էզոթերիկ-փիլիսոփա է:

Benim büyükannem de Katliam Vadisi yakınlarındaki Aghboulagh köyünde 1915 ya da 1916 yılında doğmuş. O da, 1920'lerde henüz bir çocukken, Türk ordusunun Alexandrapol'den atıldığı günlerde ortalığı keskin bir yanık insan bedeni kokusunun sardığını anlatırdı. Bu koku yıllar boyu gitmemiş. Yanık kemik kokusu korkunçtur ve bu kokudan kurtulmak da hiç kolay değildir. Peki niçin Soykırımın Alexandrapol'de sürdüğünü söylüyorum. Çünkü bu kent soykırımdan sağ kurtulmayı başarmış 25.000'den fazla kişiye ev sahipliği yapıyordu ... Soykırımın bu tanıklarını da öldürmek istediler. Geriye soykırımı hatırlayan kimse kalmaması istediler. Gerçekte soykırım 1921 yılına dek sürdü ve Batı Ermenistan ile Doğu Ermenistan arasındaki bu bölge hedefti.”

Soykırımı ve ondan sağ kurtulanları düşünürken, ev sahibimiz kendi aile tarihini de bizimle paylaştı: “Benim büyükbabam ve büyükannem şu anda Türkiye sınırları içinde bulunan Kars bölgesinde doğmuş. Ermenilerin ölüme karşı verdikleri mücadeleyi ve kendi aile öykümü daima hatırlarım. Bu öykü babam hakkındadır. Kars'taki evlerinden iki kez kaçmışlar, zira muhtemelen sizin de bildiğiniz gibi Türkler Kars'i, ilki 1918'de ve ikincisi de 1920'de olmak üzere iki kez ele geçirmiş. 1918 yılında Kars halkının büyük bölümü Alexandrapol'e göç etmiş. Ardından da evlerine geri dönmüşler. Benim ailem de bunların arasındaymış. Ne var ki 1920 yılında Türkler Kars'i yeniden ele geçince, ailem bir kez daha canını kurtarabilmek için yollara dökülmüş. Babam 1920 yılında işte bu yolculuk sırasında, bir at arabasında doğmuş. O nedenle kendisine bir Hristiyan-Ermeni ismi olan Hampartsum (İsa'nın göğşe çıkışı anlamına gelen bir isim) adını vermişler.

Gümrü'de güneşli ama serin bir sabahı. Gurdjieff'in babasının Gümrü Kabristanındaki mezarının başındaydık. Mezar taşında Rusça şunlar yazılıydı:

BEN SENİM,
SEN DE BENSİN.
O BİZİM,
BİZ İKİMİZ DE ONUNUZ.
ÖYLEYSE BELKİ DE HEPİMİZ
KOMŞULARIMIZ İÇİN VARIZ.

1 Georgi Ivanovich Gurdjieff, yirminci yüzyıl başlarında yaşamış, Gümrü'lü, etkili bir ezoterist.

collected bones in the gorge all the time. My grandmother grew up in Aghboulagh village near Massacre Gorge. She was born in 1915 or 1916. She used to say that when she was a kid in the 1920s, after the Turkish army left Alexandrapol, there was a smell of burned human bodies everywhere. The smell stayed for years, it would not disappear. Burned bones smell awful and it is not easy to get rid of that smell. So why did the Genocide continue in Alexandrapol? Because more than 25,000 Genocide survivors were sheltered here ... They wanted to kill all the witnesses, so no one would remember. In fact, the Genocide continued until 1921 – this division between Western Armenia and Eastern Armenia is just a convention.”

Thinking of Genocide and survival, our host goes on sharing his family history with us. “My grandparents were born in the Kars province, which is now in Turkey. And I always remember an interesting episode of the Armenians' fight against death. It is related to my father. They had to escape their home in Kars twice. As you probably

know, the Turks took Kars twice, first in 1918 and then in 1920. Many people from Kars moved to Alexandrapol in 1918, but then they returned to their homes. My family was among those. But in 1920, after the second Turkish attack, my family escaped once more. And my father was born in 1920 on this route, in a cart, which is why he was given the Christian-Armenian name Hambardzum (Ascension).”

It is a sunny, chilly early morning in Gyumri. We are standing next to the grave of Gurdjieff's father in the cemetery. The engraving on the grave reads, in Russian:

I AM THOU, / THOU ART I, / HE IS OURS, / WE BOTH ARE HIS. / SO MAY ALL BE / FOR OUR NEIGHBOURS.

1 Georgi Ivanovich Gurdjieff is an influential early 20th century esotericist originally from Alexandrapol (Gyumri).

Երբ Թուրքիան սահմանը չէր փակել
Կարսից Գյումրի գնացքը հասնում էր 20
րոպեում: Հիմա ճանապարհը 20 ժամ է:

Türkiye sınırı kapatmadan önce, Kars ile
Gümri arasındaki tren yolculuğu 20 dakika
sürüyordu. Bugün bu yol 20 saat sürüyor.

Before Turkey closed its border, a train ride
from Kars to Gyumri took 20 minutes. Today
it's 20 hours.

Երկար ուշացումը

Uzun Gecikme

Long delay

Տեքստը և լուսանկարները՝ Գրիգոր Պողոսյանի:

Հայ-թուրքական սահմանը ձգվում է շուրջ 311 կմ Ախուրյան և Արաքս գետերի ափերի երկայնքով: Սահմանի երկու կողմերում ռազմակայանների առկայությամբ իրավիճակը հիմնականում խաղաղ է և հանդարտ: Հայաստանի երկրորդ ամենամեծ քաղաքը՝ Գյումրին, ընդամենը տասը կիլոմետր է հեռու հայ-թուրքական սահմանից, իսկ Կարսից (Թուրքիայի Կարսի նահանգի վարչական կենտրոնը՝ պատմականորեն և մշակույթով կապված Գյումրիին) Գյումրիից ընդամենը յոթանասուն կիլոմետր է: Սակայն փաստն այն է, որ մի քաղաքից մյուսն անցնել նշանակում է հատել մեկ այլ երկիր՝ Վրաստանը, ինչը ճանապարհը երկարացվում է 12 ժամով, մինչդեռ բաց սահմանի դեպքում մեկ ժամում մեքենայով կարելի էր Գյումրուց հասնել Կարս: Միայն օրեցօր աղտոտվող գետի ջրերն են, որ հեշտությամբ հատում են այս սահմանը:

Ռուսական Կայսրության կողմից 1897 թ. կառուցված Կարս-Ալեքսանդրապոլ-Թիֆլիս երկաթուղին կարևոր նախաձեռնություն էր: Դրա առաջին հանգույցը 1899-ին միացրեց Ալեքսանդրապոլը (Գյումրին) Թիֆլիսին: Ալեքսանդրապոլ-Կարս (երկուսն էլ այդ ժամանակ Ռուսական Կայսրության կազմում էին)

Metin ve fotoğraflar: Grigor Poghosyan

Türk-Ermeni sınırı, Arpaçay ve Aras Nehri boyunca 311 kilometre uzunluğundadır. Sinirin her iki yanında askeri üsler sıralanıyor olsa da, sınır genelde sakin ve barışçıl bir bölgedir. Ermenistan'ın ikinci büyük kenti olan Gümrü'nün sinira olan uzaklığı 10 kilometreden daha fazla değil. Bu kentin, sinirin diğer tarafında bulunan, Türkiye'nin Kars vilayetinin de idari merkezi konumunda bulunan, üstelik Gümrü ile gerek tarihsel, gerekse de kültürel bağları olan Kars kentine uzaklığı ise yalnızca 70 kilometre. Bu iki kent arasında araçla seyahat etmenin kabaca 1 saat süreceği düşünülebilir. Oysa gerçekte böylesi bir seyahat için bir başka ülkenin (Gürcistan'ın) sınırlarını dolaşmak ve 12 saatlik bir yolculuğu göze almak gerekiyor. Zira Türkiye ile Ermenistan arasındaki sınırı geçebilen yegane şey, sınır boyunca uzanan ve gündün güne de daha kirli bir hal almakta olan nehirlerin sularından başka bir şey değil.

1897 yılında Rus İmparatorluğu tarafından inşasına başlanan Kars-Alexandrapol-Tiflis demiryolu hattı,

Text and photos: Grigor Poghosyan

The Turkish-Armenian border stretches for around 311 kilometres along the shores of Akhuryan and Araks rivers. With military bases along the border from both sides, the border is generally peaceful and calm. The second largest city in Armenia – Gyumri, lies no more than 10 kilometres from the Armenian-Turkish border, while its distance from Kars – the administrative center of Kars province of Turkey and a city historically and culturally connected to Gyumri, is only 70 kilometres away. The fact is, however, that getting from one city to another takes crossing yet another – Georgian border, and takes around 12 hours instead of the possible 1 hour drive. The only thing that crosses this border easily are the waters of the river that gets polluted day by day.

Formed in 1897 by the Russian Empire, Kars-Alexandrapol-Tiflis railway link was an important undertaking. Its first junction linked Alexandrapol [Gyumri] to Tiflis [Tbilisi] in 1899. The

link between Alexandrapol and Kars, both in the Russian Empire at the time, was added later, in 1902, thus connecting Kars to major industrial centres of the Russian Empire through Alexandrapol and Tiflis. The railway remained important under the Soviets, as it was the only direct rail link between Turkey and the USSR and a major connection between Armenia and other Soviet Republics. While the Gyumri-Tbilisi section is still functioning, the Kars-Gyumri connection has not functioned since 1993, when Turkey closed its border with Armenia in support of Azerbaijan following the Nagorno-Karabakh war. Akhuryan train station is only 2–3 kilometers from the Turkish border and currently not functioning.

Not long ago, in 2008, Turkish president Abdulla Gul visited Armenia for a football World Cup qualifier match between Turkey and Armenia. A diplomatic process started, leading many people to believe that the developments might result in the opening of the border. Akhuryan station platform was reconstructed and made

հանգույցը ավելացվեց 1902-ին՝ այդպիսով Ալեքսանդրապոլը և Թիֆլիսով միացնելով Կարսը Ռուսական Կայսրության խոշոր արդյունաբերական կենտրոններին: Երկաթուղին կարևոր դեր ուներ սովետական տարիներին, քանի որ դա միակ ուղիղ երկաթուղային հանգույցն էր Թուրքիայի, ԽՍՀՄ-ի և Հայաստանի ու այլ սովետական հանրապետությունների միջև: Գյումրի-Թբիլիսի հատվածը դեռ գործում է, իսկ Կարս-Գյումրի միացումը չի բացվել 1993-ից սկսած, երբ Թուրքիան փակեց Հայաստանի հետ սահմանը՝ իր աջակցությունը ցուցաբերելով Ադերբեջանին և Լեռնային Ղարաբաղի պատերազմում: Ախուրյանի գնացքի կայարանն ընդամենը երկու-երեք կիլոմետր է հեռու թուրքական սահմանից և այժմ փակ է:

Ոչ վաղ անցյալում՝ 2008-ին, Թուրքիայի նախագահ Արդուլա Գյուլը այցելեց Հայաստան ֆուտբոլի աշխարհի առաջնության ընտրական փուլի Հայաստան-Թուրքիա հանդիպմանը ներկա գտնվելու համար: Սկսվեց դիվանագիտական գործընթաց, որը շատ մարդկանց մոտ հավատ արթնացրեց, որ սահմանը կարող է վերաբացվել, իսկ, Ախուրյանի կայարանի կառամատույցը վերանորոգվեց և պատրաստ էր շահարկման: Բայց իրականությունն այլ բան ցույց տվեց, և

օճեց մի ծրագրի: Նախ 1899 թվականին՝ Ալեքսանդրապոլ [Gümrü] ile Tiflis [Tbilisi] birbirine bağlandı. 1902 yılında da, o tarihlere her ikisi de Rus İmparatorluğu sınırları içinde bulunan Kars ile Alexandrapol (Gümrü) birbirine bağlandı. Böylelikle Kars, Alexandrapol ve Tiflis üzerinden önde gelen Rus endüstri merkezlerine bağlanmış oluyordu. Demiryolu hattı, Sovyet döneminde de son derece büyük bir önem taşımaya devam etti. Zira bu yol, Türkiye ile Sovyet Rusya arasındaki yegane doğrudan bağlantı olma vasfına sahipti. Daha sonra, Ermenistan ile diğer sovyet cumhuriyetleri arasındaki ana bağlantıyı da yine bu demiryolu hattı sağlıyordu. Günümüzde Gümrü ile Tiflis arasındaki demiryolu hattı hala işler durumda olsa da, Kars-Gümrü hattı, Türkiye'nin Karabağ savaşı sırasında Azerbaycan'ı desteklemek için Ermenistan sınırını kapattığı 1993 yılından beri kullanılmıyor. Sınirin Türkiye tarafında bulunan

ready to function in case the border opened. But the reality proved different and the so-called football diplomacy did not bring the anticipated results.

Gyumri Depot was the biggest in Armenia during Soviet years. It harbored the trains that covered a vast net of villages and towns all over Armenia and was a major hub between the tiny republic and other Soviet cities. This is how it looks now.

With the collapse of the Soviet Union, Armenia faced a huge economic crisis, which, along with the devastating earthquake of 1988 and the Nagorno-Karabakh war, gradually drained the country of its resources. As a result of the Nagorno-Karabakh war, the following blockades from both Turkey and Azerbaijan, as well as the unresolved Georgian-Abkhazian conflict, the only railway link connecting Armenia to the outside world is the one to Tbilisi. The trains are not as frequent as before. The people, however, did not lose their affection for trains and it still remains a popular and affordable means of transport.

այսպես կոչված ֆուտբոլային դիվանագիտությունը չտվեց սպասված արդյունքները:

Գյումրու երկաթուղային կայարանը սովետական տարիներին ամենամեծն էր Հայաստանում: Այն ընդունում էր ողջ Հայաստանի գյուղերով և քաղաքներով անցնող գնացքները և փոքրիկ հանրապետությունը սովետական քաղաքներին կապող կարևոր կենտրոն էր: Այժմ այն այսպիսի տեսք ունի:

Սովետական Միության փլուզումից հետո Հայաստանը բախվեց հսկայական տնտեսական ճգնաժամի, որը 1988-ի ավերիչ երկրաշարժի և Լեռնային Ղարաբաղի պատերազմի հետ միասին աստիճանաբար սպառեց երկրի ռեսուրսները: Արցախյան պատերազմի, Թուրքիայի և Ադրբեջանի կողմից իրականացված շրջափակումների, ինչպես նաև չլուծված վրաց-արխազական հակամարտության հետևանքով Հայաստանի՝ արտաքին աշխարհի հետ կապող միակ երկաթուղային հանգույցը դեպի Թբիլիսի գնացողն է: Գնացքները այնքան հաճախ չեն մեկնում որքան նախկինում, բայց մարդիկ չեն կորցրել գնացքի հանդեպ իրենց սերը, և այն շարունակում է մնալ տրանսպորտի տարածված և մատչելի միջոց:

ve sinirdan yalnızca 2-3 kilometre içerde yer alan Arpaçay tren istasyonu da faaliyet dışı kalmış durumda.

Yakin geçmişte, 2008 yılında, Türkiye Cumhuriyeti başkanı Abdullah Gül, Türkiye ile Ermenistan arasında oynanan Dünya Kupası grup eleme maçı vesilesi ile Ermenistan'ı ziyaret etti. Böylelikle başlayan diplomatik süreç, pek çok kişide, olumlu gelişmeler yaşanacağı ve sinirin yeniden açılacağı düşüncesinin oluşmasına neden oldu. Öyle ki, Arpaçay tren istasyonu bakıma alındı ve sinirin açılması durumunda yeniden hizmet verecek şekilde hazırlandı. Ne var ki gelişmeler, arzu edilen doğrultuda olmadı ve futbol diplomasisi olarak adlandırılan süreç istenen sonuçları doğurmadı.

Sovyet döneminde, Gümrü Gari, Ermenistan'ın en büyük gari durumundaydı. Çok sayıda trene evsahipliği yapar, Ermenistan'ın dört bir yanına yayılmış olan kasaba ve köyleri birbirine bağlar, bu küçük cumhuriyet ile diğer Sovyet şehirleri arasındaki bağlantının da merkezi olarak işlev görürdü. Günümüzde ise, işte bu haldedir.

Sovyetler Birliği'nin çöküşü ile birlikte, Ermenistan büyük bir ekonomik krizle yüz yüze geldi. Dahası, 1988 yılında gerçekleşen yıkıcı deprem ve yaşanan Karabağ Savaşı, ülkenin var olan kaynaklarını da neredeyse bütünüyle tüketti. Karabağ Savaşı, bu savaşla birlikte Türkiye ve Azerbaycan'ın uyguladığı ambargo, Gürcü-Abhaz meselesinin bir türlü çözüme kavuşturulamaması gibi gelişmeler sonucunda Tiflis demiryolu hattı, ülkeyi dünyanın geri kalanına bağlayan yegane demiryolu hattı konumuna geldi. Trenler artık eskisi kadar sık kalkmıyor olabilir. Ancak halk, trenlere olan ilgisini yitirmiş değil ve demiryolu ulaşımı hala yaygın olarak kullanılan ekonomik bir ulaşım alternatifi olma vasfını koruyor.

Sınır Tanımayanlar

Սահմանախախտները

- 1 Dereotu, Սամիթ, Dill
- 2 Sarımsak, Սխտոր, Garlic
- 3 Elma, Խնձոր, Apple
- 4 Kekik, Ուրց, Thyme
- 5 Kışniş, Համեն, Coriander

1

2

Border crossers

Metin ve illüstrasyon: Larissa Araz

Ermenistan – Türkiye sınırı 311 kilometre boyunca uzanıyor. Sınırın Türkiye tarafında kalan Akyaka kasabası ile sinira en yakın Ermeni kasabası olan Yerozgavors arasındaki mesafe 10 kilometre bile değil. Sınır 1993 yılından beri kapalı. Yani karşılıklı bu iki kasaba arasında yolculuk edebilmek için, Gürcistan üzerinden 220 kilometrelik bir yolculuk yapmak gerekiyor. Her ne kadar insanlar açısından iki ülke arasındaki bu sınırı aşabilmek mümkün değilse de, bitkiler bu yaşağı tanımıyor kuşkusuz. Bu bitkiler, sınırın her iki tarafında yer alıyor:

Հեղինակ՝ Լարիսա Արազ
Պատկերագրողն է՝ Լարիսա Արազ

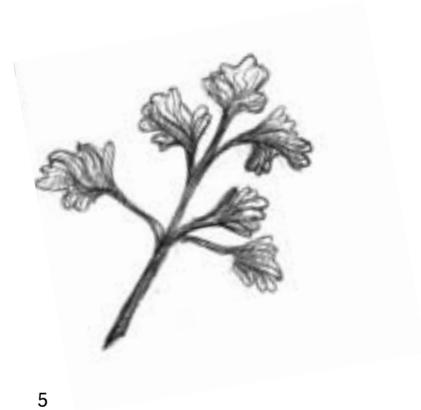
Հայ-թուրքական սահմանի երկարությունը 311 կմ է: Թուրքական սահմանամերձ Ակյակա գյուղը Երազգավորսից՝ Հայաստանի ամենամոտ սահմանամերձ գյուղական համայնքից մոտ տասը կիլոմետր է հեռու: Սահմանը փակ է 1993-ից, և ներկայումս շրջանցիկ ճանապարհը, որը երկարացնում է հեռավորությունը 220 կիլոմետրով, անցնում է Վրաստանի տարածքով: Չսայած մարդկիկ չեն կարող հատել սահմանը, բույսերի սերմերն ազատորեն խախտում են սահմանագիծը: Վերևում՝ այն բուսատեսականների ցանկն է, որոնք հանդիպում են սահմանի երկու կողմերում:

3

4

5

Text and illustration: Larissa Araz

The length of the Armenia-Turkey border is 311 km. The Turkish border town of Akyaka is less than 10 km away from Yerozgavors, the closest border town in Armenia. The border has been closed since 1993, so now the journey involves a 220-km detour via Georgia. Even though it's impossible for people to cross the border, plant seeds are free to float wherever they want. Above, a list of herbs that exist on both sides of the border.

**Եթե մի օր սահմանը
բացվի, աճյուռնս
կտանեք Սիս**

**Eğer Günün Birinde
Sınır Yeniden Açılırsa,
Mezarımı Kozan'a
Götürün**

**Take my remains to
Sis if the borders open
one day**

Հեղինակներ՝ Արտյոմ Բաբայան, Հազնի Դեմիր
Լուսանկարները՝ Արտյոմ Բաբայանի

Metin: Artyom Babayan, Hazni Demir
Fotoğraflar: Artyom Babayan

Սառը և թարմ առավոտ է Գյումրիում: Հայ Առաքելական Եկեղեցու Շիրակի թեմի առաջնորդարանի դիմաց կանգնած՝ հայացքով հետևում ենք դպրոց ու աշխատանքի շտապող անցորդներին: «Արդեն եկել էք, հա՛», արձագանքելով ձայնին՝ հայացքներս վեր ենք ուղղում ու տեսնում պատշգամբի բազրիքին հենված Գերաշնորհ Տեր Միքայել Եպիսկոպոս Աջապահյանին՝ բաց շագանակագույն պատմունանը հագին, դեմքին բարի ժպիտ: Ողջունում ենք: «Մի քանի րոպեից ներքև կիջնեմ, սկզբում կգնանք եկեղեցի առավոտյան ժամերգության, ապա կուղևորվենք Ամասիա», - հայտնում է նա և անհետանում:

Միքայել Եպիսկոպոս Աջապահյանը ծնվել է Սովետական Հայաստանում 1963 թ. դեկտեմբերի 27-ին: 1981 թ. միջնակարգ դպրոցն ավարտելուց հետո ընդունվել է Էջմիածնի Գևորգյան Ճեմարան, որտեղ նրա ուսումն ընդհատվել է սովետական բանակում երկամյա ծառայության պատճառով: 1986-ի դեկտեմբերի 25-ին Միքայել Աջապահյանը կարգվել է սարկավազ: 1987-ին ճեմարանում ուսումն ավարտելուց հետո որպես քարտուղար աշխատել է Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնում: 1988-ին ձեռնադրվել է արեղա՝ վերցնելով Միքայել անունը: 1995-1997 թվականներին Միքայել Աջապահյանը կրթությունը շարունակել է Հռոմում՝ Պապական Արևելյան Ինստիտուտում՝ ստանալով Արևելյան եկեղեցական գիտությունների մագիստրոսի աստիճան: Իսկ 2001 թվականին Ն.Ս.Օ.Տ.Տ. Գարեգին Երկրորդ կաթողիկոսի կողմից ձեռնադրվելով Եպիսկոպոս՝ նշանակվել է Շիրակի թեմի առաջնորդ:

Գյումրու՝ 19-րդ դարի Սուրբ Աստվածածին Մայր եկեղեցի մտնելուն պես զանգերը սկսում են դողանջել՝ շուրջը հավաքված մարդկանց կանչելով ժամերգության: Եպիսկոպոս Աջապահյանը, տերողորմյան ձեռքին, կանգնած է եկեղեցու նախագավթում: Սուրբ ծեսի վեհությունը լցնում է տաճարի գլխավոր սրահը: Ժամանակ առ ժամանակ կանայք, տղամարդիկ և երեխաներ են մոտենում Սրբազանին՝ օրհնություն ստանալու: Նա այժմ ձեռքը դնում է մարդկանց գլխներին, նրանք խոնարհվում են և դանդաղ հեռանում:

«Մեր ընտանիքում միշտ եղել են քահանաներ, վանականներ, Եպիսկոպոսներ, և ես շարունակում եմ այդ ավանդույթը», - նշում է Եպիսկոպոս Աջապահյանը, երբ նստում ենք ավանդատանը: Սեղանին մի մեծ Աստվածաշունչ կա, իսկ սենյակի անկյունում պատմունաններն ու գավազաններն են:

Աջապահյան ազգանունը կազմված է հայերեն «աջ» և «պահել» բառերից: Սկսած 13-րդ դարի վերջից՝ նրանց տոհմի ներկայացուցիչները ժառանգաբար պահպանում էին սուրբ աջը՝ Հայոց Կաթողիկոսության (Հայ Առաքելական եկեղեցու

Ermeni Apolistik Kilisesi, Shirak Başepiko-posluğu önünde beklerken, Gümrü’de insana zinde-lik veren serin bir sabah yaşıyordu. İşlerine ya da okullarına gitmek için önümüzden hızla geçmekte olan tanimadığımız insanları izliyorduk. ‘Hah! Demek geldiniz!’ diyen bir ses duyup yukarıya baktığımızda, soluk kahverengi cübbesi içinde gülümseyerek bal-kondan bize doğru sarkmış olan Ekselansları Episkopos Mikayel Ajapahyan’i gördük. Onu selamladık. “Bir kaç dakika içinde yanınıza inmiş olurum. Önce kilisede sabah ayinine gideceğiz, ardından da Amasia’ya doğru yola çıkacağız” dedi ve gözden kayboldu.

Episkopos Mikayel Ajapahyan 27 Aralık 1963 tarihinde Sovyet Ermenistan’ında doğmuştu. 1981 yılında, orta okulu bitirdikten sonra Etchmiadzin’de Gevorgyan Semineri’ne katılmış; ancak buradaki eğitimi Sovyet Ordusunda iki yıl boyunca askerlik yaptığı dönem kesintiye uğramıştı. 25 Aralık 1986’da yardımcı diyakoz olarak atandı. 1987 yılında, daha önce kesintiye uğramış olan seminerdeki eğitimini tamamlayarak ‘Mother See of Holy Etchmiadzin’ adıyla bilinen ve Ermeni Apolistik Kilisesi’nin idari merkezi, Patriklik makamı ve Ermeni Patriğinin ikametgahi olarak işlev gören birimde sekreter olarak çalışmaya başladı. 1988 yılında dini nedenlerle evlenmeyen bir rahip oldu ve Mikayel adını aldı. Mikayel Ajapahyan 1995-1997 yılları arasında Roma’da Papalık Oryantasyon Enstitüsü’nde eğitim aldı ve Doğu Kilisesi Araştırmaları dalında yüksek lisans derecesi kazandı. 2001 yılında kutsal Başpatrik Karekin II tarafından Episkopos olarak atandı ve Shirak Episkoposluk Bölgesi’nin Episko-posu olarak görevlendirildi.

19. Yüzyıldan kalmış olan Tanrının Kutsal Annesi Katedraline girdiğimizde, çevredeki insanları ayine davet eden çanlar çalıyordu. Episkopos Ajapahyan, girişin hemen solunda, duvarın gölgesinde ayakta duruyordu. Elinde dua tespihi vardı. Katedralin ana salonunu, ayinin azameti kaplamıştı. Zaman zaman ekselanslarının yanına erkekler, kadınlar ve çocuklar yaklaşıyor; onun hayir du-alarını alıyordu. O, önünde eğilen kişilerin başına sağ elini koyuyor, ardından bu kişiler yavaşça ayağa kalkıyordu.

Onun küçük odasında oturduğumuzda, “Ailemde her zaman rahipler, papazlar, episkoposlar olmuştu. Ben de bu geleneği devam ettiriyorum” dedi Bishop Aja-

Authors: Artyom Babayan, Hazni Demir
Photographs: Artyom Babayan

The morning is cold and fresh in the city of Gyumri as we stand in front of the primacy of the Shirak Diocese of the Armenian Apostolic Church. We observe the strangers who pass by us hurrying to their schools and jobs. “So you’re already here, huh?” we hear a voice say, and look up to see His Grace Bishop Mikayel Ajapahyan in his pale brown robes, a gentle smile on his face, bending over the balcony. We greet him. “I’ll come down in a few minutes, we’ll go to the morning service at the church first, then we’ll travel to Amasia,” he adds and disappears.

Bishop Mikayel Ajapahyan was born in Soviet Armenia on December 27, 1963. After graduating from secondary school in 1981, he was enrolled in the Gevorgyan Seminary in Etchmiadzin, where his education was interrupted by two years of military service in the Soviet Army. On December 25th, 1986 Mikayel Ajapahyan was ordained

a deacon. After completing his studies at the seminary in 1987, he worked as a secretary at the Mother See of Holy Etchmiadzin, the administrative headquarters of the Armenian Apostolic Church and the Pontifical Residence of the Supreme Patriarch and Catholicos of All Armenians. In 1988 he was ordained a celibate priest, taking the name Mikayel. During the years of 1995 to 1997, Mikayel Ajapahyan studied at the Pontifical Oriental Institute in Rome, receiving a Master’s degree in Eastern Church Studies. And in 2001, he was ordained a bishop by His Holiness Catholicos Garegin II and was appointed as the Primate of the Shirak Diocese.

As we enter the 19th century Cathedral of the Holy Mother of God, the bells begin to ring, inviting all the people around to the service. Bishop Ajapahyan stands left of the entrance in the shadow of the walls, prayer beads in his hands. The magnificence of the sacred ritual fills up the main hall of the cathedral. From time to time, women, men and children approach His Grace to receive a blessing. He places

պատրիարքության խորհրդանիշը: «Մեծի Տանն Կիլիկիո Հայոց Կաթողիկոսությունում՝ տասը պատրիարք է եղել, որոնք գահակալել են 1731-1866 թվականներին: Բայց նրանցից վեցը սպանվել է Կոզանօղլու ցեղի կողմից, իսկ չորսը՝ թունավորվել», – ասվում է Եպիսկոպոս Աջապահյանի ընտանիքի պատմության մեջ: Եպիսկոպոսի համար ամենաողբերգական դեպքը, սակայն, քսանութամյա վանական Միքայել Աջապահյանի սպանությունն է Ադանայում 1909 թ.-ի հայերի ջարդերի ժամանակ: «Ջատկին նա գնացել էր Մսիս:՝ Այնտեղ Հռոմեական կամուրջ կա: Նրան խոշտանգել է ամբոխը: Սկզբում բզով հանել են աչքերը, հետո կտրել են կրծքին խաչած ձեռքերը, իսկ հետո՝ ոտքերը: Այնուհետև այդտեղից վանականին քարշ տալով հասցրել են մինչև Հռոմեական կամուրջ: 2006 թվականին ես տեսա այն շենքը, որտեղ տանջել էին նրան, բայց այժմ այն ավերված է, և դրա փոխարեն ավտոկայանատեղի է: Եվ ահա այդ կամուրջն է նրան նետել Ջեյհան գետը: Ես իմ հոգևոր անունը վերցրել եմ նրա պատվին՝ այդ երիտասարդ վանականին իմ հոգևոր հայրը համարելով»:

Չնայած Եպիսկոպոս Աջապահյանը ծնվել է Գյումրիում, նրա նախնիները ծագումով Կիլիկիայի Միս և Հաճըն (համապատասխանաբար Թուրքիայի Ադանա նահանգի ներկայիս Կոզան և Մայիմբեյլի) քաղաքներից էին: Նրա հայրը ծնվել է 1913-ին՝ 1915 թվականի հայերի ցեղասպանության ժամանակ Սսից տեղահանվելուց երկու տարի առաջ:

«Տեղահանության ժամանակ տատս մահացել է հիվանդությունից: Նա քսան-քսանմեկ տարեկան էր: Նրա նորածին որդին՝ իմ հորեղբայրը, նույնպես մահացել է: Այսպես պապս հորս և իր մյուս եղբոր հետ միասին փախել է Միրիա,

his right hand on their heads, people bow and slowly walk away.

“There were always priests, monks, bishops in our family, and I am continuing this tradition,” says Bishop Ajapahyan as we sit in his small room. A large Bible is lying on his table, his robes and canes are placed in the corner of the room.

The Ajapahyan family derives its name from the Armenian words “aj” (right) and “pahel” (to keep, to hold). According to a tradition that dates back to late 13th century, they were inherently the keepers of the sacred Right Hand, the symbol of the Catholicosate (the patriarchate of the Armenian Apostolic Church).

“There were ten patriarchs to the Armenian Catholicosate of the Great House of Cilicia, who were on the throne from 1731 until 1866. But six of them were killed by the Kozanoghlu tribe and four were poisoned,” it says in the history of the family of Bishop Ajapahyan. But the most tragic event for the bishop is the murder of a 28-year-old monk named Mikayel Ajapahyan during the massa-

pahyan. Masada büyük bir İncil vardı. Cübbesi ve asası odanın bir köşesindeydi.

Ajapahyan ailesi bu ismi, Ermenice kelimeler “aj” (sağ) ve “pahel” (korumak, muhafaza etmek) kelimelerinden türetmişti. 13. Yüzyıla dek uzanan geleneğe göre onlar, Ermeni Apostolik Kilisesi Patriklik Makamı'nın sembolü olan kutsal Sağ El'in koruyucularıydılar.

Aile hikayesine dair şunları söyledi Episkopos Ajapahyan: “Kilikya Patrikhanesi Büyük Hanesinin¹, 1731 ile 1866 yılında bu makama çıkmış on patriği vardır. Bunlardan altısı Kozanoğlu aşireti tarafından öldürülmüş, dördü de hapsedilmiştir.” Ama episkoposa göre, bütün bu yaşananlar içinde en acı olanı, Adana'daki Ermenilerin maruz kaldığı 1909 katliami sırasında 28 yaşındaki bir keşişin yaşadıklarıydı. Episkopos'da ruhani adını bu keşişten almıştı. “Paskalya sırasında bu keşiş Misis'e² gitmiş. Burada Roma döneminden kalma bir köprü varmış. Burada toplanan kalabalık, keşişe işkence etmiş. Önce bir şişe gözlerini oymuşlar. Daha sonra istavroz çıkardığı için ellerini kesmişler. Daha sonra da bacaklarını. Evinden çıkarıp sürükleyerek bu köprüye getirmişler. 2006 yılında, keşişin işkence gördüğü yere gittim. Ne yazık ki ev yıkılmış, yerine otopark yapılmıştı. İşkence sonrasında keşişi köprüden Ceyhan Nehrine atmışlar. Ruhani ismimi, bu genç keşişin onuruna seçtim. Onu, ruhani babam olarak görüyorum.”

Her ne kadar Episkopos Ajapahyan Gümri'de doğmuş olsa da, ataları Kilikya'nın Sis ve Hadjin (Sırsıyla Adana'ya bağlı ilçeler olan Kozan ve Saimbeyli) kentlerinden geliyor. Babası 1913 yılında doğmuş. Babasının doğumundan iki yıl sonra, 1915 Ermeni Soykırımı sırasında Kozan'dan sürgün edilmişler. “Sürgün sırasında büyük anem hastalıktan ölmüş. Öldüğünde 20 ya da 21 yaşındaymış. Onun ölümüyle birlikte henüz yeni doğmuş olan küçük amcam da yaşamını yitirmiş. Dedem, yanında babam ve diğer amcamla birlikte Suriye'ye kaçmış ve 1918 yılına kadar da orada yaşamış. Daha sonra Fransız Ordusu ile birlikte Sis'e (Kozan) dönmüşler. 1921 yılına dek burada kalmışlar. Kemalistler geldiğinde önce Şam'a, oradan da Beyrut'a gitmişler. 1947 yılında da Ermenistan'a gelmişler.”

1915 yılında, anne tarafından olan ataları çok daha fazla eziyet çekmiş. “Annemin baba-

cles of the Armenians in Adana in 1909. “During Easter, he went to Misis², there's a Roman bridge there. He was tormented by the crowd. First, they put out his eyes with an awl. Then they cut off his hands because he made the sign of the cross, then they cut off his legs. And then they dragged him over to that Roman bridge from his residence. I saw that building where they tortured him in 2006, but now it's destroyed and there's a parking lot on the spot. And so, from that bridge they threw him into the Ceyhan River. I took my spiritual name in honour of him, accepting this young monk as my spiritual father.”

Although Bishop Ajapahyan was born in Gyumri, his ancestors were originally from the Cilician cities Sis and Hadjin [respectively, Kozan and Saimbeyli in the Adana province of Turkey]. His father was born in 1913, just two years before they were deported from Sis during the Genocide of the Armenians in 1915.

“During the deportation, my grandmother died of disease. She was 20 or 21 years old. And when she died, her newborn son, my

որտեղ ապրել են մինչև 1918 թ.: Նրանք Միս են վերադարձել ֆրանսիական բանակի հետ, և այնտեղ մնացել մինչև 1921 թվական: Բայց երբ եկան Քեմալականները, նրանք նախ քաշվեցին Դամասկոս (Սիրիա), այնտեղից՝ Բեյրութ (Լիբանան), իսկ 1947-ին եկան Հայաստան»:

Մրբազանի մորական կողմը էլ ավելի շատ է տառապել 1915-ին: «Մորս հայրը հիգիենիկ պատճառներով թաքտված էր, և ցեղասպանության ժամանակ դա տեսնելով՝ թուրքերը կարծել են, թե հայ չէ: Այդ ժամանակ նա մոտ քսան տարեկան էր, և կարողացավ փրկել նաև տատիս՝ ասելով, թե վերջինս իր կինն է: Տատս տասնչորսամյա աղջիկ էր, և ինչ-որ թուրք թե քուրդ ընտանիք ցանկանում էր վերցնել նրան: Այսպիսով մորական պապս, տատս և նրա երկու փոքր եղբայրները միակն էին, որ փրկվեցին: Նրանք փախան Բեյրութ, որտեղ պապս ու տատս ամուսնացան: Մայրս ծնվել է Բեյրութում: 1946 թվականին նրանք նույնպես եկան Հայաստան»:

Միքայել Եպիսկոպոսը ժամանակ առ ժամանակ դուրս է գալիս սենյակից՝ վերադառնալով ժամերգության: Մենք հետևում ենք նրան և մասնակցում ծիսակարգին: Մեր զրույցը անցնում է հայերենից անգլերենի, անգլերենից թուրքերենի: Մինչև հոր մահը թուրքերենն իրենց ընտանիքի խոսակցական լեզուն է եղել: «Կոզանօղլուների կառավարման ժամանակաշրջանում Միսում արգելված էր հայերեն խոսել: Տատս և պապս (հորական կողմի) ընդհանրապես հայերեն չգիտեին: Բայց մորական կողմն Հաճընից է, իսկ Հաճընում նրանք հայերենի իրենց բարբառով էին խոսում»:

Երբ ժամերգությունն ավարտվում է, մենք երեքով դուրս ենք գալիս տաճարից, մեքենա նստում և ուղևորվում Ամասիա: Ամեն շաբաթ եպիսկոպոսը մեկնում է մարզի գյուղական բնակավայրեր, այցելում դպրոցներ, եկեղեցիների շինարարական հրապարակներ, հանդիպում իր հոտին: Մեր զրույցը շարունակվում է մեքենայում: «Մանկության տարիներին մենք իրականում հետաքրքրված չէինք ցեղասպանության պատմություններով և միայն պատանի հասակում հասկացանք, թե որքան սխալ էինք, և թե ինչքան կարևոր էր դա: Հետո սկսեցինք շատ հարցեր տալ՝ հիշելով մեր հայրերի, մայրերի, տատերի պատմությունները: Եվ որպես պատանիներ լցված էինք ատելությամբ և թշնամանքով թուրքերի և քրդերի հանդեպ: Նույնը Թուրքիայում է. պատանիներն ամենաազգայնականն են: Միայն երբ մեծանում ես, այնժամ ես հասկանում, որ ատելությունը չի օգնում: Բայց մեր ատելությունն ըմբռնելի է: Ես միայն չեմ հասկանում, թե ինչու են թուրքերն ատում հայերին: Ինչո՞ւ ...», – մտորում է Միքայել Եպիսկոպոսը:

Առավոտյան մոտավորապես տասնմեկին հասնում ենք Գառնառիճ գյուղ. տեղի դպրոցում մեզ է միանում Հայ

si, hijyenik gerekçelerle sünnet olmuş biriymiş. Bunu fark ettiklerinde onun Ermeni olmadığını düşünmüşler. Dedem o zamanlar 20 yaş civarındaymış. Ninemin kendi karisi olduğunu söyleyerek onu da kurtarmış. Büyükanem o zamanlar 14 yaşında bir kız. Bazi Türk ve Kürt aileler büyükannemi almaya çalışıyormuş. Böylelikle sadece onlar sağ kurtulabilmiş: Büyükbabam, büyükanem ve büyükanemin iki kardeşi. Beirut'a kaçıp orada evlenmişler. Annem Beirut'ta doğmuş. 1946 yılında da Ermenistan'a gelmişler.”

Zaman zaman Episkopos Mikayel odadan çıkıp ayine geri dönüyor, bizler de onu takip ediyorduk. Biz de ayine katılıyor, ancak çoğunlukla da bir kenarda durup onu izliyorduk. Ermenice başlayan sohbetimiz İngilizce ve Türkçe de devam etti. Babasının ölümüne dek evde konuşulan dil Türkçeymiş. “Kozanoğlu zamanında Kozan'da Ermenice konuşmak yasaktı. (Baba tarafından olan) büyükanem ve büyükbabam hiç Ermenice bilmezlerdi. Ama anne tarafım Saimbeyli'den. Saimbeyli'de kendi diyalektleri ile Ermenice konuşuyorlarmış.”

Ayin bitince üçümüz Katedral'den çıktık, bir arabaya bindik ve Amasia'ya doğru yola koyulduk. Episkopos her hafta civardaki köylere gidiyor, okulları ziyaret ediyor, kilise inşaatlarına uğruyor, cemaati ile sohbet ediyordu. Sohbetimiz arabada da devam etti.

“Çocukluk yıllarımızda soykirimla ilgili anlatılanlara pek de kulak vermezdik. Ne kadar yanlış yaptığımızı, gençlik yıllarına ulaştığımızda anladık. Ardından da babalarımızın, annelerimizin, ninelerimizin anlattıkları hikayeleri hatırlayıp bir sürü soru sormaya başladık. Gençlik yıllarımızda Kürtlere ve Türklere karşı kin ve düşmanlıkla doluyduk. Türkiye'de de durum aynı. Gençlerin çoğu milliyetçi. Ancak yaşıyorsunuz ki nefretin hiç bir şeye faydası olmuyor. Ama bizim nefretimizin anlaşılabilir bir tarafı vardı. Türklerin niçin Ermenilerden nefret ettiğini ise anlamıyorum. Niçin?”

Sabah saat 11 civarında Garnarich köyüne ulaştık. Köy okulunda bize Peder Paren de katıldı. Okulun duvarlarından birinde, Ermeni Soykırımı'nın 92. Yıldönümü vesilesiyle hazırlanmış bir afişin asılı olduğu dikkatimizi çekmişti. “Geçmişte kalmışlar” diyerek güldü Episkopos Mikayel. Bizim için ise bu posterin orada asılı olmasını anlayabilmek imkansızdı. Henüz sekiz ya da dokuz yaşındaki okul çocuklarının, bu kadar küçük bir yaşta tarihin

uncle, also perished with her. So my grandfather, together with my father and his second brother, fled to Syria, where they lived until 1918. They returned to Sis together with the French army, where they stayed until 1921. But when the Kemalists came, they left first for Damascus, from there to Beirut, and in 1947 they came to Armenia.”

His mother's side of the family suffered much more during 1915. “My mother's father was circumcised for hygienic reasons, and during the Genocide when they saw that he was circumcised, they thought he was not Armenian. He was around 20 years old back then. And he managed to save my grandmother by saying that she was his wife. My grandmother was a 14-year-old girl, and some Turkish or Kurdish family wanted to take her. So they were the only ones who survived: he, my grandma and her two little brothers. They escaped to Beirut where they got married, my mom was born in Beirut. In 1946, they came to Armenia.”

From time to time, Bishop Mikayel leaves the small room

and returns to the service. We follow him and take part in the ritual, mostly observing him from one side. Our conversation switches from Armenian to English to Turkish. Turkish was the spoken language in their family until the death of his father. “During the Kozanoğlu rule it was forbidden to speak in Armenian in Sis. My grandmother and grandfather [on my father's side] didn't know Armenian at all. But my mother's side is from Hadjin, and in Hadjin they spoke their own dialect of Armenian.”

When the service is over, the three of us walk out of the cathedral, get into a car and leave for the town of Amasia. Every week, the bishop travels to the rural villages in the region, visits schools, church construction sites, and meets with his flock. In the car, our conversation continues.

“In the years of our childhood, we weren't really interested in the stories of Genocide, and we only realised how wrong we were and how important it was when we were teenagers. Then we began

Փառենը: Դպրոցի պատերից մեկին Հայոց ցեղասպանության 92-րդ տարելիցին նվիրված մի պաստառ ենք նկատում: «Նրանք դեռ անցյալում են մնացել», - ծիծաղում է Միքայել Եպիսկոպոսը: Ինչ վերաբերում է մեզ, ապա մենք չգիտենք՝ ինչպես բացատրել այդ պաստառի առկայությունը. մենք ցնցված ենք, որ այս ութ-ինը տարեկան երեխաները այդքան վաղ հասակում են առերեսվում ցավոտ պատմությանը:

Դպրոցում մի կարճ ժամանակ մնալուց հետո մեկնում ենք Շաղիկ գյուղ: Մինչև 1988-89 թվականները Շաղիկը հիմնականում բնակեցված էր ադրբեջանցիներով: Բայց Հայաստանի և Ադրբեջանի միջև հակամարտության պատճառով նրանք խաղաղ կերպով (ինչպես մեզ են պատմում) լքել են գյուղը՝ իրենց ողջ ունեցվածքը վաճառելուց հետո: Երբեմն հայերն ու ադրբեջանցիները նույնիսկ խորոված են արել և միասին հրաժեշտի խնջույք կազմակերպել:

Բնակչության փոքրաթիվ լինելու պատճառով տեղի դպրոցում ընդամենը մի քանի աշակերտ կա: Միքայել Եպիսկոպոսը գնում է հայ եկեղեցու պատմության դասը լսելու, իսկ մենք թափառում ենք դպրոցի շուրջը՝ վայելելով ջերմացնող արևը և Արփի լճի գեղեցիկ տեսարանը: Գյուղից ոչ հեռու՝ բլուրների գագաթին, սահմանապահ դիրքեր ենք տեսնում: Մտն ենք հայ-թուրքական սահմանին, և մեր բջջային հեռախոսները կարող են թուրքական ցանցերին միանալ: Հետո, երբ գալիս է

aci olaylari ile yüzleşiyor olması karşısında şok olmuştuk.

Okulda kısa süre kaldıktan sonra yakınlardaki Shaghik köyüne gitmek için yeniden yola koyulduk. 1988 ya da 1989 yılına dek bu köyde ağırlıklı olarak Azeriler yaşıyormuş. Ermenistan ile Azerbaycan arasında çatışmaların başlamasıyla birlikte buradan gitmişler. Bize söylenenlere göre gidişleri barışçıl bir biçimde olmuş. Sahip oldukları malları satmışlar. Bazen Ermeniler ve Azeriler birlikte mangal partileri bile düzenliyormuş.

Köyün nüfusu azdı ve okulda sadece bir kaç küçük çocuk vardı. Episkopos Mikayel, Ermeni Kilisesi Tarihi dersini izlemek için sınıfa girerken bizler okulun çevresinde dolaştık; güneşin altında, Arpi Gölü'nün sunduğu o müthiş manzaranın tadını çıkardık. Köyün çok da uzağında olmayan tepelerde askeri mevziler görünüyordu. Ermenistan ile Türkiye arasındaki sınır yakinimizdaydı. Öyle ki cep telefonlarımız bazen, Türkiye'deki şebekelerden sinyal alıyordu. Daha sonra, köyün yöneticisinin de aramıza katılmasıyla, köydeki küçük şapel inşaatını görmeye gittik.

Köyden inşaat alanine doğru yürürken Episkopos bize kısa bir bilgi verdi: “Bu bölgede kilise yoktur. 1988 yılına kadar bu bölgede Türkler (Azeriler³) yaşardı.

asking a lot of questions, remembering the stories of our fathers, mothers, grandmothers. And as teenagers, we were filled with hatred and enmity towards Turks and Kurds. And it's the same in Turkey. Teenagers are the most nationalist. Only when you get older you realise that hatred doesn't help. But our hatred is understandable. What I don't understand is why Turks hate Armenians. Why?” reflects Bishop Mikayel.

Around 11 o'clock in the morning we arrive in the village of Garnarich, where in the local school we are joined by Father Paren. On one of the walls of the school we notice a poster dedicated to the 92nd anniversary of the Armenian Genocide. “They are still in the past,” laughs Bishop Mikayel. As for us, we don't really know how to explain that poster, we are shocked that these eight- or nine-year-old kids are facing the truth of the painful history at such an early age.

After a short stay in the school, we depart for the nearby village of Shaghik. Until 1988 or 1989, Shaghik in general was pop-

ulated by Azerbaijanis. But with the conflict between Armenia and Azerbaijan, they left the area, peacefully, as we are told, after having all their property sold. Sometimes, Armenians and Azerbaijanis even organised barbecue farewell parties together.

There are only a few pupils in the local school, due to the small population of the village. Bishop Mikayel goes to watch the History of the Armenian Church class, while we wander around the school, enjoying the warm sun and the beautiful view of the Arpi lake. Not far from the village, on top of the hills, we see military posts. We are close to the Armenian-Turkish border, and some of our mobile phones can pick up Turkish networks. Later on, as the village mayor arrives, we go to inspect the construction of a small chapel.

“There are no churches in this area, because until 1988 it was populated by Turks [Azerbaijanis³], and during the Soviet times, religion was not welcomed anyway. So villagers decided to build a small chapel by their own means,” the bishop says as we walk through

գյուղապետը, գնում ենք տեսնելու գյուղական փոքրիկ մատուռի շինարարական աշխատանքները:

«Այս տարածքում եկեղեցիներ չկան, որովհետև մինչև 1988 թ. այն բնակեցված էր թուրքերով (ադրբեջանցիներով³), իսկ սովետական տարիներին որևէ կրոն դավանելը առանձնապես չէր խրախուսվում: Ուստի գյուղացիները այժմ որոշել են իրենց միջոցներով մի փոքրիկ մատուռ կառուցել», - նշում է սրբազանը, երբ մենք գյուղամիջով քայլում ենք դեպի շինարարական հրապարակ: Նա իր առաքելությունն է համարում մարզում եկեղեցաշինությանն աջակցելը՝ իբրև Աջապահյան ընտանիքի՝ Կիլիկիայում կառուցած, հետագայում ավերված, բոլոր հայկական եկեղեցիների փոխհատուցում:

Գյուղապետը՝ միջին տարիքի մի մարդ, որ պատասխանատու է շինարարության համար, եպիսկոպոսին տեղեկացնում է շինարարության ընթացքի մասին և խորհուրդ հարցնում: «Երբ վերջացնեմ եկեղեցու կառուցումը, ինձ կուղարկեք Մուշ, չէ՞», - հարցնում է գյուղապետը, որի նախնիները Մուշից են: Չնայած նա երբևէ Մուշում չի եղել և Հայաստանում ծնված

Sovyet döneminde zaten din hoş karşılanmazdı. Bu nedenle köy halkı, kendi imkanları ile küçük bir şapel inşa etmeye karar verdi.” O, Ajapahyan ailesi tarafından Kilikya’da yapılmış olan bütün kiliselerin yıkılmış olması karşısında, bölgesinde kilise yapımına yardımcı olmayı kendine misyon edinmişti.

Şapel inşaatından, orta yaşlı bir adam olan, köyün belediye başkanı sorumluydu. İnşaatın ne durumda olduğuna dair Episkoposa bilgi verdi, ondan tavsiyeler aldı. “İnşaat bittiğinde beni Muş’a göndereceksin, değil mi?” diye sordu. Ataları Muş’tan gelmişlerdi. Muş’u hiç görmemişti. Ermenistan’da doğan ikinci nesildendi. Ama yine de Muş ile arasında dugusal bir bağ vardı. Kalbi, Muş ile birlikte atıyordu.

Burada yaklaşık on dakika kadar kaldıktan sonra, kahve içmek için köy muhtarının evine davet edildik. Karisi bize büyük tabaklarda kavun, üzüm, elma, kayısı ikram etti. Kökenlerimiz hakkında konuştuk, kimlik-

the village to the construction site. He sees his mission to help build churches in the region as an act of revenge for all the Armenian churches built by the Ajapahyan family in Cilicia that were destroyed.

The village mayor, a middle-aged man responsible for the construction, informs the bishop about current progress and asks for advice. “When I finish building the chapel, you will send me to Moush, right?” asks the village mayor, whose ancestors are from Moush. Although he has never been to Moush and he is the second generation born in Armenia, he feels an emotional connection with the lands where his roots belong. His heart is with Moush [a former Armenian city, now a provincial capital of Moush Province, Turkey].

We spend about ten minutes here, after which we are all invited to the village mayor’s home for a cup of coffee. His wife brings in big plates with watermelon, grapes, apples, peaches. We talk about our origins, trying to identify ourselves with certain places. Here we learn more about the mayor’s ancestors from the village of Vardenis

in the Moush region. He is the descendant of the third wife of his grandfather, whose two previous wives were killed in Turkey. “During the Genocide, my great-grandfather and his brother killed seven Turks. One of them was sentenced to 101 years in prison, the other, 103 years. They died in prison. Their children were brought to the Arakelots monastery⁴. My grandfather, who was the oldest of them, joined Andranik⁵. And when the Russian army entered Moush, they escaped and later came to Armenia. They were seven orphans, seven brothers, of whom only my grandfather and two others survived.”

We thank the village mayor for his hospitality and kindness, and leave for another village, called Yeghnajur. Currently there are no schools in the village, but the Shirak Diocese hosts summer camps in the building which was formerly an Azerbaijani school. The winters are harsh and cold in these areas, and the building often needs repair. Here we meet Rubik, a beekeeper who also guards the building and undertakes the repair work. “We have a guest with us,” says the

երկրորդ սերունդն է, նա հուզական կապ ունի այն հողերի հետ, որտեղից սերուն են իր արմատները: Նրա սիրտը Մուշում է:

Մոտ տասը րոպե ենք մնում այստեղ, որից հետո գյուղապետը մեզ հրավիրում է իր տուն մի բաժակ սուրճի: Նրա կինը մեծ ափսեների մեջ ճմերուկ, խաղող, խնձոր և դեղձ է բերում: Խոսում ենք մեր արմատներից՝ փորձելով մեզ նույնացնել կոնկրետ վայրերի հետ: Այդ ժամանակ ավելի շատ բան ենք իմանում գյուղապետի նախնիների մասին, որոնք Մուշի գավառի Վարդենիս գյուղից էին: Նրա տատը պապի երրորդ կինն էր. նախորդ երկու կանայք սպանվել էին Թուրքիայում: «Ցեղասպանության ժամանակ նախապապս եղբոր հետ յոթ թուրք է սպանել: Մեկը դատապարտվել է 101 տարվա ազատազրկման, մյուսը՝ 103: Նրանք մահացել են բանտում, իսկ երեխաներին տարել են Առաքելոց վանք: Պապս, որ նրանցից ամենամեծն էր, միացել է Անդրանիկին, իսկ երբ ռուսական բանակը մտել է Մուշ, նրանք փախել-եկել են Հայաստան: Նրանք յոթն են եղել, յոթ որբ, որոնցից միայն իմ պապը և ևս երկուսն են փրկվել»:

Շնորհակալություն ենք հայտնում գյուղապետին սիրալիկ հյուրնկալության համար և ուղևորվում Եղնաջուր գյուղ: Այդ գյուղում այժմ դպրոց չկա, բայց Շիրակի թեմը ամառային ճամբարներ է կազմակերպում այն շենքում, որը ժամանակին աղբբեջանական դպրոց էր: Այս կողմերում ձմեռները դաժան են և խստաշունչ, և շենքը հաճախ է նորոգման կարիք ունենում: Այստեղ հանդիպում ենք մեղվաբույծ Ռուբիկին, որը հսկում է շենքը և զբաղվում վերանորոգման աշխատանքներով: «Մեզ հետ հյուր ունենք, – ասում է եպիսկոպոսը, – քուրդ է Թուրքիայից»: «Ուրախ եմ տեսնել բոլորիդ», – պատասխանում է Ռուբիկը և հրավիրում թարմ մեղր փորձելու: Մեզ շրջապատում են նրա ընկերները, մինչև նա մի քիչ հաց, կարագ, մեղր և դանակներ ու ափսեներ է բերում: Նրանց հետ կարճ զրոյցի ընթացքում իմանում ենք, որ բոլորի ընտանիքներն էլ Արևմտյան Հայաստանից են:

Մեր հաջորդ կանգառը Աղվորիկ գյուղն է: Գյուղացիները այստեղ ևս եկեղեցի կառուցելու ցանկություն են հայտնել, բայց կարիք ունենին խորհրդակցելու Միքայել Եպիսկոպոսի հետ՝ կառուցման վայրը ընտրելու համար: Մինչև Աղվորիկ հասնելը մենք այցելում ենք Զորակերտ գյուղի մզկիթի ավերակներ: Ըստ սրբագանի՝ դեռ սովետական ժամանակ մզկիթն արդեն ավերակ էր, բայց դրա պատերը դեռ կանգուն են: «Գերեզմանները, մզկիթները, եկեղեցիները և վանքերը ազգի մշակութային ժառանգության մի մասն են», – կարծում է Միքայել Եպիսկոպոսը: «Հողերը վաղուց արդեն մեր ձեռքից գնացել են, ներերդություններն այլևս բան չեն փոխի: Պարզապես ընդունեք Ցեղասպանությունը և մի ավերեք հայկական մշակութային

lerimizi belli mekanlar üzerinden tanımlamaya çalıştık. Muhtarin ailesi Muş'un Vartenis köyündendi. Dedesinin üçüncü karisından olma torunuydu. İlk iki eş ise Türkiye'de öldürülmüştü. “Soykırım sırasında dedemin babası ve iki kardeşi, yedi Türkü öldürmüş. Biri 101 sene, diğeri ise 103 sene hapis cezası almış. Cezaevinde ölmüşler. Onların çocuklarını ise Aralekots Manastiri'na getirmişler⁴. İçlerinden en büyüğü olan dedem, Antranik'e⁵ katılmış. Rus ordusu Muş'a girdiğinde kaçmayı başarmışlar ve Ermenistan'a gelmişler. Yedi yetimlerdi. O yedi kardeşten sadece dedem ve diğer ikisi hayatta kalmayı başardı.”

Gösterdiği nezaket ve misafirperverlik için Muhtara teşekkürlerimizi sunup, Yeghnağur adındaki bir başka köye doğru yola çıktık. Bu köyde okul yoktu. Ama Shirak Episkoposluğu, eski Azeri okulunun olduğu binada bir yaz kampi düzenlemişti. Bu bölgede kişiler çetin ve yıkıcı geçiyor, binalar sık sık onarım ihtiyacı duyuyordu. Yaz kampinin düzenlendiği binaya vardığımızda bizi, bölgede arıcılık yapan ve binanın bekciliğini ve tadilat işlerini de üstlenmiş bulunan Rubik karşıladı. “Bir konuğumuz var” dedi Episkopos ve ekledi: “Türkiye'den gelen bir Kürt.” Rubik, “taniştığımızı memnun oldum” diyerek yanıtladı ve bizi yeni ballardan tatmaya davet etti. O bizler için bal, tereyağı, tabak, bıçak ve ekmek getirirken, çevremizi arkadaşları çoktan sarmıştı bile. Kısa bir sohbetin ardından hepsinin ailelerinin Batı Ermenistan'dan geldiğini öğrendik.

Bir sonraki durağımız Aghvorik köyüydü. Burada köylüler şapel yapmak istiyorlardı ve şapelin yeri konusunda Episkopos Mikayel'e danışmaya ihtiyaç duyuyorlardı. Oraya gitmeden önce, Zorakert köyündeki yıkılmış camiyi ziyaret ettik. Episkopos göre bu cami Sovyet döneminde yıkılmıştı. Ancak duvarları hala ayakta idi. Episkopos Ajapahyan, camilerin, mezarlıkların, kiliselerin ve manastirlerin, bir ulusun kültür hazinesinin bir parçası olduğunu düşünüyordu. “Topraklarımız çoktan gitti ve özür dilenmesi de bir şeyi değiştirmeyecek. Sadece soykırım gerçeğini kabul edin ve Türkiye'de bulunan Ermeni kültür miraslarını yıkmayın. Onların yıkılması bizi katliamdan daha çok yaralıyor” dedi duygusal bir ses tonuyla.

Aghvorik köyünün muhtarı, şapel inşaatı için bir kaç yer öneriyordu. Bunlardan biri de köyün tam ortasında bulunan büyük Azeri mezarlığıydı. “Oraya yapalım işte. Bu mezarları daha ne kadar uzun süre koruyaca-

bishop. “A Kurd from Turkey.” “Nice to meet you all,” replies Rubik and invites us to try some fresh honey. We are surrounded by his friends while he brings in some bread, butter, honey, and knives and plates for us. In a short conversation with them we learn that all of their families are also from Western Armenia.

Our next stop is the village of Aghvorik. The villagers expressed a desire to build a chapel here, but they needed to consult with Bishop Mikayel to choose the construction site. Before driving there we visit the ruins of a mosque in the village of Zorakert. According to the bishop, the mosque was already in ruins during the Soviet times, but its walls are still standing. Cemeteries, mosques, churches and monasteries are part of the cultural heritage of a nation, thinks Bishop Ajapahyan. “Lands are long gone, apologies will make no difference. Just accept the Genocide and do not destroy the Armenian cultural heritage in Turkey. Destroying them hurts us more than massacres,” he says, emotionally.

The village mayor of Aghvorik had a few suggestions for

where to build the chapel, one of which was the grounds of a large Muslim Azerbaijani cemetery in the heart of the village. “Let's build it there. How long can we protect it?” he asked. We didn't feel it was said out of hostility. For him it was simply meaningless to have the Muslim cemetery here.

But the bishop's answer is sharp and cold: “Forget about it. We won't build the chapel there. We are not afraid of graves, we are not afraid of Turks who lived here. And we will keep their graves forever.” According to the villagers of Aghvorik and the other villages we visited, Azerbaijanis still come and visit their relatives' graves, secretly crossing the Georgian-Armenian border over the mountains. And some even take the remains of their relatives back to Azerbaijan.

When His Grace and the village mayor have agreed on the construction site, we travel back to Amasia. The bishop's itinerary for today is over. In Amasia we are hosted by the family of Father Paren, who offers us a delicious lunch.

ժառանգությունը Թուրքիայում: Դրանց ավերումը մեզ ավելի մեծ ցավ է պատճառում, քան ջարդերը», – հուզված ասում է նա:

Աղվորիկի գյուղապետը եկեղեցու կառուցման վայրի վերաբերյալ մի քանի առաջարկ ունեւ: Դրանցից մեկը վերաբերվում էր գյուղամիջում եղած մուսուլման աղրբեջանցիների ընդարձակ գերեզմանոցին: «Եկեք այնտեղ կառուցենք: Ինչքան կարող ենք պահպանել դա», – հարցրեց նա: Մեզ չթվաց, թե դա թշնամանքից ելնելով ասվեց: Նրա համար պարզապես անիմաստ էր այնտեղ մուսուլմանական գերեզմանոց պահելը:

Բայց Եպիսկոպոսի պատասխանը կտրուկ է և սառը. «Մոռացիր այդ մասին: Մենք այդտեղ եկեղեցի չենք կառուցի: Մենք չենք վախենում գերեզմաններից, մենք չենք վախենում թուրքերից, որ ապրել են այստեղ: Մենք հավերժ կպահենք նրանց գերեզմանները»: Ինչպես նշում են աղվորիկցիները, և մեր այցելած այլ գյուղերի բնակիչները, աղրբեջանցիները մինչև հիմա գալիս են իրենց հարազատների գերեզմաններին այցի՝ սարերով զաղտնի հատելով վրաց-հայկական սահմանը: Ոմանք նույնիսկ իրենց հարազատների մատուցները տանում են Աղրբեջան:

Երբ Սրբազանը և գյուղապետը համաձայնության են գալիս կառուցման վայրի շուրջ, մենք վերադառնում ենք Ամասիա: Եպիսկոպոսի այսօրվա երթուղին ավարտված է: Ամասիայում մեզ հյուրընկալում է հայր Փառենի ընտանիքը և հրաշալի ճաշ հյուրասիրում:

Գյումրի հասնում ենք երեկոյան ժամերգության սկզբին: Զանգերը սկսում են դողանջել, երբ Եպիսկոպոս Աջապահյանը մտնում է տաճար: Նա կանգնած է ճիշտ նույն տեղում, որտեղ կանգնած էր առավոտյան՝ տերողորմյան ձեռքին: Մարդիկ մոտենում են նրան օրհնություն ստանալու: Սրբազանը հոգատար հոր պես աջը դնում է մարդկանց գլխներին: Միայն մենք ենք ուրիշ հիմա, քանի որ լսել ենք նրա հինավուրց տոհմի պատմությունը: Այդ տոհմի սերունդները սիռոված են աշխարհով մեկ՝ Հունաստան, Լիբանան, ԱՄՆ, Արգենտինա, Բրազիլիա, Ուրուգվայ, Հայաստան: Ու մենք չենք կարողանում մոռանալ Միքայել Եպիսկոպոսի պապի վերջին բառերը՝ «Եթե սահմանը բացվի, աճյունս այստեղ չթողնեք, կտանեք Սիս»:

1 Կիլիկիան հինավուրց շրջան է, որը գտնվում է Միջերկրական ծովի հարավարևելյան առափնյա հատվածում՝ Փոքր Ասիայի հարավում: 1080 թվականին Կիլիկիայի էռնաչիք հատվածում հիմնվում է Հայկական իշխանություն, որը 1198-ին հռչակվում է թագավորություն՝ գոյատևելով մինչև 1375 թվականը: Այն նվաճվում է Մամլուքների կողմից, իսկ հետագայում դառնում Օսմանյան Կայսրության մաս: Կիլիկիո Կաթողիկոսությունը հիմնվել է 10-րդ դարում, երբ պատմական Հայաստանի տարածքն ավերածությունների էր ենթարկվում սելջուկյան թուրքերի կողմից, և շատ հայեր թողնում էին իրենց հայրենիքը՝ հաստատվելով Կիլիկիայում: Կաթողիկոսությունը նույնպես ապաստանեց Կիլիկիայում: 1375 թվականին Հայկական թագավորության անկումից հետո Կիլիկիայի վիճակը վատցավ, մինչև 12-րդ պատմական Հայաստանի տարածքում դա մշակութային և կրոնական զարթոնքի ժամանակաշրջան էր: Սա հանգեցրեց նրան, որ 1441 թ. հայ հոգևորականությունը

ջիզ կի?» dedi. Doğrusu söylediklerinde her hangi bir düşmanca tutum yoktu. Sadece burada bir Müslüman mezarlığı olmasını anlamsız buluyordu, hepsi o.

Ama Episkopos'un yaniti soğuk ve netti: "Bunu unut. Şapelimizi oraya inşa etmeyeceğiz. Mezarlardan korkuyor değiliz. Burada yaşamış olan Türklerden de korkuyor değiliz. Onların mezarlarını sonsuza dek muhafaza edeceğiz." Köylülerin söylediğine göre Azeriler, Gürcistan-Azerbaycan arasındaki siniri dağlık bölgelerinden gizlice geçip buraya geliyor, yakınlarının mezarlarını ziyaret ediyordu. Hatta kimileri, yakınlarının mezarlarını Azerbaycan'a taşımişti.

Ekselansları ile muhtarin şapelin nereye yapılacağı konusunda bir uzlaşya varında köyden ayrılıp Amasia'ya doğru yola çıktık. Episkopos'un bugünkü gezi programı sona ermişti. Amasya'da bizi Peder Paren'in ailesi misafir etti ve bizlere lezzetli bir öğle yemeği ikram etti.

Gümrü'ye tam da akşam ayininin başlayacağı saatte ulaştık. Episkopos Ajapahyan katedralden içeri girerken, çanlar çalmaya başladı. Tam da sabah ayini sırasında durduğu yere geçti. Elinde yine dua tespihi vardı. İnsanlar yine hayir duasini alabilmek için yanına geliyordu. Yine, sevgi dolu bir baba gibi elini onların başına koyuyordu. Ama biz, sabah ayinindeki kişiler değildik artık. Değişmiştik. Piskoposun kadim zamanlara uzanan, günümüzde ise Yunanistan'dan ABD'ye, Arjantin'den Brezilya'ya, Uruguay'dan Ermenistan'a dek dünyanın dört bir yanına dağılmış olan ailesinin hikayesini öğrenmiştik. Episkopos Mikayel'in büyükbabasının son sözlerini ise unutamıyorduk: "Eğer sinir yeniden açılırsa, mezarımı burada bırakmayın. Kozan'a götürün."

1 Kilikya, Akdeniz'in güneydoğusunda, sahil boyu uzanan eski bir yerleşim bölgesidir. Kilikya'nın dağlık kesimlerinde 1080 yılında bir Ermeni Prensligi kurulmuş, 1198 yılında bu prenslik Krallığa dönüştürülmüş, 1375 yılına kadar da varlığını sürdürmüştür. Bölge önce Memlûklüler tarafından fethedilmiş, ardından Osmanlı İmparatorluğu'nun bir parçası olmuştur. Kilikya Patrikliği, tarihi Ermenistan topraklarının Selçuklular tarafından harabeye çevrildiği ve bu nedenle de pek çok Ermeni'nin evini terk ederek Kilikya'ya sığındığı onuncu yüzyılda oluşturulmuştur. Kilisenin merkezi konumundaki Patriklik makamının burada olması da pek çok sığınmacıyı Kilikya'ya getirmiştir. 1375 yılında Ermeni Krallığı'nın yıkılması ile birlikte Kilikya'da durum gittikçe kötüleşirken, tarihi Ermenistan topraklarında ise bir kültürel ve dini uyanış yaşanıyordu. Bu durum 1441 yılında Ermeni din adamlarını, Patriklik makamının başlangıçtaki yeri olan Eçmiatsin'de bir Patrik seçmeye sevk etti. Böylelikle, 1441 yılından itibaren Ermeni Kilisesi'nin iki patriği oldu: 'Holy See of Etchmiadzin' adıyla bilinen ve Ermenistan'ın Eçmiatsin kentinde bulunan Tüm Ermenilerin Patriği

We return to Gyumri right in time for the evening service. The bells begin to ring as Bishop Ajapahyan enters the cathedral. He stands in the very same place he did in the morning, prayer beads in his hands. People approach him for a blessing. He puts his right hand on their heads like a caring father. Only we are different now, for we have learned the story of his ancient family that was dispersed all over the world: Greece, Lebanon, USA, Argentina, Brazil, Uruguay, Armenia. And we can't forget the last words of Bishop Mikayel's grandfather: "If the borders will open, don't leave my remains here, transfer them to Sis."

1 Cilicia is an ancient region located in the coastal area of the southeastern Mediterranean, in the southern part of Asia Minor. In 1080, an Armenian principality was established in the mountainous part of Cilicia, which became a kingdom in 1198 and existed until 1375. It was conquered by the Mamluks and later became a part of the Ottoman Empire. The Catholicosate of Cilicia was formed in the

10th century, when the territory of historical Armenia was devastated by Seljuks and many Armenians left their homeland and settled in Cilicia. The Catholicosate, the headquarters of the Church, also took refuge in Cilicia. After the collapse of the Armenian kingdom in 1375, the situation in Cilicia deteriorated further while there was a cultural and religious awakening in the territory of historical Armenia. In 1441 this led the Armenian clergy to elect a Catholicos in Etchmiadzin, which was the original seat of the Catholicosate and ceased to function as the Catholicossal See after 485. Therefore, since 1441, there have been two Catholicosates in the Armenian Church: the Catholicosate of All Armenians, otherwise known as the Holy See of Etchmiadzin, located in Etchmiadzin, Armenia, and the Catholicosate of the Great House of Cilicia, otherwise known as the Holy See of Cilicia, currently located in Antelias, Lebanon.

2 Also known as Mopsuestia, present-day village of Yakapinar in Adana province, Turkey.

կաթողիկոս ընտրեց էջմիածնում, որը կաթողիկոսների նստավայրն էր 4-րդ դարից, թեպետ դադարել էր կաթողիկոսանիստ լինել 485 թվականից: Այսպիսով սկսած 1441 թվականից Հայոց եկեղեցում եղել է երկու կաթողիկոսություն՝ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսություն, որն այլ կերպ հայտնի է որպես Մայր Աթոռ Սուրբ էջմիածին ու գտնվում է Հայաստանում՝ էջմիածնում, և Մեծի Տանն Կիլիկիո Կաթողիկոսություն, որն այլ կերպ հայտնի է որպես Կիլիկիո Սուրբ Աթոռ և այժմ տեղակայված է Լիբանանի Անթելիաս քաղաքում:

2 Հայտնի է նաև Մոպսուեսթիա կամ Մամեստիա անունով: Ներկայիս Յակափինար գյուղն է Թուրքիայի Ադանա նահանգում:

3 Հայաստանում ընդունված է աղբբեջանցիներին անվանել թուրք: Սովետական Հայաստանում բազմաթիվ աղբբեջանցիներ էին ապրում, բայց նրանք բոլորը հեռացան Աղբբեջան 1980-ականների վերջին վախենալով Աղբբեջանում իրականացվող շարժերից փախչող հայերի վրեժից:

ve 'Holy See of Cilicia' adıyla bilinen ve günümüzde Lübnan'ın Antelias kentinde bulunan Kilikya Patriği

2 Mopsuestia adıyla da bilinir. Günümüzde Türkiye'de, Adana ilinde bulunan Yakapınar Köyüdür.

3 Azerilerin Türk olarak adlandırılması, Ermenistan'da yaygın görülen bir durum. Sovyet Ermenistan'ında çok sayıda Azeri yaşıyordu. Ancak 1980'lerin sonunda Azerilerin tümü, Azerbaycan'da gerçekleşen pogromdan sağ kurtulan Ermenilerin, bunun intikamını kendilerinden alacağı korkusu ile ülkeyi terketti.

4 Arakelots Manastırı, Muş'un 11 kilometre güneydoğusunda, tarihi Taron bölgesinde yer alan bir Ermeni manastırıydı. Yapımına 4. yüzyılda başlandığı, 12-13. Yüzyılda da tamamlandığı anlatılır. Msho Arakelots, 1915 yılında gerçekleşen Ermeni Soykırımına dek, Batı Ermenistan'da bulunan en önemli manastırların başında geliyordu. Soykırım sırasında saldırıya uğradı ve terkedildi. 1960'lı yıllara dek ayakta kalan bina, daha sonra havaya uçurularak yıkıldı.

5 Antranik Ozanyan (1865-1927) Rus Kafkas Ordusu'nun en önemli generallerinden biriydi. Birinci Dünya Savaşı sırasında, Rus Kafkas Ordusu Birinci Gönüllü Ermeni Birliği'nin komutanlığını yürüttü. Ermeni ulusal kurtuluş hareketinin en önemli isimlerinden biridir.

3 It is a common practice in Armenia to refer to Azerbaijanis as Turks. Many Azerbaijanis lived in Soviet Armenia but all of them left for Azerbaijan in the late 1980s, fearing revenge from the Armenians escaping the pogroms in Azerbaijan.

4 Arakelots Monastery (Holy Apostles Monastery of Moush) was an Armenian monastery in the historic province of Taron, 11 km south-east of Moush, Turkey. According to tradition, it was founded in the 4th century and completed in 12–13th centuries. Msho Arakelots remained one of the prominent monasteries of Western Armenia until the Armenian Genocide of 1915, when it was attacked and subsequently abandoned. It remained standing until the 1960s when it was reportedly blown up.

5 Andranik Ozanyan (1865–1927) was a Major General of the Russian Caucasian Army. During World War I, he was appointed as Commander of the First Armenian Volunteer Unit of the Russian Caucasian Army. He was a key figure of the Armenian national liberation movement.

Deneyimlemek

Վարպետի ձեռքերը

Metin ve fotoğraflar: Pinar Kolancı

Siğir kokusu ile çevrili köy, bizi büyük bir misafirperverlikle karşılamıştı. Ardından dikkatimizi, restorasyon çalışmaları yürütülmekte olan antik kilise binasını yakınlarındaki kırmızı taşlardan yapılmış duvar çekti. Taş mimariye sahip kilisenin içine girdiğimizde, içerdeki esintinin sıcak havanın etkisini bir hayli giderdiğini farkettilik. Bu taş yapının tarihi hakkında konuşmaya başladığımızda, binanın yedinci yüzyılda inşa edildiği bilgisini aldık. Normalde böyle şeylerden pek de hoşlanmayan restorasyon görevlisi, kiliseyi fotoğraflama isteğimizi büyük bir nezaket göstererek kabul etti.

„Bana olanca çok para verseler de başka bir iş yapmak istemem, çünkü burada, kilisede, çok daha önemli bir iş yapıyorum, çok daha anlamlı, ve Tanrı'ya karşı sorumluluğumu hissediyorum. Ben kiliseyi onarıken biliyorum o beni izliyor.”

Տեքստը և լուսանկարները՝ Փրնար Քոլանջալը

Գյուղը մեզ շատ հյուրընկալ և խաղաղ ընդունեց: Մեզ ուղեկցեցին դեպի գյուղի վերանորոգվող հինավուրց եկեղեցին, որի շուրջ ընկած էին կարմիր քարի բեկորներ:

Մտանք կիսաքանդ կառույցը ու դրսի շոգը փոխվեց ավերակներում խաղացող զով քամով: Աշխատող վարպետներին հարցրինք եկեղեցու պատմության մասին և իմացանք, որ այն կառուցվել է 7-րդ դարում: Վերանորոգմամբ զբաղվող արհեստավորը բարյացակամորեն թույլ տվեց մեզ լուսանկարել, չնայած ասաց, որ սովորաբար նրան դա դուր չի գալիս:

«Ես ուրիշ գործ չէի անի, եթե անգամ հազարներ ավել վճարեին, որովհետև այստեղ՝ եկեղեցում, ես ավելի կարևոր, ավելի իմաստալից բան եմ անում և ես զգում եմ, որ Աստծո առջև պարտքս եմ կատարում: Նա հատկում է իմ աշխատանքին»:

Hands on

Text and photos: Pinar Kolancı

The village received us in a quite hospitable and peaceful way. Then our attention slowly shifted to the red stone blocks around an ancient church, which was being renovated. After entering the church, the smooth breeze inside the stone architecture mitigated the heat outside. We started talking about the history of the structure and we learned that it was constructed in the 7th century. The renovator politely let us take his picture even though he normally doesn't like it.

“I wouldn't do any other job even if they paid me thousands more, because here in the church I do something more important, more meaningful, and I feel the responsibility I owe to God. He's watching me while I'm renovating the church.”

Haçkarların yaygın bir şekilde görüldüğü bir bölgede, bir haçkar ustası ile tanışmak son derece etkileyici bir deneyimdi. Kısa bilgi vermek gerekirse haçkar, taştan yapılmış haçtır ve Ermenistan'ın hemen her yerinde haçkar örneklerine rastlamak mümkündür. Ermeni kültürünün en özlü örneklerinden biridir haçkar. Haçkar ustasının açık bir alanda bulunan imalathanesine ulaştığımızda usta, tentesinin sunduğu gölgenin altında kalıplama işi yapmakla meşguldü. Bizi, utangaç bir adam olmasından kaynaklanan bir sessizlikle karşıladı. Sorduğumuz pek çok sorunun ardından nihayet utançlağından siyirilip bize isinmaya başlamıştı.

“Bu taş ustalığını halamin kocasından öğrendim ve gerçekten de çok sevdim. Herşeyden önce, yaptığınız işi gerçekten sevmeniz gerekir. İşte ben, işimi gerçekten de seviyorum. Hatta öyle ki, üzerinde günlerce uğraşıp yarattığım şeylerden ayrılmak bana asla üzücü gelmiyor. Aksine, ürettiğim şeyleri başkaları ile paylaşmaktan mutluluk duyuyorum. Özellikle haçın üzerindeki detay işçiliklerle uğraşmak bana büyük keyif veriyor. Özellikle kavisli kısımların görsel açıdan son derece estetik olduğunu düşünüyorum.”

Ես մեծ հուզմունքով էի սպասում խաչքարագործ վարպետի հետ հանդիպմանը, քանի որ խաչքարն ինքնին յուրահատուկ է: Խաչքարը՝ խաչի պատկերով այդ հուշարձանն ըստ էության, հայտնի է ամենուր և ներկայացնում է հայկական մշակույթի բուն էությունը: Երբ մենք հասանք խաչքարագործ վարպետի բացօթյա աշխատատեղ, նա աշխատում էր ծածկի ստվերում: Վերջինս մի պահ լռությունից հետո (որն ինչպես պարզվեց իր ամաչկոտության պատճառով էր) ողջունեց մեզ:

«Ես քանդակագործություն սովորել եմ հորաքրոջս ամուսնուց ու շատ եմ սիրել այդ գործը: Առաջին կանտնն է. պիտի սիրես այն, ինչ անում ես, իսկ ես սիրում եմ իմ գործը: Երբեք չեմ ավստում, երբ տալիս եմ ստեղծագործությունս, որի վրա երկար ժամանակ երկար աշխատել եմ: Ընդհակառակը՝ ես երջանիկ եմ կիսվել իմ աշխատանքով: Ինձ հատկապես դուր է գալիս խաչի նախշերի վրա աշխատելը: Կարծում եմ՝ փորագրված մասերն ամենաազդեցիկն են»:

I was pretty excited to meet the khachkar [cross stone] maker, since the khachkar itself is very local. Basically, a khachkar is a cross stone prominent everywhere in Armenia and it is a quintessence of Armenian culture. When we arrive at the outdoor working place of the khachkar maker, he was carving in the shade of a tent. He welcomed us with a moment of silence, which turned out to be because of his shy temperament. After asking many questions, he finally started to warm up.

“I learned stone-masonry from the husband of my aunt and I love it. The first rule is that you have to love what you do and I love my work. I never feel sorry when I give away something I created, something that took me several days to make. Instead I feel happy to share what I’ve done. I especially enjoy working on the detailed parts of the cross. I think the curved parts are the most visually impressive.”

Bizi evinin kapısında, üzerinde iş kiyafetleri ile karşılaşmıştı. Eve girdiğimizde ise, duvarların ve odaların ustanın kendi el emeği olan ahşap oyması çok sayıda eserle süslenmiş olduğunu gördük. Çeşitli cinsteki köpeklerin ahşap oyması biblolarını gösterirken, bu koleksiyonu neden yaptığını da açıklamaya girişti:

“Her köpek cinsi, kendine özgü bir güzelliğe sahiptir. Her bir cins, bir diğerinden farklıdır. İnsan öyle değildir mesela. Köpeklerin aksine insanlar, bütün özellikleri birden taşırlar. Köpeklerde ise her türün kendine özgü karakteristik bir güzelliği vardır. Bu nedenle bu güzellik çok daha tanımlanabilir bir niteliğe sahiptir. Her zaman bir köpeğim olsun istedim. Ancak çok uzun süre, böyle bir imkana da kavuşamadım. İşte bu yüzden ahşaptan köpekler oymaya başladım. Ardından, o korkunç depremde eşimi kaybettim ve çocuklarımla birlikte bu küçük eve taşındık. İşte o zaman benim için de bir köpeğe sahip olma zamanının geldiğini anladım. Bu hayatta, başınıza kötü bir şey gelmedikçe güzel şeyler de olmuyor ne yazık ki.”

He welcomes us in front of his house in his working clothes. We enter a place full of wooden carvings hanging on the walls and rooms adorned with his talent. As he shows us his woodwork depictions of different dog breeds he explains the story behind this collection.

“Every dog breed has a unique beauty, they are all different from each other, but human beings are more profound. They carry all the features of beauty, unlike dogs. Every dog breed has peculiar characteristics of beauty, and that’s why their beauty is definite. I always wanted to own a dog but for a long time I couldn’t, so I carved breeds of dogs into wood instead. Later, when the terrible earthquake happened, I lost my beloved wife and I moved into this little house with my children. That was the time I got myself a dog. Nothing good happens in life unless you experience bad things.”

Վարպետն աշխատանքային հագուստով դիմավորում է մեզ իր տան դիմաց: Մտնում ենք շենք. պատերից կախված են փայտյա փորագրություններ, իսկ սենյակներում դրված են մեծ ու փոքր փայտյա աշխատանքներ: Շների տարբեր ցեղատեսակներ պատկերող փորագրությունները ցույց տալիս նա բացատրում է այդ հավաքածուի նախապատմությունը.

«Շան ամեն ցեղատեսակ յուրահատուկ գեղեցկություն ունի, նրանք բոլորն իրարից տարբեր են: Իսկ մարդիկ ավելի խորն են. նրանք կրում են գեղեցկության բոլոր գծերը՝ ի տարբերություն շների: Շան յուրաքանչյուր ցեղատեսակ գեղեցկության իր յուրահատկությունն ունի, և այդ պատճառով էլ նրանց գեղեցկությունը որոշակի է: Ես միշտ ուզեցել եմ շուն պահել, բայց երկար ժամանակ չեմ կարողացել, և դրա փոխարեն շների ցեղատեսակներին փայտի մեջ եմ փորագրել: Հետո, երբ երկրաշարժը եղավ, ես կորցրի կնոջս և երեխաներիս հետ տեղափոխվեցի այս տնակ: Այդ ժամանակ էլ ինձ համար շուն ձեռք բերեցի: Կյանքում լավը միշտ վատի հետ ձեռք ձեռքի են գնում»:

Մեկ օր Աշնակում

Ashnak

A day trip to Ashnak

Տեքստը և լուսանկարները՝ Գրիգոր Պողոսյանի

Աշնակ գյուղը բնակեցված է եղել հնագույն ժամանակներից: Այստեղ կարող եք տեսնել հռոմեական գերեզմաններ կամ շրջել 10-րդ դարի հայոց թագավոր Աշոտ Երկրորդի ամառանոցի ավերակներում:

Մարդիկ մինչև հիմա ապրում են ամրոցի ավերակների վրա և ամեն անգամ, երբ ինչ-որ շինարարություն են անում, մի հնադարյան բան են գտնում: Այդուհանդերձ, Աշնակում որևէ հնագիտական պեղում չի իրականացվում:

Աշնակի այժմյան բնակչության մեծ մասը Մուշից և Սասունից է: Նրանք կրողներն են այն հարուստ մշակութային ժառանգության, որն ընդհատվեց աշխարհով մեկ բազում ընտանիքների սփուման պատճառ դարձած ցեղասպանությամբ: Ես գրուցեցի այդ ընտանիքներից մեկի հետ: Նրանք շատ փորձությունների միջով են անցել, մինչև կարողացել են 1986 թվականին գտնել իրար և կապ հաստատել: Բայց Սպիտակի՝ 1988 թ. դեկտեմբերի 7-ի երկրաշարժից հետո՝ նույնիսկ փոստային կապն էր ընդհատվել: 2009-ին ընտանիքի հաջորդ սերունդներին էր վիճակված գտնելու միմյանց և վերականգնելու կապերը:

Text and photos: Grigor Poghosyan

The village of Ashnak has been populated since antiquity. Here you can come across Roman graves and walk among the ruins of the summer residence of 10th century Armenian King Ashot II.

People still live on the ruins of the castle and every time they build something they find something ancient. And yet there are no archaeological digs being done in Ashnak.

Most of the current population of Ashnak are from the Moush and Sasoun regions (currently in Turkey). They are bearers of a rich cultural heritage that was interrupted by the Genocide, which dispersed families worldwide. I talked to one of those families: they underwent a lot of hardship before they managed to find each other in 1986 and establish communication. But in the aftermath of the earthquake in Spitak on December 7, 1988 even their postal communication failed.

Metin ve fotoğraflar: Grigor Poghosyan

Aşnak köyü, kadim zamanlardan beri insan yerleşimlerine ev sahipliği yapıyor. Köyde Roma dönemine ait mezarlar bulunuyor. Ermeni kralı İkinci Aşot'un yazlık şatosu da yine bu köyde bulunuyordu. Aşnak halkı tanrıya inanıyor ve güveniyor. Onlara göre tanrının yardımı olmaksızın soykirimden sağ kurtulmaları da, bu yeni vatanlarında hayatta kalmaları da mümkün olmayacaktı.

Günümüzde Aşnak köyünde yaşayanların büyük bölümünü Muş ve Sason bölgesinden göç edenler oluşturuyor. Bu insanlar, soykirim sonrasında parçalanıp dünyanın dört bir yanına dağılmış olan ailelerine dair son derece ilgi çekici hikayelere sahip.

Bu ailelerden biriyle konuştum. Birbirlerini binbir güçlükle, ancak 1986 yılında bulabilmiş ve ancak e-posta yoluyla birbirleri ile iletişim kurabilmişler. Ne var ki 7 Aralık 1988 tarihinde gerçekleşen Spitak depremi sonrasında e-posta bağlantıları da kopmuş.

In 2009, it was time for the next generation of the family to find each other and renew the bonds.

Many young people from Ashnak go to work in Russia and other countries, but they say that if they had irrigation water, they wouldn't go anywhere and would work on their fields.

Even in the absence of irrigation water the villagers maintain their gardens, and water them with drinking water.

People in Ashnak believe in God and they trust that if they survived the Genocide they will definitely outlive the economic hardship they face today.

Աճնակից շատ երիտասարդներ մեկնում են աշխատելու Ռուսաստան և այլ երկրներ, բայց ասում են, որ եթե ոռոգման ջուր ունենային, ոչ մի տեղ էլ չէին գնա, կմնային-կաշխատեին իրենց դաշտերում և այգիներում: Նույնիսկ ոռոգման ջրի բացակայության պարագայում գյուղացիները պահում են իրենց այգիները՝ ոռոգելով խմելու ջրով: Աճնակցիները հավատում են Աստծուն և վստահ են, որ եթե կարողացել են փրկվել ցեղասպանությունից, անպայման կհաղթահարեն իրենց առջև ծառայած ներկայիս տնտեսական դժվարությունները:

Bir sonraki nesil, birbirini ancak 2009 yılında yeniden bulabilmiş. Aşnak köyünden pek çok genç, çalışmak için başta Rusya olmak üzere çeşitli ülkelere göç ediyor. Ancak köylerinde su olsaydı, asla köylerini terketmeyeceklerini söylüyorlar. Kendi arazilerinde çalışmak konusunda büyük bir tutkuları var.

Nitekim köylerinde su olmasa da bahçelerini ihmal etmemişler. Onları, kendi içme suları ile sulamışlar.

Առաջին Եկեղեցու Առաջնորդ
Գրքի և Բնագրերի Բարձր
Կրթության Երևանի Եկեղեցու

Իր Բարձրագույն Գործընկեր
Եր 1915 թ. ապրիլի 15-ին

ու առաջին Առաջնորդ Գրքի
Կրթության Երևանի Եկեղեցու
Կրթության Երևանի Եկեղեցու

Կրթության Երևանի Եկեղեցու
Կրթության Երևանի Եկեղեցու

Կրթության Երևանի Եկեղեցու
Կրթության Երևանի Եկեղեցու

Կրթության Երևանի Եկեղեցու
Կրթության Երևանի Եկեղեցու

Կրթության Երևանի Եկեղեցու
Կրթության Երևանի Եկեղեցու

Կրթության Երևանի Եկեղեցու
Կրթության Երևանի Եկեղեցու

Կրթության Երևանի Եկեղեցու
Կրթության Երևանի Եկեղեցու

Ծնված 1870 - 1931

Türk Mahallesi

Թուրքի մայլան

The Turkish neighbourhood

Metin ve fotoğraflar: Murat Aluçlu

Karşılıklı iki kilisenin bulunduğu bir meydan-dayım. Belki de cebimdeki 20 doları Ermeni Dramı'na çevirtmeli ve bir taksiye binmeliyim. Ama bu yolculuğun kaç para tutacağı konusunda hiçbir fikrim yok. Bir kağıdın üzerine "1000" yazdım ve bunu taksiciye gösterdim. Elleriyle "haydi atla" dedi. Gitmek istediğim yere ulaştığımızda elleriyle bana neresi olduğunu işaret edip elimde tuttuğum 580 dramın 500'ünü aldı. Artık Türk Mahallesi'ndeydim.

Çevreme bakındım. Ne yapmam gerektiğine karar veremiyordum. Derken önümde uzanan, çakıl ve toprakla kaplı uzun caddeye yöneldim. Caddenin başında bir oto yıkama yeri vardı. Bir ya da iki katlı, çoğu taştan yapılmış, kimisi eski, kimisi yeni, kimisi ise

Տեքստը և լուսանկարները՝ Մուրադ Ալուչլու

Գյումրիում մի հրապարակում եմ, որտեղ երկու եկեղեցի իրար են նայում: Պետք է արդեն ձեռքիս 20 դոլարը դրամ դարձնեմ ու տաքսի նստեմ: Չգիտեմ՝ տաքսին ինձնից որքան է վերցնելու: Մի թղթին 1000 գրելով՝ վարորդին եմ ցույց տալիս: Նշան է անում, որ նստեմ: Ցույց է տալիս, որ հասել ենք: Իմ ափի 580 դրամից 500-ը վերցնում է, և ես իջնում եմ մեքենայից: Արդեն թուրքի մայրաքաղաքում եմ: Շուրջս եմ նայում: Չեմ կարողանում որոշել՝ ինչ եմ անելու: Հետո մտնում եմ իմ դիմաց երևացող հողե ու գլաքարե երկար փողոցը: Փողոցի մուտքի մոտ ավտովազման կետ կա: Մեծամասնությունը քարից մեկ կամ երկու հարկանի հին, նոր կամ էլ քանդված շենքեր են, թիթեղյա բարաքներ, ձմեռվա վառելիքի պահեստներ, նպարտեղենի մի փոքր խանութ ...

Նախ պատերին եմ նայում. հետաքրքիր գրություն, պատմություն, օսմաներ են բառ կամ մտքի վերջերս եմ փնտրում:

Text and photos: Murat Aluçlu

I am at the square where two churches face each other in Gyumri. Perhaps I should exchange the 20 dollars in my pocket into drams and get a taxi. I do not know how much it will cost. I write "1,000" on a piece of paper and show it to the driver. He gestures as if to say "Jump in!" When we arrive, he points out the place. After he grabs 500 of the 580 drams in my palm, I get out of the car. Now I'm in the Turkish neighbourhood. I look around but cannot decide what to do. Then I enter the long street of soil and gravel right in front of me. There is a carwash at the beginning of the street. Old, new or ruined buildings, mostly built of stone, one or two floors, tin shacks, people selling wood for winter, a little shop...

First, I search for a motif or a word in the Ottoman language, perhaps a date or an inscription on the walls. Walking through the widest street of the neighbourhood, I stumble upon two people, one 25, the other between 50 and 60. I say the only Armenian word I know,

"Parev," hoping to communicate. I am worried about the reaction I will face. I tell them that I am from Turkey and tracing the Turkish people who lived in the neighbourhood. That's when the younger one says that he knows English. Then I ask if he knows whether Turkish people once lived in the neighbourhood. But he knows nothing about it. The old man also says he does not know, but while talking, he uses a single Turkish word. I don't know if I have some prejudice or there is a communication problem, but I somehow feel that the old man talks without looking me in the face, and is not comfortable talking to me. They tell me the address of the graveyard. They think I want to visit the graveyard because there is a grave of someone important there. Thinking I might find something in the graveyard that I cannot on the walls, I walk to the graveyard. While wandering around, I remember out of the blue that the old man used a single Turkish word.

After visiting the graveyard, I continue strolling in the city. I cross the street and now I am almost 100 metres from the

Albert (solda), Vartan (sağda) – Ալբերտ (ձախից), Վարդան (աջից) – Albert (left), Vartan (right)

decoration. We go into the living room. After five minutes, Albert's wife Valya comes in with coffees. She says that she is an Armenian born in Azerbaijan, and she knows a little Azeri, though her mother spoke it better. I feel lucky. She starts to tell stories. Valya says that there was an Azeri woman, Uribaba, living in the Turkish neighbourhood with her Armenian husband, and that her relatives were neighbours to Uribaba's relatives in Azerbaijan; but she says that she never met her and heard that she had died. Valya teaches me some words, like toon (house), modige (close) and gerezman (graveyard). Now it is time to say goodbye -and to follow the traces of Uribaba. Valya prepares me some food before I leave: tomatoes, cheese, and bread. It starts to get dark; I try to say something to some people with the words I have learned. When I feel that people are somehow uncomfortable around me, I leave the neighbourhood and get a taxi back to the hotel. I am so much more excited than I was this morning.

I was a bit lucky yesterday but I will not leave today to chance. Anna accepts my invitation to come with me to the neighbourhood and help. All we have is a name; we are looking for Uribaba. We ask the elder people, and find a street. Just as we enter, a woman comes up and gestures us to avoid a kennel, and we start to chat, well away from it. Anna points at me and says that I am from Turkey. After some chitchat, she invites us to have a coffee at her home. We meet Ruzan, the eldest of the house. Coffee is served, but mine comes with a glass of water, a custom they saw on Turkish TV series. Anna asks Ruzan whether there were Turks living in the neighbourhood in the past. They talk in Armenian. Just as I start to think that I understand nothing, Ruzan says, "Uribaba". Anna and I exchange glances. Anna says that Ruzan knows Uribaba. I stand up and kiss Ruzan's hands out of joy. She has mentioned Uribaba, the woman we are looking for. She remembers receiving a pomegranate from Uribaba when she was pregnant in the 70s. She says that Uribaba was Turkish, from Turkey. Uribaba's home is still standing, but she moved,

metre ilerdeki eve doğru yürüdük. Albert'in oğlu duvarları dekore ediyordu. Oturma odasına geçti. Beş dakika sonra Albert'in eşi Valya, kahvelerle birlikte geldi. Valya Azerbaycan'da doğmuş bir Ermeniydi. Azeri dilini az da olsa biliyordu. Söylediğine göre annesi, Azericeyi çok daha iyi konuşurdu. Kendimi şanslı hissediyordum doğrusu. Valya çeşitli hikayeler anlattı. Dediğine göre bir zamanlar bu mahallede Uribaba adında Azeri bir kadın yaşıyordu. Kocası Ermeniydi. Dahası, Valya'nın akrabaları ile Uribaba'nın akrabaları Azerbaycan'da da komşuydu. Ama burada hiç Uribaba ile bir araya gelmemişlerdi. Onun öldüğünü işitmişti. Valya bana çeşitli kelimeler de öğretti. Toon ev demekti, modige yakın anlamına geliyordu, gerezman ise mezarlıktı. Bu aileyle vedalaşıp Uribaba'nın izlerini sürme vakti gelmişti artık. Valya ben çıkmadan bana yiyecek bir şeyler hazırlamayı ihmal etmedi: Domates, peynir ve ekmek. Hava artık kararıyordu. İnsanlarla, yeni öğrendiğim kelimeleri de kullanarak iletişim kurmaya çalıştım. Ama her nedense insanlar endişeli gibiydi. Mahalleden ayrılıp bir taksiye atladım ve otele döndüm. Sabah olduğumdan çok daha heyecanlıydım doğrusu.

Evet dün şansım yaver gitmişti ama bugün işimi şansa bırakmak niyetinde değildim. Anna davetimi kabul etti ve bana yardımcı olmak üzere benimle birlikte Türk Mahallesi'ne geldi. Elimizde yalnızca bir isim vardı, Uribaba'yi arıyorduk. Yaşlı insanlara sorup en nihayetinde yaşadığı sokağı bulmayı başardık. Tam o sokağa girmiştik ki, bir kadın bize doğru gelip köpek klübesine dikkat etmemizi söyledi. Köpek klübesinden uzaklaşıp sohbet etmeye başladık kendisiyle. Anna beni göstererek Türkiye'den geldiğimi söyledi. Bir süre konuştuktan sonra kadın bizi evine, kahve içmeye davet etti. Orada,

taahhütlerim vardı: Valyanın hırdaşız oturma odasına girdim ve duvarları dekore ediyordu. Oturma odasına geçti. Beş dakika sonra Albert'in eşi Valya, kahvelerle birlikte geldi. Valya Azerbaycan'da doğmuş bir Ermeniydi. Azeri dilini az da olsa biliyordu. Söylediğine göre annesi, Azericeyi çok daha iyi konuşurdu. Kendimi şanslı hissediyordum doğrusu. Valya çeşitli hikayeler anlattı. Dediğine göre bir zamanlar bu mahallede Uribaba adında Azeri bir kadın yaşıyordu. Kocası Ermeniydi. Dahası, Valya'nın akrabaları ile Uribaba'nın akrabaları Azerbaycan'da da komşuydu. Ama burada hiç Uribaba ile bir araya gelmemişlerdi. Onun öldüğünü işitmişti. Valya bana çeşitli kelimeler de öğretti. Toon ev demekti, modige yakın anlamına geliyordu, gerezman ise mezarlıktı. Bu aileyle vedalaşıp Uribaba'nın izlerini sürme vakti gelmişti artık. Valya ben çıkmadan bana yiyecek bir şeyler hazırlamayı ihmal etmedi: Domates, peynir ve ekmek. Hava artık kararıyordu. İnsanlarla, yeni öğrendiğim kelimeleri de kullanarak iletişim kurmaya çalıştım. Ama her nedense insanlar endişeli gibiydi. Mahalleden ayrılıp bir taksiye atladım ve otele döndüm. Sabah olduğumdan çok daha heyecanlıydım doğrusu.

Uribaba'nın akrabaları ile Uribaba'nın akrabaları Azerbaycan'da da komşuydu. Ama burada hiç Uribaba ile bir araya gelmemişlerdi. Onun öldüğünü işitmişti. Valya bana çeşitli kelimeler de öğretti. Toon ev demekti, modige yakın anlamına geliyordu, gerezman ise mezarlıktı. Bu aileyle vedalaşıp Uribaba'nın izlerini sürme vakti gelmişti artık. Valya ben çıkmadan bana yiyecek bir şeyler hazırlamayı ihmal etmedi: Domates, peynir ve ekmek. Hava artık kararıyordu. İnsanlarla, yeni öğrendiğim kelimeleri de kullanarak iletişim kurmaya çalıştım. Ama her nedense insanlar endişeli gibiydi. Mahalleden ayrılıp bir taksiye atladım ve otele döndüm. Sabah olduğumdan çok daha heyecanlıydım doğrusu.

Ruzan tells us. Her grandchild takes us to Uribaba's home. All the walls and door of the house are covered with ivy, and there is rust everywhere. We see her neighbour near her home. She says that Uribaba moved and someone else is living in the house now. She opens the door of the garden of Uribaba's home for us. There are only a tin shack painted green, a sweater strung out on a rope and some pots and nothing else.

I thought, so these are the only things I could find: a green tin shanty, a sweater strung out on a rope and pots... Some say that no Turks lived here before, but after some Armenians came from Kars, in Turkey, they named it that. Others say that Turks left this region after 1920. Some think that they left after the Gyumri earthquake, and others think they left after the war with Azerbaijan.

Sometimes we think that knowledge, information or history are what is important, but at the end of the day, I found that sitting face to face, chatting while drinking coffee together, learning some words from each other's language are what brings us closer.

Ruzan eve dönüyor – Ruzan is coming home

evin en yaşlisi olan Ruzan ile tanıştık. Kahveler servis edildi. Benim kahvem yanında bir bardak da su vardı. Türkiye’de kahvenin böyle içildiğini televizyon dizilerinde görmüşlerdi çünkü. Anna Ruzan’a, geçmişte bu mahallede Türklerin yaşayıp yaşamadığını sordu. Ermenice konuşmaya başladılar. Tam konuşulandan hiçbir şey anlamadığımı düşünüyordum ki, Ruzan “Uribaba” deyiverdi. Anna ile göz göze geldik. Ruzan, Uribaba’yı taniyordu. Kalkıp Ruzan’ın elini öptüm. 1970’li yıllarda, hamile olduğu günlerde, Uribaba’nin kendisine nar verdiğini hatırlıyordu Ruzan. Söylediğine göre evet, Uribaba Türktü. Yaşadığı ev de hala duruyordu ama Uribaba taşınmıştı oradan. Ruzan’ın torunu, bizi Uribaba’nin yaşadığı eve götürdü. Bütün duvarlar, hatta evin kapısı sarmaşıklarla kaplıydı. Her yer pas içindeydi. Derken, Uribaba’nin komşusunu gördük. Onun anlattığına göre Uribaba buradan taşınmıştı ve evde de artık başka birileri yaşıyordu. Bizim için, Uribaba’nin evinin bahçe kapısını açtı. Bütün görebildiğim, yeşil renkli küçük bir gecekondu, çamaşır ipinde asili duran bir kazak ve bahçede duran birkaç tencere oldu. Başka hiçbir şey yoktu.

Tüm bulabildiklerimin bunlardan ibaret olduğunu düşündüm: Yeşil renkli küçük bir gecekondu, çamaşır ipinde asili duran bir kazak ve bahçede duran birkaç tencere ... Kimileri, burada hiçbir zaman Türklerin yaşamadığını söylüyordu. Onlara kalırsa buraya Kars’tan göç eden Ermeniler yerleşmişti ve mahallenin adı da oradan geliyordu. Başkaları, Türklerin bu mahalleyi 1920 yılından itibaren terk etmiş olduğunu ileri sürüyordu. Kimilerine göre Türkler Gümrü depreminden sonra gitmişti; başkalarına göre ise Azerbaycan savaşından sonra.

Bazen, bilginin, verilerin ve tarihin çok önemli olduğunu düşünürüz. Oysa ben şunu anladım ki, bizi birbirimize yaklaştıran asil şey, birbirimizin diline ait yeni kelimeler öğrenmek.

վագոնի տնակից, պարանից կախված մի սվիտերից ու մի քանի ծաղկամանից բացի ոչինչ չկա:

Մտածում եմ՝ սա է այն ամենը, ինչ գտել եմ. վագոնի տնակ, պարանից կախված սվիտեր ու ծաղկամաններ ... Ոմանք ասում են՝ այստեղ թուրքեր երբեք չեն ապրել, Կարսից եկած հայերին են այդպես ասել: Ոմանք ասում են՝ 1920-ից հետո թուրքերն այստեղից գնացել են: Ոմանք ասում էին, որ Գյումրիի երկրաշարժից հետո են գնացել, ոմանք՝ Ադրբեջանի հետ խնդիրների պատճառով: Ոմանք Ուրիբաբային հայ, ոմանք՝ ազերի, ոմանք էլ թուրք էին համարում: Թվում է՝ տարեթիվը կամ տեղեկությունն է կարևոր, բայց հասկանում եմ՝ օրվա վերջում մարդկանց հետ դեմ առ դեմ նստելը, ոչ թե սուրճ խմելը, այլ սուրճ խմելիս արած զրույցը, անգամ մի քանի բառով միմյանց լեզուն սովորելն է մեզ իրականում միմյանց մոտեցնողը:

Ինչո՞ւ

Neden

Why

Text: Anna Muradyan

and why would you be like everybody else?

the applause is for men, while women address the empty hall

marginal are those beyond the mainstream yet seeking the same or

at least similar things to the mainstream

as far as my memory goes, you've been a marginal among marginals,

because inside you've always antagonized the mainstream

leaving the boundaries of the mainstream unchallenged and drawing

up your own circle instead might have been an option, but you have to speak

that language in order to get the message across

and that was the reason you remembered a teacher of Armenian

language and literature, the young lady with long curly hair whose classes were

celebrated by the students for the simple reason that the young instructor's

views and approaches to things radically differed from those of the established

authoritarian regime

Հեղինակ Աննա Մուրադյան

ու ինչն է դու պետք է լինես այնպիսին ինչպիսին բոլորը
 ծափահարությունները տղամարդու համար են, մինդեռ
 կինը խոսում է դատարկ դահլիճի առջև
 մարզինալները մեյնսթրիմից դուրս մնացածներն են, որոնք
 ձգտում են նույն, կամ՝ գրեթե նույն բանին ինչին՝ մեյնսթրիմը
 ինչ քեզ հիշում են՝ մարզինալ ես մարզինալների մեջ,
 որովհետև ներքուստ միշտ հակադրվել ես մեյնսթրիմին
 կարելի էր չհարչրկել մեյնսթրիմի եզրերն ու դրանց
 փոխարեն գործածել քո սեփականը, սակայն հարկադրված ես
 խոսելու այդ լեզվով, որովհետև նրանց պետք է մի բան ասես
 ու դա էր պատճառը, որ հիշեցիր հայոց լեզվի ու
 գրականության մի ուսուցչուհու, որի դասերը նրա աշակերտների
 համար տոն էին, վասնզի մինչև մեջքը թափվող ու ալիքված
 մազերով այդ երիտասարդ վարժապետուհու մոտեցումը իրերին
 ռադիկալ հակադրվում էին հաստատված բնաստիրակալ
 կարգերին
 դպրոցն ավարտելուց շատ տարիներ հետո երբ դու
 դառնաս լրագրող՝ կիմանաս, որ նա էլ դարձել է դպրոցի տնօրեն
 գործի բերումով դու կգնաս այդ դպրոցն ու կզգաս
 այն նույն խստաբարո կարգերի շունչը, որի աղբյուրը հիմա
 էլ այլևս կարճ, մինչև մեջքը չհասնող մազերով նախկին
 վարժապետուհին է
 դու չես տխրի, որովհետև այդ ընթացքում կյանքը հասցրած
 կլինի մի քանի բան շնչալ ականջիդ, սակայն կհիշես մինչև մեջքը
 թափվող ու ալիքված մազերով վարժապետուհու կազմակերպած
 միջոցառումը պարույր սևակի պոեմի մոտիվներով
 պարույր սևակը սովետական շրջանի հայ կարկառուն
 բանաստեղծներից է, որի դեմ խոսել՝ նշանակում է ինքնակամ
 բռնել գողգոթայի ճանապարհը
 պարույր սևակը կանանց համեմատել է մոխրամանի հետ,
 որի մեջ յուրաքանչյուր անցնող դարձող պիտի մի հատ թքի
 պարույր սևակը անլռելի զանգակատուն պոեմում գրավոր
 ձևակերպել ու, հետևաբար, բյուրեղացրել է այն բանավոր
 նարատիվը, համաձայն որի հայ ազգը դարերի բովում հալածված
 ու կեղեքված ժողովուրդ է, որին ով հասել՝ ճնշել է. տվյալ դեպքում
 մարդակերպ կապիկի կերպարանքով թուրքը
 պարույր սևակը հայ բանաստեղծական մտքի գոհարներից
 մեկը համարվող պոեմում հայ ազգի մասին խոսելիս օգտագործել
 է անտեր, անբախտ ու որբ անձանները, որի հառաչանքներին
 ու աղերսանքներին աստված պապիկը քաղաքակիրթ եվրոպայի
 տեսքով ունկն չեղավ ու թողեց հոշոտվելու յոթ տարին մեկ օճառի
 երես տեսնող մարդակերպ կապիկների կողմից
 ես կտրականապես համաձայն չեմ այս ձևակերպման հետ
 ու ինչն է պետք է համաձայն լինեի

Metin: Anna Muradyan

ve neden sen herkese benzeceksin?
 alkişlar erkekler içindir, kadınlar boş salonlara
 hitap eder
 marjinaler ana akimin ötesine gidenlerdir ve yine
 de ana akimla aynı veya en azından benzer şeyleri ararlar.
 seni hatırlayalı marjinaler arasında marjinalsin,
 çünkü kendi içinde daima ötekileştirdin ana akimi
 ana akimin sinirlarina meydan okumadan birakip
 yerine kendi dairelerini çizmek bir seçenek olabilirdi, ama
 mesajini onlara gönderebilmek için o dili konuşman lazım.
 ve işte ondan dolayı aklına o Ermeni dil ve
 edebiyat öğretmeni geldi, dersleri öğrencilerine bayram-
 laştırılan o uzun dalgalı saçlı genç kadın, ve bunun tek
 nedeni genç eğitimcinin fikir ve yaklaşımlarının oturmuş
 otoriter sistemden tümüyle farklı olmasıydı
 okulunu bitirdikten yıllar sonra, sen artık gazeteci
 olmuştun, okulun müdürlüğüne getirildiğini öğreniyorsun.
 mesleğin seni yeniden o okula götürülecektir ve
 kendini aynı sert pençede bulacaksın, ve bu sefer artık
 kısa saçlı olan sabik öğretmenden kaynaklı
 üzgün hissetmeyeceksin, o zamana kadar hayat
 bazı şeyleri kulağına fisildemiş olacak ne de olsa, ancak
 uzun dalgalı saçlı öğretmenin paruyr sevak'ın şiiri temelinde
 örgütlediği etkinliğe geri döneceksin belleğinde
 paruyr sevak sovyet döneminin en meşhur Ermeni
 şairlerden biriydi, ona karşı çıkmak çarمیha gerilmeye
 giden yolu seçmek demektir
 paruyr sevak kadınları, geçenlerin içine tükürecek-
 leri birer kül tablasına benzetmiştir
 “susturulamayan çan kulesi” şiirinde paruyr
 sevak, ermeni halkının asırlar boyunca ve herkes tar-
 afından bastırıldığı ve zulüme uğratıldığı ağızdan ağıza
 aktarılan hikayeleri kağıda dökerek billurlaştırmıştır;
 bu özel durumda mevzubahis olan insancıl bir maymun
 suretinde bir türk
 ermeni şiir sanatının incilerinden biri sayılan bu
 şiirde, paruyr sevak, ermeni ulusu hakkında terk edilmiş,
 melun ve yetimleştirilmiş gibi kelimeler sarf ediyor, onlar
 ki niyazi ve duasi medeni Avrupa'da şahislanan kadim
 eski tanrı tarafından duyulmayan, yedi yilda bir ortaya
 çıkan insan suretli maymunlar tarafından katledilmeye
 bırakılmışlardır
 ben katiyen bu ifadeye karşıyım
 ve neden destekleyeyim ki?

years after your graduation, when you have become a jour-
 nalist, you'll learn she has become the headmaster of the school
 your profession will lead you to the school and you'll find
 yourself caught in the same austere grip, still being held by the now
 short-haired former instructor
 you won't feel sad, for in the meantime life will have
 whispered a thing or two into your ear, but you will recall the school
 event the long, curly-haired instructor had organized based on paruyr
 sevak's poem
 paruyr sevak is an outstanding armenian poet of the soviet
 period; to speak against him means to willingly take the golgotha road
 paruyr sevak compared women to an ashtray, where every
 passer-by would spit
 in his poem "unsilenceable belfry" paruyr sevak put to paper
 and therefore crystallized the oral narrative that the armenian people

have been persecuted and oppressed throughout the centuries, sup-
 pressed by everyone; in this particular case by the Turk in an image of
 an anthropoid ape
 in his poem, considered one of the pearls of armenian
 poetic thought, paruyr sevak used such vocabulary as abandoned,
 miserable and orphaned to describe the armenian nation, whose
 laments and prayers remained unheard by the good old god embod-
 ied by civilized Europe, and left to be slaughtered by the anthropoid
 apes who used soap only once in seven years
 i stand decisively against this formulation
 why would I stand with it?

Հավելվածում հավաքված են մասնակիցների
երկխոսություններն ու ստորումները
ճամփորդությունից վեց ամիս անց:

Bu ekte Türkiyeli ve Ermenistanlı öğrencilerin,
birlikte yaptıkları geziden altı ay sonra yaptıkları
diyalogları bulacaksınız

The appendix comprises dialogues from Turkish
and Armenian students six months after the jour-
ney they undertook together in Armenia.

Մտորումներ Yansımalar

Reflections

1	Demet Yıldız Yansımalar Մտորումներ Singing together	Alisa Avagyan
2	Murat Aluçlu Taşı Onurlandırmak Մեծարելով քարը Honouring the Stone	Arpi Atabekyan «Մուրադի ճամփորդությունը» “Murad’ın yolculuğu” “Murad’s journey”
3	Hazni Demir Bir ülkeden bir başka ülkeye Մի երկրից մյուսը From one land to another	Artyom Babayan
4	Deniz Ocakaçan Kırksrak Köyü: “Gecenin Adamları” Քրքրսրակ գյուղ «Գիշերվա մարդիկ» Kırksrak Village: “Men of the night”	Satenik Baghdasaryan Աղջիկը նկուղում “Kilerdeki Kız” “The girl in the cellar”
5	Larissa Araz Ölmedik (Hrant Dink) Մենք դեռ մեռած չենք (Հրանտ Դինք) We are not yet dead (Hrant Dink)	Grigor Poghosyan Թռչունյան տան դեմքը Terchoonian yetimhanesinin yüzü Face of Terchoonian orphanage
6	Merve Nebioğlu Diyarbakır Դիարբեքիր Diyarbakır	
7	Lokman Sazan Meryem’in Mektubu Մեյրեմի նամակը Meryem’s letter	Parandzem Paryan
8	Elif Kevser Özer Satenik Hayatta Kaldi Սաթենիկը փրկվեց Satenik Hayatta Kaldi	Yervand Abrahamian Ուշացած երկխոսություն Gecikmiş diyalog Belated dialogue

1

Birlikte Türkü söylemek

Demet Yıldız

İşte tam oradayım. Önümde uzanıyor vadi, uçsuz bucaksız. Bu yol bir yere gidiyor, bu yol bir yerden geliyor. Geldiği yöne çeviriyorum yüzümü. Orası mı benim vatanım? Peki ya bu taraf? Şimdi sinirin bu tarafından bakıyorum ona. Önümden atlılar geçiyor, yürümekten bitap düşmüş insanlar. Emma'nın bahsettiği hamile kadını görüyorum aralarında. Askerlerin attan düşürüp öldürdüğü. Toprağa bakıyorum, çorak, ıssız, şimdi kimse yok. Rüzgar iliklerime kadar işliyor. Ellerime bakıyorum, ellerimde kardeşimin kani var. Çeşmeye gidip yikiyorum ellerimi, geçmiyor. Yüz yıl geçti üzerinden, ellerimde kan lekesi, başım eğik yürüyorum Massacre Gorge'ta.

Sonra bir ses geliyor, derinden, yumuşak. Bir kadın sesi. Şarki söylüyor. Başımı kaldırıncaya Tatev'in gülen yüzünü görüyorum uzakta. Bu şarkiyi biliyorum. Ganâum em ari ari yâr boyit mernem / âes kali mukhit mari asa inâ anem.

Adımlarımı hizlandırıyorum, şarki bitmeden yetişmeliyim ona. Yervand, Alisa, Tatev ve diğerleri anitin etrafında duruyorlar. Aralarına karışıyorum ve şarkiya eşlik ediyorum. Yervand kocaman yeşil gözlerini şaşkinlikle bana çeviriyor; "Sen bu şarkiyi nereden biliyorsun?" "Kardeş Türküler'den" "Ne dediğini biliyor musun?" "Hayir, hiçbir fikrim yok." Yervand bana sözlerin tercümesini yapıyor. O günden sonra hep birlikte şarkılar söylüyoruz. Sokakta, otelde, yemekte, otobüste birbirimize Ermenice, Türkçe, Zazaca, Kürtçe şarkılar söylüyoruz. Birbirimizin gözlerine bakarak şarkinin ne anlattığını anlamaya çalışıyoruz. Birbirimizin ellerini tutup, birbirimize sarılıyoruz. Ellerime bakıyorum, biz şarki söyledikçe izler yavaş yavaş kayboluyor. Biz, bu toprakların çocukları, erkek ve kız kardeşler, sinirin o tarafında ve bu tarafında sonsuza dek birlikte şarki söylemeye devam edeceğiz.

1 Singing together Demet Yıldız

See! I am right over there. The valley stretches in front of me with no end in sight. This road goes to some place, and comes from some place. I turn my face to the place where the road comes from. Is it my homeland? But what about the opposite direction? Now I look across the border. There are horsemen passing by, as well as some exhausted people on foot. I remember the pregnant woman who Emma mentioned. The pregnant woman who had fallen from the horse and was killed by soldiers. I look at the soil. It is barren and deserted now. Nowadays, there is no one around. It's bitterly cold here. I look at my hands and see my brothers' and sisters' blood. I go to a fountain to wash

my hands, but it is impossible to clean them. One hundred years have passed and I am walking at Massacre Gorge with blood on my hands and shame on my face.

Then I hear a deep, soft sound. It is a woman's voice. She is singing. When I look up, I see Tatev's smiling face in the distance. I know this song. Ganchum em ari ari yâr boyit mernem / âes kali mukhit mari asa inâ anem.

I quicken my steps. I have to reach her before she finishes singing. Yervand, Alisa, Tatev and the others are standing around the monument. I join them and start to sing the song. Yervand stares at me with his big, green, surprised eyes. "How do you know this song?" "I know the song from the well-known band Kardeş Türküler." "Do you understand the lyrics?" "No, I have no

Երգելով միասին Դեմեր Յըլդըզ

Տես: Հենց այնտեղ եմ: Դիմացս հովիտ է, վերջը չի երևում: Այս ճամփան ինչ-որ տեղ է տանում, այս ճամփան ինչ-որ տեղից գալիս է: Շրջվում եմ դեպի այն կողմ, որտեղից այն գալիս է: Արդյո՞ք սա իմ հայրենիքն է: Հակառակ կողմում ի՞նչ է: Հետո նայում եմ սահմանից այն կողմ: Ձիավորներ են անցնում և մի խումբ տանջահար մարդիկ են քայլում: Հիշում եմ այն հղի կնոջը, որի մասին պատմում էր Էմման: Այն հղի կինը, որն ընկավ ձիուց և սպանվեց զինվորների ձեռքով: Նայում եմ հողին: Անպտուղ անապատ է: Այժմ ոչ ոք չկա այստեղ: Սարսափելի ցուրտ է: Նայում եմ ձեռքերիս և տեսնում եղբայրներիս ու քույրերիս արյունը: Գնում եմ աղբյուրի մոտ՝ ձեռքերս լվալու, բայց մաքրելն անհնար է: Հարյուր տարի է անցել, քայլում եմ Ջարդի ձորով՝ արյունը ձեռքերիս և ամոթը դեմքիս:

Հետո լսում եմ խորը, փափուկ ձայն: Կնոջ ձայն է: Երգում է: Երբ բարձրացնում եմ հայացքս, հեռվում տեսնում եմ Տաթևի ժպտացող դեմքը: Գիտեմ այս երգը՝ «Կանչում եմ արի՛, արի՛, յար, բոյիտ մեռնեմ/ âes kali mukhit mari asa inâ anem»:

Արագացնում եմ քայլերս: Պետք է Տաթևին հասնեմ, քանի դեռ երգը չի ավարտել: Երվանդը, Ալիսան, Տաթևը և մյուսները կանգնած են հուշարձանի մոտ: Միանում եմ նրանց և սկսում երգել: Երվանդը զարմացած վրաս է նայում իր մեծ կանաչ աչքերով.

-Որտեղի՞ց գիտես այս երգը:

-Հայտնի Քարդեշ Թուրքուլեր խմբի երգացանկից:

-Հասկանո՞ւմ ես բառերը:

-Չէ, չեմ հասկանում:

Երվանդը թարգմանում է երգի բառերը: Այդ օրվանից սկսած բոլորս միասին ենք երգում: Հայերեն, թուրքերեն, զազա ու քրդերեն երգեր ենք եզում իրար համար: Երգում ենք փողոցում, հյուրանոցում, ավտոբուսում, ճաշի ժամանակ: Նայում ենք միմյանց աչքերին և փորձում հասկանալ երգերի իմաստը: Մենք գրկում ենք իրար, բռնում ձեռքերը: Հիմա նայում եմ ձեռքերիս: Արյունն աստիճանաբար անհետանում է: Որպես այս հողի զավակներ, որպես եղբայրներ և քույրեր, լինի սահմանի այս կողմում, թե՛ այն, շարունակելու ենք միասին երգել, ընդմիշտ:

idea about that.” Yervand starts to translate the lyrics of the song for me. From that day on, we sing the songs together. We sing songs to each other in Armenian, Turkish, Zazaki, and Kurdish. We sing songs in the street, at the hotel, on the bus, at dinner. We look into each other’s eyes and try to interpret the meaning of the lyrics. We hold hands, we hug each other. Now I am looking at my hands. The blood on my hands gradually disappears. As children of this land, as brothers and sisters, on this side of the border or on the other side, we will continue singing together, forever.

Ալիսա Ավագյան

Փոքր ժամանակ հաճախ լսել եմ, որ երաժշտությունը հոգու սնունդն է: Միշտ մտածում էի, թե ինչ է դա նշանակում, բայց երբ մեծացա, հասկացա, որ երաժշտությունն ինձ համար ավելի շատ ինքնարտահայտման միջոց է, քան հոգու սնունդ: Երգելիս կարող էի արտահայտել զգացմունքներ, որոնք այլապես շատ կամաչեի և կվարանեի ցույց տալ: Երաժշտության միջոցով կարող էի հուզական այնպիսի բարձունքների հասնել և այնպիսի խորքերն իջնել, ուր այլապես հասնել հնարավոր չէ:

Այդ օրը մարդկանց ճնշող ցավը և կորուստը վրա հասավ և մնաց ականջներումս որպես ոգետանջ մեղեդի, մնաց սրտումս և ամեն ինչ կրակի տվեց: Այրվում էր սիրտս, հոգիս էր այրվում: Ամբողջ էությունս դառնացած էր և տանջվում էր, ասես պայթելու էր կորցրած ծնողների, որբացած երեխաների, բռնությունների ենթարկված և սպանված կանանց ու քույրերի, բայց ամենաշատը չծնված երեխաների ցավից: Ինձ թվում էր, թե միայն ես եմ լսում երաժշտությունը, թե միայն ես կարող եմ զգալ այդ աստիճան ցավ իր ողջ խորությամբ: Ցավն այնքան անտանելի էր, որ մարդկանց մեջ կանգնած՝ վաղուց մոռացված մի մեղեդի սկսեցի երգել: Անսպասելիորեն ընկերներս սկսեցին երգել ինձ հետ և ես զարմացա: Արդյոք գիտե՞ին՝ ինչ էի երգում: Արդյոք զգո՞ւմ էին այն, ինչ ես էի զգում: Հնարավոր էր զգալ ցավը՝ լինելով դրա հակառակ կողմում: Եայում էի նրանց, ցավ էի տեսնում նրանց աչքերում, չէի հավատում: Արդյոք սա՞ է նշանակում մարդ լինել: Միատեղվել՝ չնայած այդքան տարբեր ենք: Փակեցի աչքերս, շարունակեցի երգել, հետո ևս մեկը երգեցի, հետո ևս մեկը: Այդ պահին հասկացա՝ լեզուն, ազգությունը կամ կրոնը չեն, որ միավորում կամ բաժանում էին մեզ. մենք ինքներս էինք: Եթե միայն կարողանայինք բացվել ուրիշների առաջ և միանալ մարդկությանը, այլևս երբեք դաժան չէինք լինի...

Alisa Avagyan

When I was a child, I would often hear that music feeds the soul. I would always wonder what that means but as I grew up, I realized that music for me was becoming a form of self expression rather than food for my soul. By singing I could express emotions that I would otherwise be too shy or reluctant to show. Through music I could reach highs and drop to lows that nothing else could take me to.

That day the overwhelming pain and loss that those people had to endure hung over my ears like echoes of a devastatingly sad song that entered deep into my heart and set everything on fire there. My heart was on fire, my soul was bur-

ning, my whole existence went through hardships and hurt like it was going to explode from the pain of lost parents, orphaned children, raped and killed wives and sisters, but most of all unborn children. It seemed to me that the music was heard only to me, that I and only I could understand the extent and depth of the pain. The pain was so intolerable that I began singing a long forgotten song in the midst of a crowd of people. Suddenly my friends started singing with me, I was bewildered. Did they know what I was singing? Did they feel what I felt? Was it possible to feel the pain and yet be on the other side of it? I looked at them, I saw the pain in their eyes, I could not believe it. Was this what being a human being was? Becoming one even though we were so different? I closed my eyes and continued the song, then sang

Alisa Avagyan

Henüz çocukken, ruhumu besleyen bu müziği sık sık duyardım. Büyüdükçe, müziğin benim için sadece ruhumu besleyen bir şey olmakla kalmadığını, kendimi ifade etmenin bir biçimi haline geldiğini de farkettim. Şarki söylemek; başka biçimde ifade edemeyecek kadar utangaç yahut isteksiz olacağım kimi duyguları ifade edebilmeme olanak sağlıyordu. Müzik, beni başka hiç bir şeyin çıkaramayacağı kadar yükseklerle taşıyor, başka hiç bir şeyin indiremeyeceği kadar derinlere götürüyordu.

O gün, o insanların katlanmak zorunda kaldıkları o taşınması imkansız acı, zihnimde adeta harap edici hüznü bir şarki gibi yankılanıyor, kalbimin derinlerine işliyor, oradaki herşeyi ateşe veriyordu. Kalbim ateş almış gibiydi, ruhum yanıyordu. Tüm benliğim sıkıntı içindeydi. Kaybedilen anaların ve babaların, yetim kalan çocukların, tecavüze uğrayan ve katledilen eşlerin, ama en çok da henüz doğmamış çocukların çektiği acıyı hissediyor ve adeta patlayacak gibi oluyordum. Müzik sadece benim kulağımda yankılanıyormuş gibi hissediyordum. Acının derinliğini ve bütünlüğünü ben, sadece ama sadece ben anlayabiliyor gibiydim. Acı öylesine tahammül edilemez boyutlardaydı ki, kalabalığın orta yerinde çoktan unutulmuş olan bir şarkiyi söylemeye başladım. Birden arkadaşlarım da benimle birlikte şarki söylemeye başladılar, şaşırmıştım. Söylediğim şarkiyi sahiden de biliyor olabilirler miydi? Benim hissetiklerimi onlar da hissediyor muydu? Bu acıyı, diğer tarafta olanların da hissedebilmesi mümkün müydü? Onlara baktım, gözlerinde acıyı gördüm. İnanamıyordum. İnsan olmak böyle bir şey miydi? Birbirimizden çok farklı olsak da bir olabilmek... Gözlerimi kapadım ve şarkiya devam ettim. Ardından bir başka şarkiya... Sonra bir başkasına... Tam o sırada şunu anladım ki bizi birleştiren ya da ayıran şey diller, dinler yahut etnik kimlikler değil. Eğer kendimizi diğer insanlara açmayı ve insanlık denilen şeye bağlanmayı başarabilirsek, bir daha asla zalim olmayacağız.

another song, then another. At that moment I realized: languages, nationalities and religions were not what united or divided us, we ourselves were. If we could just open ourselves to others and connect to humanity, we would never be cruel again ...

2

Taşı Onurlandırmak Murat Aluđu

Beden yoluyla neler anlaşılabilir?
Bir bedende paylaşmak mümkün mü?
Bu bedende binlerce yolun zorlu yolculuklarını yapıyorum.

Elbette biliyorum, insanlarla karşılaştığımda hala onların gözlerine bakamıyorum olacağım. Onlara dokunmaktan çekineceğim. Çoğu kez, güzel şeyler söylemekten bile çekiniyorum olacağım. Çoğu kez düşündüklerimi doğrudan kelimelere dökemeyeceğim de. Sizinle dans edemem. Benim için gülmek bile epey zor.

Bence beden, ama etkili ama etkisiz, ama kullanışlı ama kullanışsız, bilinç yaratmanın araçlarından biri. Önlemler alırız. Bilincimizin çalışmasına karşı önlemler, reaksiyon vermeye karşı önlemler. Bedenlerimizi sükut içinde bir edilgenliğe teslim ederiz.

Oysa ben, benim için bilinmez olanı deneyimlemek istiyorum. Bunu başarabildiğim oranda hissedebileceğim de. Bunu başarabildiğim ölçüde önemseyeceğim. Hala, yaptığım çalışmayı onaylamayan insanların gözlerine bakmak istiyorum. Çünkü bunu yapacağım. Biliyorum, henüz insanların gözlerine bakmayı başaramam. Çünkü bundan korkuyorum. Korkularım beni harekete geçiriyor. Yolculuğum sırasında bedenimi parçalamak istiyorum. Hissettiklerimi insanların önüne fırlatıp atmak istiyorum. Bu dünyadaki bireylerin bir parçası haline gelmek, insanlık trajedisinin bir parçası haline gelmek istiyorum. Tamam tamam, onun bir parçası olamayacağımı elbette biliyorum. Onu tam anlamıyla duyumsayamam kuşkusuz. Ama yine de bırakın da deneyeyim. Eğer bunu deneme şansı dahi bulamazsam, bu beden pek çok kez parçalanacak çünkü. Gitme deseniz de, bu beden gidecek.

Մեծարելով քարը Մուրադ Ալուչլու

Մարմնով հասկանալս ինչ է
Մարմնով ապրումակցել կլինի՞
Մարմնովս բյուրավոր ճամփեքով ուխտի եմ գնում

Ի հարկե, գիտեմ, մինչև հիմա մարդկանց հանդիպելիս աչքերի մեջ չեմ նայում:
Վախենում եմ դիպչել նրանց: Հիմնականում վախենում եմ հաճելի բաներ ասել:
Երբեմն չեմ կարողանում ուղիղ ասել այն, ինչ մտածում եմ: Չեմ կարող պարել քեզ
հետ: Ինձ համար նույնիսկ ծիծաղելն է դժվար:

Կարծում եմ՝ մարմինը գիտակցության ստեղծման միջոց է՝ միաժամանակ
կարող և անկարող, օգտակար և անօգուտ գործիք: Միջոցներ ենք ձեռնարկում,
միջոցներ, որոնք չեն աշխատացնում մեր գիտակցությանը: Մարմինը հայտնվում է
պասսիվ վիճակում:

Ուզում եմ փորձել այն, ինչ դեռ չգիտեմ: Որքան որ հնարավոր է, որքան որ
կարող եմ զգալ: Դեռ ցանկանում եմ նայել աշխատանքս չհավանող մարդկանց
աչքերին: Որովհետև անելու եմ: Գիտեմ, դեռ աչքերին նայել չեմ կարող: Որովհետև
վախենում եմ: Վախերս ինձ ստիպում են շարժվել: Ուզում եմ շարժման մեջ մարմինս
սպառել, ուզում եմ զգացմունքներս մարդկանց առջև բացել, ուզում եմ այս աշխարհի
մարդկանց մաս կազմել, ուզում եմ մարդկային ողբերգության մասը լինել: Այո, այո,
գիտեմ, գիտեմ, որ չեմ կարող դրա մասը կազմել, որովհետև զգացմունքներս բթացել
են, բայց թույլ տվեք գոնե փորձել: Եթե փորձելու հնարավորություն էլ չունեցա, այս
մարմինը էլ ավելի կբզկտվի: Եթե նույնիսկ ասեք մի՛ գնա, այս մարմինը միննույն է
գնալու է:

2 Honouring the Stone Murat Aluçlu

Is it possible to understand through the body?

Is it possible to share in the body?

In the body I make a pilgrimage on thousands of roads.

Of course, I know, I still do not look into people's eyes when I meet them. I am afraid to touch them. Most of the time I am afraid to say nice things. Sometimes I cannot say directly what I think. I cannot dance with you. It is even difficult for me to laugh.

I think the body is a tool for the creation of consciousness, a sufficient-insufficient, useful-useless tool. We take measures, measures that will not make our consciousness work,

that will not react. The body lapses into a passive mode.

I want to experience what is unknown to me. As much as I can, as much as I can feel. As much as I can care. I still want to look into the eyes of people who do not approve of my work. Because I will do this. I know, I still cannot look into people's eyes. Because I am afraid. My fears make me move. I want to tear apart my body on the way, I want to throw my feelings in front of people, I want to be a part of the individuals of this world, want to be a part of the human tragedy. Fine, fine, I know, I cannot be a part of it, I cannot feel, but let me try. If I do not even get a chance to try, this body will be torn apart many more times. Even if you say do not go, this body will go.

«Մուրադի ճամփորդությունը»

Արփի Աթաբեկյան

Մուրադին հանդիպեցի Երևանում մի արևոտ օր: Նույն օրն ավելի ուշ գրուցում էինք, կիսվում մեր ծրագրերով ու երազանքներով, մի խոսքով՝ ծանոթանում էինք, երբ հանկարծ Մուրադը մի նախադասությամբ գրավեց բոլորիս ուշադրությունը «Ես ուզում եմ մեծարել քարը»: Նա պատմեց, որ հայրը ծնվել է Սվազում՝ մի հայի տանը, և որ հիմա ինքն ուզում է այդ տնից մի քար վերցնել ու այդ քարի հետ աշխարհը հեծանիվով անցնել: Հենց սկզբից գաղափարը դուրս եկավ, միանգամից հավատացի դրան ու խնդրեցի, որ Մուրադն ավելի մանրամասն պատմի:

Թուրքիայում սովորելու ընթացքում և այլ առիթներով այնտեղ եղած ժամանակ այսպես կոչված ինքնության ճգնաժամում գտնվող շատ մարդկանց էի հանդիպել: Նրանց բոլորին հատուկ էր անհանգստության զգացումը և իրենց արմատների ու արդարության անդադար փնտրտուքը: Մուրադի մոտ էլ են նույն «ախտանիշները» նկատվում, բայց նա պայքարում է, հոսանքին հակառակ գնում, բախվում պատին, ընկնում, նորից վեր կենում ... նա չէր հանձնվում:

Աշնանն ու ձմռանը նա մի քանի անգամ գնաց Սվազ՝ իր հորական տուն, գրույցներ ու հարցազրույցներ ունեցավ, կարճ ֆիլմեր նկարեց:

Մի քանի օր առաջ համացանցում գտա իմ ամենասիրելի արևմտահայ ֆեմինիստ գրող Զաբել Եսայանի գիրքը: Ափսոս, որ դրանից առաջ «Մուրադի ճամփորդությունը» անունը կրող այդ կարևոր գրքի մասին չէի լսել: աչքովս չէր ընկել: Գրքի հերոսը՝ Մուրադը, 1915 թվականին ֆիդայի էր: Նրան կոչում էին Սեբաստացի Մուրադ, որովհետև ծնունդով Սեբաստիայից էր: Անատոլիայում նրա անցած ճանապարհը քարտեզագրելով՝ հասկացա, որ նա մեր Մուրադի ճանապարհի ճիշտ հակառակ ուղղությամբ է շարժվել: Սեբաստացի Մուրադը ճամփա էր ընկել Սեբաստիայից, իսկ մեր Մուրադը՝ Ստամբուլից: Նրանք երկուսն էլ թողել են իրենց տունը. մեկը՝ հարկադրաբար, մյուսը՝ պատմությունը հասկանալու և անցյալին առերեսվելու հույսով:

Մուրադի ճանապարհը դեպի Սեբաստիա և անդին կարող է քամոտ, փոթորկոտ ու դժվար լինել, բայց նա գերադասել է դժվարությունը հարմարավետությունից, իսկ առերեսումը՝ փախուստից: Նա փոխվում և փոխակերպվում է, ազդում և ազդվում է, նրան փոխում են անցած ճանապարհը և հանդիպած մարդիկ, նա կառերեսվի անցյալին:

«Մեծարելով քարը» ճամփորդությունն դարձավ մեր աչքերի առաջ: Մուրադը մի հասարակ մտքից փերֆորմանս ստեղծեց, որի արդյունքը, հուսամ, բոլորս կտեսնենք, երբ նա ավարտի իր ուղևորությունը:

“Murad’s journey” Arpi Atabekyan

I met Murat on a sunny day in Yerevan. Later that day we were sharing our plans, dreams, who we are and what we want, when he suddenly drew everybody’s attention to him with one sentence: “I want to honour THE stone”. Later he said that his father had been born in an Armenian house in Sivas and that he wants to take a stone from that house and travel around the world with it by bike. I loved the idea from the very beginning, instantly believed in it and asked Murat to tell me more about his plans.

During my studies in Turkey I met many people who were in a so-called identity crisis. What united them was restless-

ness, a constant search for their roots and for justice. In Murat I could see similar “symptoms”, yet he was struggling, swimming against the flow, hitting the wall, falling, standing up again ... he never gave up.

In autumn and in winter he made a couple of short trips to Sivas, where his family is from, had some talks and interviews, and created short movies.

A couple of days ago while surfing the internet I found a book by my favourite Western Armenian feminist writer Zabel Yesayan. Unfortunately I had not heard of this important book, called “Murad’s journey”, before. I took my time reading it and found out that Murad was a Fedayee’ in 1915. He was called Murad Sebastatsi or Sebastiatzi, as he was from Sivas. Tracing

“Murad’ın yolculuğu”

Arpi Atabekyan

Murat ile Erivan’da güneşli bir günde tanışmıştım. O günün ilerleyen saatlerinde birbirimizle planlarımızı, düşlerimizi, kim olduğumuza ve neler istediğimize dair düşüncelerimizi paylaşmıştık. Derken Murat’ın kurduğu bir cümle herkesin dikkatini bir anda ona yöneltmişti: “O taşı onurlandırmak istiyorum.” Sonra anlattı. Babası Sivas’ta geçmişte Ermenilere ait olan bir evde dünyaya gelmişti. İşte o evden bir taş almak ve o taşla birlikte bisiklet sirtında dünyayı dolaşmak istiyordu. Fikir daha ilk duyduğum andan itibaren hoşuma gitmişti, derken onun bu fikrine inandım ve planları hakkında daha detaylı bilgi almaya dönük sorular sormaya başladım.

Türkiye’de öğrenci iken geçirdiğim süre boyunca, kimlik krizi olarak adlandırılan şeyi yaşamakta olan pek çok insanla tanışmıştım. Onların ortak noktası, tedirginlik içinde olmaları ve kendi köklerine dair kesintisiz bir arayış içinde bulunmalarıydı. Adalet arıyorlardı. Murat’ta da benzeri “belirtileri” görmek mümkündü. Ancak o bununla mücadele ediyor, akintiya karşı yüzüyor, duvara çarpıyor, tekrar ayağa kalkıyor ve asla pes etmiyordu.

Sonbahar ve kış döneminde ailesinin memleketi olan Sivas’a iki kısa yolculuk gerçekleştirdi. Orada kimi mülakatlar yaptı, kısa filmler çekti.

Bir kaç gün önce internette dolaşırken en sevdiğim Batı Ermenistanlı feminist yazar olan Zabel Yesayan’ın bir kitabına rastladım. “Murad’ın Yolculuğu” adını taşıyan bu önemli kitabı ne yazık ki daha önce duymamıştım. Vakit yaratıp da kitabı okuduğumda kitapta adı geçen Murad’ın 1915 yılında bir fedai olduğunu öğrendim. Sivaslı olduğundan Murad Sebastatsi yahut sadece Sebastatsi diye biliniyordu. Onun Anadolu’daki yolculuğunun izlerini süren haritaya baktığımda, Murat’ın yolculuğunun tam aksi istikamette bir yolculuk yaptığını gördüm. Fedai Murad’ın çıkış noktası Sivas’tı, bizim Murat’ın ki ise İstanbul. Her ikisi de evini terketmişti. Biri buna zorlanmış, diğeri ise tarihi anlamak ve onunla yüzleşmek için bunu tercih etmişti.

Evet, Murat’ın Sivas’a ve ötesine yaptığı bu yolculuk çetin geçecek kuşkusuz. Ama yine de o; zorlukları kendi rahatlığına ve yüzleşmeyi de kaçışa tercih ediyor. Değişiyor, dönüşüyor, yolculuğu sırasında karşılaştığı kişiler tarafından biçimlendiriliyor, tarihle yüzleşiyor.

“Taşı Onurlandırmak” gözlerimizin önünde müthiş bir yolculuğa dönüşüyor. Murat’ın sade fikri, büyük bir performansla dönüşüyor. Bu yolculuk tamamlandığında da, öyle umuyorum ki, yolculuğun sonuçlarına hep birlikte tanıklık edeceğiz.

Sebastatsi’s road map in Anatolia I found that it took exactly the opposite route to Murat’s path now. Sebastatsi’s starting point was Sivas and our Murat’s departure point was Istanbul. Both of them left home: one was forced to leave, the other set out to understand and face history.

Murat’s journey to Sebastia and beyond might be windy, stormy, difficult, yes, but he chose difficulty over comfort and confrontation over escape. He changes, he is transforming, his way, people he meets shape him and he will face the past.

“Honouring the stone” became a journey before our eyes. Murat turned a simple idea into a great performance, the results of which I hope we will all witness when he finishes his trip.

1 Fedayee is an Arabic word, meaning one who sacrifices himself for a cause, usually a holy or righteous one. Within the 19th and 20th century Ottoman Armenian context, the term usually refers to armed paramilitary groups which were formed to provide protection from regular and irregular attacks on the Armenian settlements which had increased since the reign of Sultan Abdul Hamid the Second.

3

Bir ülkeden bir başka ülkeye

Hazni Demir

Sürüp giden, bitimsiz bir ölüm, katliam ve öldürme dizisi yüzyıllardan bu yana geçmişimizi etkiledi, bu günümüzü etkiliyor, yüzyıllar boyunca da geleceğimizi etkileyecek.

Niyetimiz, Ermeni Soykırımının yüzüncü yılında gerek Türkiye gerekse de Ermenistan topraklarında soykırımın yaşandığı yolları takip etmektir. Ne var ki muktedirler; geçmişin kötü anılarını ve hikayelerini ortak bir miras olarak kabul eden, oradaki duyguları paylaşan, bir biçimde bu ilişkileri tamir edip yeni ve umut verici hikayeler yaratmak isteyen insanlar olarak bizlerin, geçmişle yüzleşmemize, yeni ilişkiler yaratmamıza, yeni davranış biçimleri geliştirmemize izin vermedi. Aramızdaki sınırı kapatanlar, şimdi de zihin dünyalarımızda yeni sınırların oluşmasını istiyorlar. Yine de biz vazgeçmeyeceğiz. Bedenlerimiz ayrı yerlerde olsa da, ortak bir ruh hali içinde birlikte hareket etmek ve daha iyi anılar yaratmak için çaba harcamaya devam edeceğiz. Tarih bize şunu gösteriyor: İktidari elinde tutun hükümetler, kendi çıkarları uğruna ötekileri daima baskı altında tutmuştur. Belki de iktidara sahip olmamak, hatta katledilenler arasında yer almak, tarihe katliamcı olarak geçmekten çok daha iyidir.

100 yıl önce yaşananlar ve takip eden yıllarda da yaşanmaya devam edenler, sadece Ermenilere karşı yapılmadı. Bugün bile dünyanın çeşitli yerlerinde soykırımlar gerçekleştiriliyor. Bu, iktidari elinde bulunduranlar ile iktidardan yoksun olanlar arasında bir savaş. Umuda dair bir kavrayış geliştirmeliyiz. Diğerlerinden “daha haklı” ya da “güçlü” olma arzusunun kapılmayan, cezalandırılanların ötekilere kendi “adaletlerini” empoze etmediği bir hayata dair bir kavrayış geliştirmek zorundayız.

Bu yazıyı Artyom Can'ın düşünceleri ile bitirmek istiyorum. Neredeyse bütün bir yolculuk boyunca onunla birlikte hareket ettik. Saha çalışmasında beraberdik. Bu dergiyi çıkarmak için yine kafa kafaya verdik. Sevgi dolu bir dostluğumuz oldu. Tam da bu nedenden dolayı ki bu çalışmayı yine aynı sayfada yer alan yazılar ile tamamlamalıyız diye düşünüyorum. Bu yolculuğun sonuna geldiğimiz bu noktada, bugün Türkiye olarak adlandırılan topraklardan, akli ve yüreği ile düşmanlık ve nefrete karşı durabilmek için birlikte hareket edenlere teşekkürlerimizi sunuyoruz.

3 From one land to another

Hazni Demir

A continuous, unending series of deaths, killings and massacres affects our past, our present and will affect our future, throughout centuries past and centuries to come.

Our intention was to follow the roads of the Genocide both in Turkey and Armenia on the 100th anniversary of the Armenian Genocide. But those in power did not allow us to confront the past and create new relations, new acts to take place between us, people who wanted to take those bad memories and narratives as a heritage and share their feelings and somehow repair relations and create new, hope-inspiring narratives. Those who close borders between us now desire to create new borders

in our minds. And still we do not give up. Outside our bodies we try to act together and create better memories with a common spirit. History shows us that those who hold the power in their hands always suppress others for their own sake. Maybe it is better to be powerless, even if you get massacred, rather than be one of history's slayers.

What took place a hundred years ago, and in the following years, was not only against the Armenians. Genocides occur in different parts of the world even today. It is a war between those who hold power in their hands and those who don't. We should create an understanding of hope and a life without any desire to be “more right” than others, “superior” to others, punishers who dispense “justice” on others according to our truths.

Մի երկրից մյուսը Հագնի Դեմիր

Շարունակական, անվերջ սպանություններն ու կոտորածները իրենց կնիքն են թողել մեր անցյալի ու ներկայի վրա և, ինչ խոսք, դարավոր ազդեցություն պիտի ունենան նաև մեր ապագայի վրա:

Մտադիր էինք հայոց ցեղասպանության 100-ամյակին անցնել ցեղասպանության ճանապարհներով՝ Թուրքիայում և Հայաստանում: Սակայն մերօրյա իշխանությունները թույլ չտվեցին առերեսվել անցյալին և նոր որակի հարաբերություններ հաստատել, նոր քայլեր նախաձեռնել՝ տխուր հիշողություններն ու պատմությունները որպես ժառանգություն պահելու և զգացմունքներով կիսվելու, բայց նաև հարաբերությունները ինչ-որ չափով վերականգնելու և, նոր, ավելի հուսադրող տեքստեր գրելու ուղղությամբ: Երանք, ովքեր հիմա փակում են սահմանը մեր առջև, ուզում են մեր ուղեղում նոր սահմաններ գծել: Բայց մենք չենք հանձնվում: Մեր մարմիններից դուրս ենք գալիս ու փորձում միասին գործելով նոր հիշողություններ կերտել: Պատմությունը ցույց է տալիս, որ իշխանավոր կառավարիչները միշտ ճշում են ուրիշներին իրենց շահերի համար: Միգուցե ավելի լավ է իշխանություն չունենալ ու պատմության գրքում դահիճ չկարգվել, անգամ կոտորածի սպառնալիքի պարագայում:

Այն ինչ տեղի ունեցավ 100 տարի առաջ և դրանից հետո միայն հայերի դեմ չէր: Նույնիսկ այսօր աշխարհի տարբեր կողմերում ցեղասպանություններ են տեղի ունենում: Սա իշխանավորների և իշխանություն չունեցողների պատերազմ է: Մենք պետք է հույսի և կյանքի պատկերացում ստեղծենք առանց ուրիշներից «ավելի ճշմարիտ» և «գերակա» լինելու ու մեր ճշմարտությունից ելնելով ուրիշներին պատժելու հավակնությունների:

Ես կուզեի ավարտել այս տեքստը Արտյոմ ջանի մասին մտքերով: Մենք միասին գործեցինք գրեթե ամբողջ ճամփորդության ընթացքում, միասին դաշտ դուրս եկանք ու գլուխ-գլխի տվեցինք այս ամսագիրը և մեր ընկերությունը կերտելու համար: Այդ պատճառով կուզեի իր հետ միասին ավարտին հասցնել այս էջը: Մեր անավարտ ճամփորդության վերջում ներկայումս Թուրքիա կոչվող երկրից մենք շնորհակալություն ենք հայտնում բոլոր նրանց, ովքեր իրենց սրտերում և մտքերում միասին գործում են թշնամության և ատելության դեմ:

I wish to end this writing with thoughts of my "jan-can"¹ Artyom. We worked together for nearly all of our journey, we did our research in the field together and put our heads together to create this magazine and a lovely friendship. That is why I think we should finish it together on the same page. At the unconsumated end of this journey, we give thanks from a land now called Turkey to all those who would like to act together against enmity and hate, in their minds and their hearts.

1 Dearest friend

Արտյոմ Բաբայան

Հարյուր մեկ տարի է անցել Հայոց ցեղասպանությունից: Մեկ դար առաջ հույները, ասորիները և եզդիները կոտորվեցին Թուրքիայում հայերի հետ միասին: Բայց պատմությունը կրկնվելու տարօրինակ և չարական հատկություն ունի: Հրեաների հոլոքոստը Երկրորդ աշխարհամարտի տարիներին: Նանջինգ: Ռուանդա, Դարֆուր: Խմեր Ռուժը Կամբոջիայում: Սինջար: Ժամանակ առ ժամանակ իմանում ենք աշխարհի տարբեր կողմերում տեղի ունեցող նոր սարսափների մասին: Մարդկությունը կարծես չի կարողանում պատմությունից դաս քաղել: Պատերազմի վարպետներին հաջողվել է վախի մթնոլորտ ստեղծել. վախենում ենք երեխաներ լույս աշխարհի բերել, ու թեպետ երբեմն թվում է, թե հույսը կորել է, դա այդպես չէ:

Այդպես չէ, որովհետև աշխարհը հավասարակշռության վրա է խաբսխված, և եթե կա խավար, պետք է նաև լույս լինի: Եվ կլինեն մարդիկ, ովքեր դեմ դուրս կգան մարդկության դեմ այս ոճրին, ովքեր իրենց կյանքը կնվիրեն ազգերի միջև խաղաղության և ներդաշնակության գործին: Այս առումով հատկանշական է, որ այս տարի՝ հայոց ցեղասպանության 101 ամյակին նախըթաց, Երևանում տեղի ունեցավ մի յուրահատուկ միջոցառում՝ «Ավրորա» մրցանակաբաշխությունը, մեզ՝ աշխարհի մարդկանց խիստ անհրաժեշտ մի նորարարություն: «Ավրորա» մրցանակը մեծարում է իրենց կյանքը վտանգի ենթարկելով այոց կյանքերը փրկող մարդկանց քաջությունը և նվիրվածությունը: Այս տեսակ մարդիկ մեզ հույս են տալիս, ոգեշնչում են մեզ ավելի լավը լինել և ջանք չխնայել խաղաղության և փոխըմբռման ճանապահին ծագող դժվարությունները հաղթահարելու համար: Վերջին հաշվով մենք բոլորս «տարբեր գետերի ջուր ենք»:

Artyom Babayan

A hundred and one years have passed since the Armenian Genocide. A century ago, Greeks, Assyrians and Yezidis were slaughtered in Turkey along with Armenians. But history has a strange and wicked ability to repeat itself. The Holocaust of the Jewish people throughout the Second World War. Nanjing. Rwanda. Darfur. The Khmer Rouge in Cambodia. Sinjar. From time to time, we hear about horrific events occurring around our planet. And it seems that the human race fails to learn its lessons from history. The masters of war succeeded in spreading the atmosphere of fear, the fear of bringing children into this world. And although it seems that hope has disappeared, it is not so. Because the world is all about balance. And where there's

darkness, there will also be light. And there will be people who will oppose these crimes against humanity. Who will devote themselves to peace and harmony between nations. And it is significant that this year, prior to the commemoration of the 101st anniversary of the Armenian Genocide, a unique event took place in Yerevan – the Aurora Prize, a prize that we, the humans of the world, desperately need. A prize that celebrates the courage and commitment of those who risk their lives to help others, to save other people's lives. And they give us hope. And they inspire us to be better and put our efforts to overcoming any obstacles to achieve peace and understanding. After all, we're all water from different rivers.

Artyom Babayan

Ermeni Soykırımının üzerinden yüzbir yıl geçti. Bir asir önce Rumlar, Süryaniler ve Ezidiler de Türkiye’de Ermenilerle birlikte katledildiler. Ne yazık ki tarihin kendisini tekrar etmek gibi tuhaf ve kötü bir alışkanlığı var. İkinci Dünya Savaşı sırasında Yahudi halkının uğradığı soykırım, Nanjing, Ruanda, Darfur, Kamboçya’daki Kmer rejimi, Şengal... Zaman zaman dünyanın çeşitli yerlerinde yaşanan korkunç olaylara dair haberler alıyoruz. İnsan irki, tarihten gerekli dersleri çıkarmakta başarısız olmuş gibi görünüyor. Savaşın efendileri, korku iklimini, bu dünyaya çocuk getirmekten bile korkar olma halini, dört bir yana yaymayı başarmış gibi görünüyorlar. Ama her ne kadar umut bütünüyle yitirilmiş gibi görünse de, hakikat asla böyle değil.

Çünkü dünya dediğimiz yer, bütünüyle denge üzerine kuruludur. Karanlık varsa, aydınlık da muhakkak var olacaktır. İnsanlığa karşı işlenen suçlar karşısında ayağa kalkan, kendisini farklı uluslar arasında barışın ve uyumun inşasına adanmış insanlar da var olacaktır. Bu bağlamda, Ermeni Soykırımının 101. Yıldönümü anmasının hemen öncesinde, Erivan’da çok özel bir etkinlik düzenlendi: Aurora Ödülü. Bu, biz insanların çok açık biçimde ihtiyaç duyduğu türden bir ödül. Bu, kendi yaşamını başka insanların hayatlarını kurtarabilmek için riske atan kişilere verilen, onların cesaretlerine ve insanlık değerlerine bağlılıklarına adanmış bir ödül. O kişiler ki bize umut veriyorlar. O insanlar ki, barışın ve anlayışın önündeki tüm engellerin üzerinden gelmek ve daha iyi biri olabilmek için bize ilham kaynağı oluyorlar. Neticede bizler, farklı nehirlerin sularından başka bir şey değiliz.

4

Kirkisrak Köyü: "Gecenin Adamları"

Deniz Ocakaçan

Kirkisrak, Kayseri bölgesinde yer alan bir Kürt köyü. Her ne kadar bir Kürt yerleşimi olarak bilinse de, bu köy Ermeni Soykırımına dair de eşsiz bir hikayeye sahip. Zira bu köy, evlerinden kaçan ve hayatta kalmayı başaran onlarca Ermeni'ye de ev sahipliği yapmış. Köyün muhtarı, Ermenileri bir mağarada saklayarak onların hayatını kurtarmış. Bu köyde hayatını kurtarmayı başarmış birinin torunu olan Sarkis Erol "Yusuf Onbaşı (Muhtar) bizim için bir kahramandır" diyor.

Sarkis'ten öğrendiğimize göre farklı köylerden gelen 43 Ermeni, soykırım günlerinde Kirkisrak yakınlarında bir mağarada saklanmış. Yusuf Onbaşı saklandıkları mağarada bu kişileri bulmuş ve onlara güvenliklerinin sağlanacağı taahhüdünde bulunmuş. Köylülere onlar için her gece yemek yaptırmış. Mağarada saklanan Ermeniler mağaradan sadece geceleri çıkabildiklerinden, köylüler onlara "gecenin insanları" adını vermişler.

Ardından Sarkis Erol, Yusuf Onbaşı'nın onlar için nasıl olup da bir kahramana dönüştüğünü anlattı bizlere. Günlerden bir gün askerler, Kürt bir asker kaçacağını yakalamışlar. Bu adam askerlere "eğer bizi askere alırsanız, karılarımızı Ermeniler alacak" demiş. Böylelikle askerler mağarada saklanan Ermenilerin varlığından haberdar olmuşlar. Ne var ki Yusuf Onbaşı, askerlerin Ermenileri alıp götürmesine engel olmuş. Köylülerden para toplamış ve bu parayı askerlere vermiş. Mağarada saklanmakta olanların güvenliklerini böylelikle satın almış. Dahası, bir ceza olarak, Ermenileri ele veren köylüden diğerlerine göre iki kat daha fazla para almış. Sarkis Erol, her ne kadar kökleri Sivas-Gürün'e dayanıyor olsa da, kendisini Kirkisrak köyüne ait hissettiğini söylüyor. Zira buradaki köylüler onları oldukları gibi kabul etmiş ve yabancı muamelesi yapmamışlar asla. Köyde Ermenilerin kendi kabristanları var. Erol'un anlattığına göre, aradan yıllar geçmiş olmasına rağmen, Kirkisrak'a gittiğinde köylüler ona adeta hala o köyde yaşıyor muşçasına sıcak davranıyormuş.

4 Kirkisrak Village: "Men of the night" Deniz Ocakaçan

Kirkisrak is a Kurdish village in the Kayseri region. Although it is known for its Kurdish population, this village had an exceptional story in the Armenian Genocide: It was home to dozens of Armenians who fled their hometowns and managed to stay alive. The village of Kirkisrak had a mukhtar (village head) who saved the lives of the Armenians by hiding them in a cave. Sarkis Erkol – whose grandfather survived in this village – told us "Yusuf Onbashi (the mukhtar) is a hero for us."

From Sarkis we learned that 43 Armenians from different villages had hidden from the Genocide in a cave near Kirkisrak. Yusuf Onbashi found them in the cave and promised

them safety. He got the villagers to cook for them every night. As the Armenian survivors only left the cave at night, they were called "men of the night".

Then Sarkis Erkol told us the true story of how Yusuf Onbashi became a hero for them. One day some soldiers captured a Kurdish deserter. This man told them, "If you send us off to the military, some Armenians are going to marry our wives." That's how the soldiers found out about the Armenians hidden in the cave. But Yusuf Onbashi stopped them taking the Armenians away, by collecting money from all the villagers, and giving it to the soldiers. He bought the safety of the hidden survivors. And as a punishment he collected a severalfold payment from the villager who betrayed the survivors in the cave. Sarkis Erkol says that

Քրքրսրակ գյուղ. «Գիշերվա մարդիկ»

Դենիզ Օջակաջան

Քրքրսրակը քրդական գյուղ է Կայսերիի շրջանում: Չնայած այն քրդաբնակ է՝ այս գյուղն իր ուրույն պատմությունն է ունեցել հայոց ցեղասպանության ժամանակ. այստեղ են ապաստանել իրենց հայրենի քաղաքներից ու գյուղերից փախած տասնյակ հայեր: Քրքրսրակ գյուղի մուխթարը (գյուղապետ) փրկել է այստեղ հասած հայերի կյանքը՝ թաքցնելով նրանց քարանձավում: Սարգիս Էրկոլը, որի պապը գյուղում փրկվածներից մեկն էր, ասում է. «Յուսուֆ Օնբաշին (մուխթարը) հերոս է մեզ համար»:

Սարգիսից իմանում ենք, որ ցեղասպանության ժամանակ տարբեր գյուղերից հավաքված 43 հայեր թաքնվել են Քրքրսրակին մոտ մի քարայրում: Յուսուֆ Օնբաշին գտնում է նրանց այնտեղ և խոստանում ապահովել իրենց անվտանգությունը: Նա գյուղացիներին պատվիրում է ամեն գիշեր հայերի համար ճաշ եփել: Քանի որ հայերը միայն գիշերն էին դուրս գալիս քարանձավից, տեղացիները նրանց կոչեցին գիշերվա մարդիկ»:

Հետո Սարգիս Էրկոլից իմացանք Յուսուֆ Օնբաշու հերոսացման իրական պատմությունը: Մի օր զինվորները բռնում են մի քուրդ դասալիքի: Դասալիքը զինվորներին հայտնում է, որ եթե իրենց բանակ տանեն, «հայերը կամուսնանան մեր կանանց հետ»: Այսպես զինվորներն իմանում են, որ քարանձավում հայեր են պատսպարվում: Բայց Յուսուֆ Օնբաշին թույլ չի տալիս հայերին տանել, նա բոլոր գյուղացիներից գումար է հավաքում և տալիս զինվորներին՝ փաստորեն գնելով թաքնված վերապրածների անվտանգությունը: Նա, որպես պատիժ, մի քանի անգամ ավելի շատ գումար է գանձում հայերի ներկայությունը մատնած մարդուց: Սարգիս Էրկոլն ասում է, որ Քրքրսրակն իր հայրենի գյուղն է, թեև իր արմատները Գուրուն-Սվազից են: Քրքրսրակի գյուղացիներն իրենց բարեկամի պես ընդունեցին: Հայերը Քրքրսրակում գերեզմաններ ունեն և, ըստ Էրկոլի, երբ գնում են Քրքրսրակ, մարդիկ իրենց ջերմորեն են ընդունում, ասես դեռ այնտեղ ապրելիս լինեն:

he belongs to Kirkisrak, even though his roots are in Gürün-Sivas, because the villagers there accept them, and didn't treat them as foreigners. Armenians now have their own cemetery there, and according to Erkol when they go to Kirkisrak, people still treat them warmly, as though they still lived in Kirkisrak.

Աղջիկը նկուղում

Սաթենիկ Բաղդասարյան

Ալեքսանդրապոլը՝ այժմյան Գյումրին, լինելով Թուրքիային սահմանակից ամենախոշոր քաղաքը, ընդունել է ցեղասպանությունից փրկված բազմաթիվ մարդկանց: Մեր ճամփորդության ընթացքում Գյումրիում հանդիպեցինք Տատյանա Պալյանին, ով պատմեց ցեղասպանությունից փրկված իր սկեսրոջ՝ Հռիփսիմե Պալյանի պատմությունը: Ըստ Հռիփսիմեի՝ շատ թուրքեր և արաբներ օգնել են հայերին ջարդերի ժամանակ: Այն ժամանակ Հռիփսիմեի ընտանիքը ապրում էր Սեբաստիա քաղաքում: Նա փրկվել էր հարևանությամբ ապրող մի արաբ-սիրիացի ընտանիքի շնորհիվ: Երբ թուրք պաշտոնյաները եկել են տունը ստուգելու, Հռիփսիմեին թաքցրել են նկուղում, որտեղ ընտանիքը պահում էր ցորեն, գինի և այլ պարեն: Նա փրկվել է այս արաբ ընտանիքի բարյացկամության շնորհիվ: Հետագա տարիներին Հռիփսիմեն քաղաքից քաղաք է անցել և ի վերջո ամուսնացել Սիրիայում: 1946 թվականին ամուսնու հետ տեղափոխվել է Գյումրի, որտեղ էլ ապրել են մինչև կյանքի վերջ:

Սարգսի և Տատյանայի ընտանեկան պատմությունները հերթական անգամ ցույց են տալիս, որ չնայած պետական քաղաքականության, մարդիկ ամուր ընկերական կապեր ունեին և իրար օգնում ու աջակցում էին: Ավելին, նմանօրնակ պատմությունները ցույց են տալիս, որ պետության սերմանած ատելությունը չի հասել հասարակության բոլոր շերտերին: Որոշ մարդիկ շարունակել են մարդկային, հարևանական, ընկերական և բարեկամական հարաբերությունները:

“The girl in the cellar”

Satenik Baghdasaryan

Aleksandrapol (now called Gyumri), being the closest Armenian city to Turkey, hosted many Armenians who came from the Ottoman Empire during and after the Genocide. During our road trip to Gyumri, Tatiana Palyan, who currently lives there, shared the story of her mother-in-law Hripsime Palyan, who escaped the Genocide. She said that Hripsime told her that many Turks and Arabs helped the Armenians when the massacres began. At that time Hripsime’s family lived in the city of Sebastia in Turkey. She was rescued by a Syrian family who lived nearby, who hid her away from the Turks. When the Turkish authorities came to check their house she was hidden in the cellar, which

was basically a pit where the family kept wheat, wine and other food products. It was only through the goodwill of this Arab family that she survived. Afterwards, Hripsime spent many years of her life moving from one city to another. While she was in Syria she got married and in 1946 moved with her husband to Gyumri, where they lived their whole lives.

The family stories of Sarkis and Tatiana prove once again that despite the state policy, the people had strong ties of friendship, which served as cornerstones for mutual help and support. Moreover, many similar stories show that the state-driven “hate speech” did not reach all levels of society. Some of the people simply continued to see each other as people, neighbours, friends and relatives.

“Kilerdeki Kız”

Satenik Baghdasaryan

Günümüzde Gümrü olarak adlandırılan Aleksandrapol, Türkiye sınırına en yakın Ermenistan kentiydi ve soykırım sonrasında Osmanlı İmparatorluğu'ndan gelen çok sayıda Ermeni'ye ev sahipliği yapmıştı. Bu kente yaptığımız yolculuk sırasında hala orada yaşamakta olan Tatiana Palyan bizimle soykırımdan sağ kurtulan kayın validesinin hikayesini paylaştı. Kayın validesi Hripsime, katliamlar başladığında çok sayıda Türkün ve Arapın Ermenilere yardım eli uzattığını anlatmış. O vakitler Hripsime'in ailesi Sivas'ta yaşıyormuş. Yakınlarda yaşayan bir Asuri aile tarafından kurtarılmış. Bu aile, onu Türklerden saklamış. Türk yetkililer evi aramak için geldiklerinde, Hripsime evin kilerinde saklanmış. Bu kiler, ailenin buğday, şarap ve diğer kuru gıdalarını sakladığı bir çukurdan başka bir şey de değilmiş. Hripsime, bu Asuri ailenin iyi niyeti neticesinde hayatta kalmayı başarmış. Takip eden uzun yıllar boyunca Hripsime'in yaşamı bir kentten bir başkasına göç ederek geçmiş. Suriye'deyken bir adamla evlenmiş ve 1946 yılında da, kocası ile birlikte, ömrünün geri kalan yıllarını geçireceği Gümrü kentine göç etmiş.

Sarkis ve Tatiana'nın aile hikayeleri bir kez daha bize şunu gösteriyor: Devletlerin politikaları ne olursa olsun, insanlar arasında siki dostluk bağları daima mevcut ve bu bağlar, karşılıklı destek ve yardımlaşmanın temelini oluşturuyor. Dahası, benzeri pek çok hikayenin var olması, devlet eliyle oluşturulmaya çalışılan “nefret söyleminin”, toplumun tüm katmanlarına ulaşmayı başaramadığını da ispatlıyor. Bazı insanlar, diğerlerini insan, komşu, arkadaş ve akraba olarak görmeye devam ediyorlar.

5

Ölmedik (Hrant Dink)

Metin ve Fotoğraflar Larissa Araz

Vahan Ermeni soykırımının yetim bıraktığı binlerce çocuktan biriydi. Vahan, soykırım sırasında Gümrü'ye getirilmiş ve ABD'den gelen misyonerlerin yardımıyla kurulmuş olan yetimhanelerden birisinde büyümüştü. Son vasiyeti büyüdüğü ve kimliğini geri kazandığı bu yetimhaneyi tekrardan inşa etmektir. Bir heyet Vahan'ın bu arzusunun yerine getirmek için o sıralarda Rus askerleri tarafından baraka olarak kullanılan yetimhaneyi bulmuş ve silinmekte olan hafızasını geri getirmek için çalışmalarına başlamıştı. Uzun süren uğraşlardan sonra yetimhane yok olmaktan kurtarılmış ve Vahan gibi binlercesinin kimlikleri özgürlüğüne kavuşmuştu.

Vahan'ın hafızasına sahip çıkan heyette yer alan Hrant Dink'in yetiştiği ve hayatının önemli bir kısmını geçirdiği Tuzla'daki Kamp Armen Yetimhanesi de vakıflar yasası yüzünden 1979'dan beri işlevsiz bir şekilde kaderini beklemekteydi. Hrant, yetimhanede beraber büyüdüğü arkadaşlarına orayı tekrar ziyaret etmek istediğini belirtmiş ve "Ölmedik ya, geri alacağız kampimizi" demişti. 2015'te sayısız saldırı ve günlerce süren direnişten sonra Kamp Armen eski sahiplerine geri iade edildi. Kamp Armen'in eski sahiplerine iade edilmesini maalesef Hrant Dink göremedi.

Mekan, hafızayı üzerinde taşır. Yok edilen bir mekan, oraya ait anılar, kimlikler ve davalarla birlikte hafızasını da beraberinde götürür.

Vahan, Hrant ve daha niceleri aydınlık bir gelecek görebilmek adına geçmişlerinin ellerinden alınmasına izin vermeyenlerdendi.

Մենք դեռ մեռած չենք (Հրանտ Դինք)

Տեքստը և լուսանկարները՝ Լարիսա Արազ

Վահանը հայոց ցեղասպանության հետևանքով որբացած հազարավոր երեխաներից մեկն էր: Ցեղասպանության ժամանակ նա հասել էր Գյումրիի և հայտնվել ամերիկյան որբանոցում: Վահանի վերջին ցանկությունն էր վերակառուցել իրեն սնած որբանոցը և վերգտնել իր անցյալը: Նրա կտակը կյանքի կոչելու համար ստեղծված կոմիտեն գտավ որպես ռուսական զորամաս ծառայող որբանոցի շենքն ու սկսեց դրա մարող հիշողության վերականգնումը: Երկար և դժվարին աշխատանքից հետո որբանոցը փրկվեց կործանումից ու հազարավոր Վահանների ինքնություններ ազատ արձակվեցին:

Վահանի վերջին կամքը իրականացրած կոմիտեի անդամ էր նաև Թուզլայի Քամի Արմեն որբանոցում մեծացած և կյանքի կարևոր մասն այնտեղ անցկացրած Հրանտ Դինքը: 1979 թվականից Քամի Արմենը դադարեցրել է իր գործունեությունը և օտարվել է հիմնադրամների մասին օրենքով: Դինքը որբանոցի իր ընկերների հետ հաճախ էր խոսում Քամի Արմեն այցելելու իր ցանկության մասին, «Մենք դեռ կանք ու հարկավոր է հետ վերցնել մեր որբանոցը»: Եվ վերջապես 2015 թվականին անհամար հարձակումներից և համառ պայքարից հետո Քամի Արմենը վերադարձվեց իր հին տերերին: Ցավոք, Հրանտ Դինքը չտեսավ այդ օրը:

Վայրերը հիշողության կրողներ են: Ավերված վայրերի հիշողությունը, ինքնությունն ու դատական գործերը մոռացվում են: Ավելի լավ ապագային հավատացող Վահանը, Հրանտն ու այլոք այն մարդկանցից էին, ովքեր թույլ չտվեցին խլել իրենց անցյալը:

5 We are not yet dead (Hrant Dink) Text and photos Larissa Araz

Vahan was one of the thousands of children orphaned by the Armenian Genocide. He was brought to Gyumri during the Genocide and was raised in one of the orphanages founded by American missionaries. His last wish was to rebuild the orphanage in which he was raised and to reclaim his past. To execute this will, a commission founded the orphanage, which was then being used as a barracks for Russian soldiers, and initiated the process of rebuilding its memory, which was rapidly being erased. After long and arduous work, the orphanage was saved from destruction and the identities of thousands of other Vahans were set free.

One member of the committee who embraced Vahan's

memory was the late Hrant Dink who was also raised and spent an important part of his life in an orphanage, there, called Kamp Armen in Tuzla, which has been dispossessed since the law of foundations of 1979. Dink had shared with his friends from the orphanage his desire to revisit the place, telling them, "We are not dead yet. We will take our orphanage back!" Following countless attacks and much resistance Kamp Armen was returned to its former owners in 2015. Unfortunately Hrant Dink did not live to witness this. Places carry memories. A destroyed place takes its memory away along with its identities and lawsuits.

Filled with hopes of a brighter future, Vahan, Hrant and many others were among those who would not let their past be taken away.

YAK
LAS
MA!

KAMP

ARMEN

Թռչունյան տան դեմքը

Լուսանկարը. Գրիգոր Պողոսյանի – Fotoğraf: Grigor Poghosyan – Photo: Grigor Poghosyan

Face of Terchoonian orphanage

Terchoonian yetimhanesinin yz

6

Diyarbakır

Metin ve Fotoğraflar Merve Nebioğlu

Diyarbakır'da, 22-24 Nisan tarihleri arasında, soykırımın yüzüncü yıl anmaları münasebetiyle düzenlenen özel bir programa katıldım. 22 Nisan'da Çüngüş'ü ziyaret ederek, Diyarbakır Barosu, İnsan Hakları Derneği Diyarbakır Şubesi ve Londra'da bulunan Gomidas Enstitüsü tarafından ortaklaşa düzenlenen, Du Deng Kuyusu katliamına katıldık. Du Deng (Dudan), Çüngüş yakınlarında bir yerdi ve 1915 yılında on bin dolayında Ermeni Du Deng mağarasına atılarak katledilmişti. Düzenlenen program dileyen herkesin katılımına açık olduğundan, dünyanın dört bir yanından gelmiş çok sayıda Ermeni de anma etkinliklerinde yerini almıştı. Ziyaret ettiğimiz ikinci bir katliam sahası da Kadinko idi. Burada, dönemin Diyarbakır valisi Dr. Reshid'in emri ile en az 630 Diyarbakırlı Ermeni katledilmişti. Burada da yaşanan katliamın kurbanları, soykırım kurbanlarının torunlarının katıldığı bir etkinlikle anıldı.

Ardından Beşiri ilçesinin Bolinde köyünde, Ermenilerin soykırımdan sağ kurtulmalarını sağlayan birinin, Mihemede Miste'nin mezarını ziyaret ettik. Bizi sayisi düzineleri bulan torunları karşıladı. Geldiğimiz için bize teşekkür ettiler. Mihemede Miste'nin mezari başında tanıklık ettiğim, soykırımdan sağ kurtulmuş olanların soyundan gelenler ile, soykırım döneminde Ermenileri kurtarmış olan bir Kürt'ün torunları arasındaki o müthiş karşılaşma anı, hayatım boyunca yaşadığım en kıymetli andı. Soykırımdan kurtulmuş olan Ermenilerin torunları, Miste'yi andılar, onun hatırası önünde saygılarını sundular. Etkinliğin tüm katılımcıları sadece Mihemede Miste'nin anısı için değil, aynı zamanda karşılaştığımız bu müthiş birlik için de dualar okudu.

Nihayet 24 Nisan günü, Diyarbakır'da soykırımın 100. Yılı dolayısıyla yapılan resmi anma törenine katıldık. Etkinlik, Surp Sarkis kilisesinin sembolik kalıntılarının hemen yanı başında gerçekleştirildi. Buluşma sadece sembolizm açısından çok güçlü bir etkinlik olmakla kalmadı, aynı zamanda edimsel açıdan da çok güçlüydü. Öyle ki, bu anma ikliminin gücü, Ermeni geçmişinin kabulünü de onaylamaktaydı.

1

Kaynak: <http://www.gomidas.org>

6 Diyarbakır

Text and photos: Merve Nebioğlu

I participated in an extensive programme in Diyarbakır from 22-24 April to commemorate the 100th anniversary of the Genocide. On 22 April, we visited Çüngüş, commemorating the massacre at the Du Deng well as part of a programme organized by the Diyarbakır Bar Association, the Turkish Human Rights Association (Diyarbakır) and the Gomidas Institute (London). Du Deng ("Dudan") near Chnkouosh was the place where around 10,000 Armenians were thrown into the Du Deng cavern in 1915. Since this programme was open to all, Armenians from many countries around the world took part in the ceremony. The

second massacre site we visited was at Kadinko, where over 630 Armenians from Diyarbakır were murdered on the orders of the governor of w, Dr. Reshid. Here also, the event was commemorated by the descendants of the Genocide's victims.

Then we visited the grave of a saviour, Mihemede Miste, in the village of Bolinde, in Beshiri. We were greeted by dozens of his descendants who welcomed and thanked us for coming. It was the most precious moment of my life to witness the amazing encounter between the survivors' descendants and the Kurdish saviour's grandchild beside the grave of Mihemede Miste. The descendants of the Armenian survivors embraced Miste's memory and paid their respects to his conscience. All of

Դիարբեքիր

Տեքստը և լուսանկարները՝ Մերվե Նեբիողլու

2015-ի ապրիլի 22-24-ը Դիարբեքիրում մասնակցում էի ցեղասպանության 100 ամյակը ոգեկոչող մի խոշոր ծրագրի՝ կազմակերպված Դիարբեքիրի փաստաբանների միության, թուրքական Մարդու իրավունքների ասոցիացիայի և Կոմիտաս Ինստիտուտի կողմից: Ապրիլի 22-ին ծրագրի շրջանակներում այցելեցինք Չունգուշ՝ Դու Դենգի կոտորածը հիշատակելու: Դու Դենգ (Դուդան) վայրը գտնվում է Չունգուշի բնակավայրի մոտ: 1915 թվականին այստեղ շուրջ 10,000 հայերի նետել են Դու Դենգ քարայրը:

Քանի որ սա բաց ծրագիր էր, աշխարհի տարբեր կողմերից բազմաթիվ հայեր էին եկել արարողությանը մասնակցելու: Միասին գնացինք նաև Քադինքո, որտեղ Դիարբեքիրի նահանգապետ բժիշկ Ռեշիդի հրամանով 630 դիարբեքիրցի հայեր էին սպանվել:

Հաջորդիվ այցելեցինք ցեղասպանության ժամանակ հայերին փրկած Միհեմեդե Միսթեի շիրիմին՝ Բեշիրի շրջանի Բուլինդե գյուղում: Միսթեի ժառանգները դիմավորեցին մեզ և շնորհակալություն հայտնեցին գալու համար: Իմ կյանքի ամենարժեքավոր պահերից մեկը, հավանաբար, վերապրածների և փրկչի սերունդների հանդիպումն էր Միսթեի գերեզմանի մոտ: Հայ վերապրածների ժառանգները իրենց հարգանքի տուրքը մատուցեցին Միսթեի արած գործին: Բոլոր ներկաները աղոթեցին ոչ միայն Միհեմեդե Միսթեի հիշատակի, այլև մեր նոր գտած միասնության համար:

Վերջապես ապրիլի 24-ին մենք հանրայնորեն հիշատակեցինք ցեղասպանության 100 ամյակը Դիարբեքիրի Սուրբ Սարգիս եկեղեցու ավերակների մոտ: Հավաքը զորավոր էր իր նշանաբանությամբ և կատարողական տեսանկյունից՝ հայկական անցյալը ոգեկոչելով այս հատուկ վայրում և դրա միջոցով:

1 Աղբյուր՝ <http://www.gomidas.org>

the participants prayed not only for the memory of Mihemedde Miste but also for this tremendous unity we had found.

Finally, on 24 April, we publicly commemorated the 100th anniversary of the Genocide in Diyarbakir. The venue was next to the symbolic ruins of Surp Sarkis. The meeting was powerful in terms of its symbolism, as well as its performative aspect, which acknowledged the Armenian past through the power of this commemorative space.

1 Source: <http://www.gomidas.org>

1 Çüngüş yakınlarında bulunan Du Deng ("Dudan") mağarası, soykırımdan sağ kurtulanların torunları ile birlikte anma etkinliğinde. (23 Nisan 2015)
Դու Դենգ (Դուդան) կիրճը Չնքուշ քաղաքի մոտակայքում: Հիշատակում վերապրածների ժառանգների հետ (23 ապրիլ, 2015):
Du Deng ("Dudan") cavern near Chnkuosh, remembrance with the descendants. (23 April, 2015)

2 Քաղինքո, Բաթման (23 ապրիլ, 2015):
Batman Kadinko'da, 23 Nisan 2015
At Kadinko, Batman. (23 April, 2015)

3 Բոլինդե գյուղը, Բեշիրի (23 ապրիլ, 2015):
Beşiri'deki Bolinde köyü, 23 Nisan 2015
The village of Bolinde, Beshiri. (23 April, 2015)

4 Հանրային հիշատակման արարողություն Դիարբեքի կենտրոնում, Սուր (24 ապրիլ, 2015):
Diyarbakır şehir merkezinde gerçekleştirilen halka açık anma etkinliği, Sur, 24 Nisan 2015.
Public commemoration in Diyarbakır city centre, Sur. (24 April, 2015)

5 Սուրբ Սարգսի ավերակների մոտ հիշատակման հավաքի ժամանակ (24 ապրիլ, 2015) «Մենք սպանվեցինք, որ սարում շատացան մանուշակները»
Surp Sarkis Kilisesi'nin yıkıntlarına asılmış pankart, 24 Nisan 2015: "Biz kırıldık, hangi dağda menekşeler çoğaldı."
At the ruins of Surp Sarkis for the commemoration. (24 April, 2015): "We were murdered, on which mountains did the violets flourish then?"

Meryem'in Mektubu

Lokman Sazan

Meryem'in kardeşlerine yazdığı ve hiçbir zaman ulaşmayan mektubu, bu coğrafyada alikonulmuş bir çok Ermeni kadının hikayesini anlatan bir mektuptur. Sıra dışı ama herkesin bildiği bir hikaye. Sadece isimler farklı. Bazen Zeré bazen de Heranuş oldu, ama hikayeler hep aynıydı tipki faillerin hikayesinin aynı olması gibi. Benim için ise Meryem bir ilkti. Kendi çabamla imkanlarımla yaptığım çalışmada ilk kez böylesi bir yaşam hikayesini dinlemiştim. Aradan bir süre geçtikten sonra aslında tek bir hikayenin bütün bir coğrafyaya ait olduğuna tanık oldum. Ölenlerin, öldürenlerin, hayatta kalanların, gasp edenlerin veya daha iyi niyetli bir deyişle "kurtaranlar"ın hikayeleri. Tek bir kalemde yazılmış milyonların hikayesi.

1992'de yazılan bu mektup 2014 yılında torunu tarafından bana verildi. Torununun dediğine göre mektubu yazdıktan 2 sene sonra Meryem vefat ediyor. Meryem'in yaşadıkları elbette bir buçuk sayfaya sınırlı değil. Torunuyla yaptığım görüşmelerde; babaannesi Meryem büyüdükten sonra köyün en zengini ve en yaşlısı olan bir adamla evlendiriliyor. Bir çocuğu olduktan sonra adam ölüyor ve bütün miras Meryem'e kalmasına rağmen Davud Ağa mirasa el koyup Meryem'i tekrar evlendirmek istiyor. Fakat Meryem buna karşı gelerek, güç bela ağanın himayesinden kurtulup tek başına bir eve çıkıyor ve bir daha evlenmiyor. Oğlunu tek başına büyütüyor, beş vakit namazını kılan bir müslüman oluyor. Ama hep aklında Vartenik'te bıraktığı babası ve erkek kardeşleri; tehcir yolunda bıraktığı annesinin ölüm çığlığı ve hasta kız kardeşi Nazli var. Şu an yaşadıklarını değil geçmişten hala hayatta kalan bir şey arıyor.

Peki ya Meryem'in torunu? Küçük ofisinin kepengini kapatıp benimle yaptığı korku dolu konuşmayı hatırlıyorum. Ses kayıt cihazının açık olmasını kabul edemediğini. Askerden döndükten sonra babaannesinin Ermeni olduğunu ve ailesinin katlihanesini öğreniyor. Ondan sonra ne oldu diye sorduğumda, Müslümanlık adına ibadet etmeyi bıraktığını ve böyle bir dine aidiyet hissetmediğini anlatıyor. Fakat kendisini Ermeni ve Hıristiyan olarak da gör(e)mediğini dile getiriyor.

story. A common story that is often just told with different names. The names in the story are sometimes Zeré, sometimes Heranuş; but both the content and the protagonists are always the same. On the other hand, Meryem was a first for me. I took my first opportunity to hear the story of such a life. After a while I realised that there is only one story that belongs to whole territory. The story of those who died, were killed, survived, kidnapped or were saved. A single story that tells the stories of the millions.

This letter, written in 1992, was given to me by her grandson in 2014. Her grandson said Meryem died two years after writing the letter. Meryem's whole story, of course, is not confined to one and a half pages. According to her grandson, Meryem was married off to the richest - and also the oldest -

7 Meryem's letter
Lokman Sazan

Meryem's letter – written to her siblings, though it never reached them – is a letter that could tell the story of numerous Armenian women in the region. An extraordinary, but well-known

Մեյրեմի նամակը Լոքման Սազան

Մեյրեմի նամակը հասցեագրված էր իր եղբորն ու քրոջը, բայց երբեք չհասավ նրանց: Այս նամակը կարող է պատմել մեր շրջանի բազմաթիվ հայ կանանց պատմությունները: Արտառոց, բայց հայտնի պատմություն: Տարածված պատմություն, որտեղ միայն անուններն են տարբեր: Երբեմն դա Զարեհի պատմությունն է, երբեմն՝ Հրանուշի, բայց նրբականդակությունը, նրացասական կերպարները նույնն են: Մյուս կողմից Մեյրեմի դեպքը առանձնահատուկ էր ինձ համար, որովհետև ես առաջին անգամ էի ինքնուրույն կապ հաստատել և հանդիպում խնդրել հարցազրույց վերցնելու համար: Որոշ ժամանակ անց հասկացա, որ այս ամբողջ երկրին հատուկ մի պատմություն կա՝ մահացածների, սպանվածների, առևանգվածների կամ փրկվածների պատմությունը: Մի պատմությունով կարելի է պատմել միլիոնների կյանքը:

1992-ին գրված այս նամակը 2014-ին ինձ է փոխանցել նրա թոռը: Նա ասաց, որ Մեյրեմը մահացավ նամակը գրելուց երկու տարի անց: Մեյրեմի պատմությունը, իհարկե, շատ ավելի հարուստ է, քան այս մեկուկես էջանոց գրությունը: Ըստ թոռան, դեռատի Մեյրեմին ամուսնացրել են գյուղի ամենահարուստ և ամենատարեց տղամարդու հետ: Առաջին զավակի ծնվելուց հետո ամուսինը մահանում է: Մահից հետո Մեյրեմը ժառանգում է ամուսնու ունեցվածքը, սակայն Դավութ Ադան փորձում է կնոջ ձեռքից առնել ժառանգությունն ու նրան մի ուրիշ տղամարդու հետ ամուսնացնել: Մեյրեմը հագիվ է կարողանում խույս տալ աղայի հովանավորությունից և իր համար տուն է ձեռք բերում: Նա այլևս չի ամուսնանում և որդուն միայնակ է մեծացնում: Կրոնափոխ լինելով՝ ամեն օր՝ օրը հինգ անգամ, աղոթում է, բայց երբեք չի մոռանում Վարդենիկում սպանված հորն ու եղբորը, տեղահանության ճանապարհին սպանված մոր մահվան ճիշդ և իր փոքր քրոջը՝ Նազլիին:

Վերադառնալով Մեյրեմի թոռանը ... Հիշում եմ նրա վախվորած խոսելը. համաձայնեց գրուցել իր փոքրիկ գրասենյակի դուռը պինդ փակելուց հետո միայն: Նաև հիշում եմ, որ թույլ չտվեց ձայնագրիչը միացնել: Բանակից վերադառնալուց հետո իմացել էր, որ տատը հայ է, ջարդերի ժամանակ կորցրել է ամբողջ ընտանիքը: Երբ հարցրի՝ ինչ փոխվեց իր մեջ դրանից հետո, ասաց, որ գնաց աղոթելու, բայց այդ պահից սկսած ներքուստ խզում է զգում իսլամի հետ: Նա ավելացրեց, որ իրեն ոչ էլ քրիստոնյա կամ հայ է զգում:

man in the village when she grew up. The man died after their child was born. Although she had the whole of her husband's inheritance, Davut Aga tried to seize the money and marry her off to another man. Meryem did not accept it. She barely escaped from Aga's auspices and moved into her own house. She never married again and raised her son alone. She converted to Islam and prayed the five daily prayers every single day. But her father and brothers who were left in Vartenik, and the death scream of her mother as she was deported, and her youngest sister Nazli were always in her mind. She was looking for something from the past that still remains.

What about Meryem's grandson? I remember his fearful speech, which he made only after locking his tiny office tightly. I

also remember that he did not accept any voice recording. After returning from military service, he learned that his grandmother was an Armenian woman and her whole family had been massacred. When I asked him about what happened after that, he told me that he stopped worshipping in the name of Islam and said that he had had no feelings of belonging to such a religion since then. But he also said he cannot see himself as a Christian or as an Armenian either.

Parandzem Paryan

When I learned I was going to read a letter by a Genocide survivor who had searched for her siblings for more than half of a century, I immediately knew it was going to be something desperate. The letter was written by Meryem, whose family was

Փառանձեմ Փարյան

Երբ իմացա, որ ցեղասպանությունը վերապրածի նամակ եմ կարդալու, ով կես դարից ավել փնտրել է իր քրոջն ու եղբորը, միանգամից հասկացա, որ խորը հուսահատության եմ առնչվելու: Նամակի հեղինակը Մեյրեմն էր, ում ընտանիքը բռնաքստրվել էր հայրենի Կողվենք գյուղից Վարդենիկ գյուղ և որոշ ժամանակ այնտեղ ապրելուց հետո նորից տեղահանվել՝ այս անգամ անհայտ ուղղությամբ: Մեյրեմը գրում է, որ այդ ժամանակ նա 9 տարեկան էր: Նա սկսում է նամակը հիշատակելով ընտանիքի բոլոր անդամներին՝ հայրը՝ Կարապետ, մայրը՝ Սարա, եղբայրները՝ Գրիգոր և Գարեգին, քույրերը՝ Նազլի և Վարդի:

Երբ սկսվում են ջարդերը, հայրը թաքցնում է ընտանիքը Թուսունբեյի տանը, բայց երկու օր չանցած նրանց հայտնաբերում են և Գարեգինը բանտարկվում է: Ընտանիքների արքայի նախօրեին բոլոր բանտարկված տղամարդկանց սպանում են և Մեյրեմը այլևս չի տեսնում հորը: Եղբայրներից մեկը մահացել էր նախքան տեղահանությունը, իսկ մյուսը՝ Գարեգինը, այդ ժամանակ զինվոր էր, չնայած, ըստ Մեյրեմի թոռան, նրանք երկուսն էլ կովում էին դիմադրության ջոկատներում:

Մեյրեմին ուղարկում են մահվան երթի՝ երկար ճանապարհ առանց նպատակակետի: Ընտանիքից չորսն էին մնացել՝ Մեյրեմը, երկու քույրերն ու մայրը: Փոքր քրոջ անունը Նազլի էր՝ գեղեցիկ, նուրբ է նշանակում: Աղջնակը շատ փոքր էր և հիվանդ: Մայրը նրան ստիպված թթենու տակ է թողում: Ճանապարհի դաժանություններին դիմանալ անկարող փոքրիկներին թողնելը ցեղասպանության պատմություններում հաճախ հանդիպող դրվագ է: Ինչպես նմանատիպ պատմություններ ունեցող բոլոր այլ մարդիկ, Մեյրեմը հույս ուներ, որ փոքրիկ Նազլին ինչ-որ հրաշքով փրկվել է: Աքսորի ճանապարհին՝ երկու օր անց, սպանվում է մայրը: Սարային սպանում են մի պատի հետևում և, չնայած Մեյրեմը չի տեսել մոր մահը, նա բավական մոտ է եղել մոր ճիշերը լսելու համար: Ասում է, որ մոր ձայնը դեռ ականջում է: Իրար հետևից կորցնելով ընտանիքի անդամներին՝ Մեյրեմը ինքն էլ համոզված էր, որ նույն ճակատագրից չի խուսափի: Բայց երկու աղջիկները՝ Մեյրեմն ու Վարդին փրկվեցին: Ամբողջ ընտանիքից միայն երկուսը:

Հետագա տարիները՝ մի ամբողջ կյանք, Մեյրեմը նկարագրում է մեկ նախադասությամբ՝ և՛ նա, և՛ Վարդին ամուսնացան, ունեցան իրենց երեխաներն ու թոռները: Բայց նրա պատմությունը կարծես կանգ էր առել այն օրը, երբ փոքրիկ Նազլին թողեցին թթենու տակ: Տարիներ անց նա գրում էր Գրիգոր եղբորը (շուրջներ էր լսել, որ նա փրկվել է՝ արևմուտք՝ Ֆրանսիա փախչելով) և Նազլի քրոջը (միգրոցե ինչ-որ բարեսիրտ մարդ վերցրել էր նրան) գտնելու հույսով:

Միլիոն զոհը միայն վիճակագրություն է: Որքան էլ որ թվերը մեծ լինեն, ոչ մի թիվ այդչափ ողբերգական ու սարսափելի չէ, որքան անհատի պատմությունը: Կարծում եմ ցեղասպանության զոհերին այս կերպ պետք է հիշել. ոչ թե անանուն, այլ անուն առ անուն և ամեն անունի ետևում եղած պատմություններով:

first forcibly deported from their native village of Kogvenk to Vartenik and then, after a short while, they were sent on a death march from Vartenik. Meryem said she was a nine-year-old child at the time. Meryem started her letter by naming all her family members - her father Garapet, her mother Sara, her brothers Kirkor and Karekin, and her sisters Nazli and Varti.

As the atrocities started Meryem's father Garapet hid the family in Tosun Bey's house, but after two days they were discovered and Garapet was imprisoned. He was eventually killed with all the other inmates just the day before the families were exiled. One of her brothers was dead before the deportations started and the other - Karekin - was in military service, although, according to Meryem's grandson, they were both

members of a resistance group.

Meryem was then forced onto the death march - a long journey without any point or destination. Four of the family were left - Meryem, her two younger sisters and her mother. The youngest girl's name was Nazli, which means beautiful, or delicate. She was too young, too sick, and her mother had to leave her under a mulberry tree. Leaving the young children, who had the least chance of surviving on the road, was a common, often repeated element of Genocide stories. Like all the others who share such stories, Meryem too hoped that baby Nazli might miraculously be saved. After two more days on the death march, Meryem's mother Sara was killed. She was murdered behind a wall; Meryem didn't witness her death, but was close enough to

Parandzem Paryan

Soykirimdan sağ kurtulan ve yarım yüzyılı aşkın süredir de kardeşlerini aramakta olan birinin yazdığı bir mektubu okuyacağımı öğrendiğimde, bunun son derece hüznü bir metin olacağını biliyordum. Mektup, ailesi önce Kogvenk köyünden Vartenik'e sürülmüş olan, kısa süre sonra da Vartenik'ten ölüm yolculuğuna gönderilen Meryem tarafından yazılmıştı. Meryem o sıralar dokuz yaşında olduğunu söylüyordu. Meryem mektubuna bütün aile üyelerinin isimlerini sıralayarak başlamıştı: Babası Garabet, annesi Sara, erkek kardeşleri Kirkor ve Karekin, kız kardeşleri Nazli ve Varti.

Zulüm başladığında Meryem'in babası Garabet aileyi Tosun Bey'in evinde saklamıştı. Ne var ki iki gün sonra saklandıkları yerde bulundular ve Garabet tutuklandı. O, diğer tutuklularla birlikte, aile sürgün edilmeden bir gün önce katledildi. Tehcir başlamadan önce erkek kardeşlerinden biri ölmüştü, diğer erkek kardeşi Karekin ise o sıralar askerdeydi. Bununla birlikte Meryem'in torunu, her ikisinin de direniş gruplarına katılmış olduklarını söylüyor.

Ardından Meryem ölüm yolculuğuna zorlandı. Bu, hiçbir nihai hedefe yönelmeyen uzun bir yolculuktu. Aileden geriye sadece dört kişi kalmışlardı: Meryem, iki küçük kız kardeşi ve annesi. En küçük kızın adı Nazli'ydı. Öyle küçük ve öyle hastaydı ki, annesi onu bir karadut ağacının altında terk etmek zorunda kaldı. Ölüm yolculuğunda hayatta kalma şansı en düşük olan en küçük çocukların bu biçimde terkedilmesi, soykırım hikayelerinde sık sık tekrarlanan yaygın bir durumdur. Böylesi hikayelere sahip herkes gibi Meryem de, küçük kardeşinin mucizevi bir biçimde hayatta kalmayı başardığını umuyor. Ölüm yolculuğunun ikinci ya da üçüncü gününde Meryem'in annesi Sara öldürüldü. Bir duvarın arkasında öldürülmüştü, küçük Meryem ölüm anına tanıklık etmiş değildi. Ancak yine de annesinin çığlıklarını duyacak kadar yakındaydı. Annesinin çığlıklarının hala kulaklarında yankılandığını söylüyor Meryem. Ailesinin teker teker öldürülüşüne tanıklık eden Meryem, kendisinin de bu kaderden kaçamayacağına inanmıştı. Lakin iki kız, Meryem ve Varti hayatta kalmayı başardılar. O büyük aileden geriye bir tek onlar kalmıştı.

Takip eden on yılları, bütün bir yaşam süresini, Meryem tek bir cümlede anlatıyor: O da Varti de evlendiler, çocukları ve torunları oldu. Ama her nedense Meryem'in öyküsü küçük Nazli'nin o karadut ağacının dibinde bırakıldığı gün birden kesiliyor. Aradan bunca yıl geçtikten sonra Meryem, Batı'da bir ülkeye (bir rivayete göre Fransa'ya) giderek hayatta kalmayı başarmış olduğunu düşündüğü erkek kardeşi Kirkor'u ve iyi kalpli bir adam tarafından kurtarılmış olduğunu hayal ettiği kız kardeşi Nazli'yi bulabilme umuduyla yazıyor bu mektubu.

Bir milyon ölüm, sadece bir istatistik. Bu rakamlar, asla bir kişinin gerçek öyküsü kadar trajik ya da çarpıcı olamıyor. Soykırım kurbanlarının anma törenlerinde bir şeyin artık değişmesi gerektiğini düşünüyorum. Onları anonim kişiler olarak anmaktan vazgeçmeli, gerçek isimleri ve o isimlerin arkasındaki gerçek hikayeleri ile anmalıyız.

hear her cries. She says that the cries of her mother are still in her ears. After seeing her family be killed one by one, Meryem says she was convinced she, too, wouldn't escape that fate. But the two girls, Meryem and Varti, survived - the only survivors of a big family.

The following decades, a whole lifetime, Meryem describes in one sentence – both her and Varti married, and had children and grandchildren. But somehow her story stopped the day when little Nazli was left under the mulberry tree. After so many years, she was writing the letter in the hope of finding her brother Kirkor, who might have survived by fleeing to the West (to France, according some rumours that had reached her), and her sister Nazli, who might have been saved by some

kind-hearted man.

A million deaths are just a statistic. It is neither as tragic nor as dreadful as the story of each individual person. That's something I believe should be changed when we commemorate the Genocide victims - we shouldn't remember them anonymously, we should remember the names and stories behind the names.

8

Satenik Hayatta Kaldı

Elif Kevser Özer

Bu, bana İstanbul'da yaşayan yaşlı bir Ermeni kadın tarafından anlatılmış bir öyküdür. Bu, onun soykirimden sağ kurtulmuş büyük annesinin öyküsüdür.

Hayati başka pek çok kişinin hayati ile birlikte alt üst olduğunda, Satenik henüz altı yaşındaydı. Ailesinin öldürülüşünü gözleriyle gördü. Öyle ki, aradan seneler geçmiş olmasına rağmen yaşanan katliamin tüm ayrıntılarını net biçimde hatırlıyor. Tıpkı nasıl hayatta kalmayı başardığını hatırlıyor oluşu gibi.

Satenik annesini ve kardeşlerini tehcir yollarında yitirdi. Kıştı, annesi ve kardeşleri donarak öldüler. Satenik hayatta kaldı. Divriği'ne ulaştığında, o da kent girişinde bir yerde bir araya toplanan yetim çocukların arasındaydı. Yetimlerin hepsi bir kuyuya atıldılar. O, ölen yetimlerin bedenlerine basarak yukarı tırmandı ve kuyudan çıktı. Hayatta kaldı. Satenik Divriği'den kaçtı ve çıplak ayaklarla Malatya'ya kadar yürüdü. Oraya vardığında yalnızdı, kimsesizdi, ne barınacak bir yeri vardı ne de yiyeceği. Yine de hayatta kaldı. Malatya'ya giderken yolda teyzesine rastladı. Ancak Malatya'ya yalnız gidecekti. Zira defalarca tecavüze uğramış olan teyzesi, kendini asmıştı. Satenik ise hayatta kaldı. Malatya'ya yaklaştığında, yakınlardaki bir gölde çok sayıda kadının ve çocuğun boğulmuş olduğunu gördü. O kaçtı, hayatta kaldı. Malatya'ya ulaştığında bir aile onu evlat edindi ve asimile etti. Satenik, Şükriye adında bir hizmetçiye dönüşmüştü. Ama hayatta kalmıştı. Şükriye adıyla geçen yedi yılın ardından İstanbul'a kaçtı. Hayatta kalmıştı. İstanbul Pogrom'u ve varlık vergisi gibi sayısız azınlık-karşıtı politikadan da sağ kurtuldu. Azınlıkların yıllardan beri her gün maruz kaldıkları saldırıları atlattı. Hayatta kaldı.

Ama sahiden de hayatta mıydı? Evet, yaşamak denirse buna, Satenik hayatta kalmıştı.

8 Satenik Hayatta Kaldı Elif Kevser Özer

This is a story told to me by an old Armenian lady living in Istanbul. It is the story of her grandmother, who survived the Genocide.

Satenik was six years old when her life was turned upside down, as many other lives were. She saw her family die, and even though many years passed after that day, she was able to remember every detail of the massacre. She also remembered how she survived.

Satenik lost her mother and her siblings on the road into exile. Since it was winter, her mother and her siblings froze to death. Satenik survived. When she arrived in Divriği, she was

collected at the entry to the town with all the other orphans, and then all of them were pushed down a well. She shinned up over the dead bodies of the other children and came out of the well alive. She survived. Satenik escaped from Divriği and walked barefoot for days to Malatya. She arrived there alone, without any help, food or shelter. She survived. On the road to Malatya, Satenik had found her aunt, but she arrived in Malatya alone. Satenik's aunt had been raped many times on the road, and the young woman had hanged herself. Satenik survived. When she got close to Malatya, she saw that many women and children had been drowned in a nearby lake. She escaped. Satenik survived. When she arrived in Malatya, a family adopted and assimilated her. Satenik became a maid servant called Şükriye,

Սաթենիկը փրկվեց Էլիֆ Քեվսեր Օզեր

Այս պատմությունը լսել եմ ստամբուլաբնակ մի ծեր հայ կնոջից: Նրա Սաթենիկ տատի՝ ցեղասպությունը վերապրածի պատմությունն է:

Սաթենիկը վեց տրեկան էր, երբ կյանքը գլխիվայր շուռ եկավ, հազարավոր այլ կյանքերի պես: Նա տեսավ իր ընտանիքի մահը ու թեև շատ տարիներ էին անել այդ օրերից, նա հիշում էր ջարդերի ամեն դրվագ: Հիշում էր նաև ինչպես փրկվեց:

Սաթենիկը կորցրեց մորն ու քույր-եղբայրներին աքսորի ճամփին. ձմեռ էր ու նրանք չդիմացան ցրտին: Սաթենիկը փրկվեց: Երբ նա հասավ Դիվրիի, նրան և մյուս որբերին հավաքեցին քաղաքի մուտքի մոտ ու բոլորին ջրհորը գցեցին: Սաթենիկը երեխաների դիակների տակից վեր մագլցեց և դուրս պրծավ ջրհորից: Նա փրկվեց: Նա փախավ Դիվրիից և ոտաբոբիկ օրեր անց հասավ Մալաթիա: Ամբողջ ճանապարհն անցավ առանց որևէ մեկի օգնության, սննդի կամ ապաստանի: Մալաթիայի ճամփին գտավ իր մորաքրոջը, բայց Մալաթիա մենակ հասավ: Երիտասարդ մորաքույրը ճանապարհին շարունակաբար բռնաբարվել էր և վերջիվերջո չդիմանալով բռնություններին՝ կախվեց: Սաթենիկը փրկվեց: Երբ հասավ Մալաթիա, տեսավ, որ բազմաթիվ կանանց և երեխաների խեղդել են մոտակա լճում: Նա փախավ, փրկվեց: Մալաթիայում նրան որդեգրեց մի ընտանիք: Անունը փոխեցին դրին Շյուքրյուե: Նա դարձավ տան սպասուհին, բայց փրկվեց: Նա ապրեց որպես Շյուքրյուե յոթ տարի, հետո փախավ Ստամբուլ: Նա փրկվեց: Նա վերապրեց նաև փոքրամասնությունների դեմ ուղղված այլ ոտնձգություններ՝ հարստության հարկը, Ստամբուլի ջարդերը, ինչպես նաև սովորական դարձած ամենօրյա հարձակումները և խտրականությունը: Բայց Սաթենիկը փրկվեց:

Իսկապես նա փրկվեց: Եթե դա փրկություն էր, ուրեմն այո՛, նա փրկվեց:

but she survived. After seven years as Şükrüye, she escaped to Istanbul. She survived. She also survived many other anti-minority policies such as the wealth tax and the Istanbul pogrom, and the normal everyday attacks on and discriminations against minorities for years. But Satenik survived. Did she really survive? If this is a survival, yes, she survived.

Ուշացած երկխոսություն Երվանդ Աբրահամյան

Այո, նա փրկվեց ... Իր ներքին ուժն էր, որ իրեն կենդանի պահեց, թե՛ պարզապես հաջողություն էր, որ խուսափեց ուրիշների պես խեղդվելուց, այրվելուց կամ խեղդամահ լինելուց: Մենք կարող ենք միայն ենթադրել: Հիմա նա չկա: Գրեթե բոլոր վերապրածները մահացել են և, հույս ունենալով, խաղաղություն են գտել այնտեղ ուր գնում ենք կյանքից հետո:

Բայց մենք այստեղ ենք, մեծերի պատմությունները մնացել են մեզ հետ, ինչպես մեզ հետ է եկող սերնդի համար իրավիճակը շտկելու պատասխանատվությունը: Մենք ծանր բեռ ենք կրում ու ցավոք այն իր տեսակի մեջ միակը չէ. այսօր աշխարհի տարբեր ծայրերում ցեղասպանական գործողություններ են տեղի ունենում և ինձ չի թվում, թե մենք դրանցից դաս ենք քաղում:

Այս տարի ապրիլին նշվեց հայոց ցեղասպանության 101 ամյակը: Մի քանի օր առաջ Գերմանիայի ազգային ժողովը ճանաչեց «1915 թվականի դեպքերը» որպես ցեղասպանություն և խոստովանեց, որ Գերմանական կայսրությունը՝ Օսմանյան կայսրության հիմնական դաշնակիցը, իր դերակատարումն է ունեցել հայերի ճակատագրում: Ես հավատացած եմ, որ սա հայոց ցեղասպանությանը վերաբերող օտարերկրյա պառլամենտի կողմից ընդունված վերջին բանաձևը չէ. ուրիշներ էլ կլինեն: Բայց նաև գտնում եմ, որ իրական փոփոխությունը պետք է միջից գա: Վերջին հաշվով գաղտնիք չէ, որ ցանկացած այսպիսի որոշում և դրան հետևող քաղաքականություն առաջին հերթին սպասարկում են այդ որոշումն ընդունած երկրի շահերը:

Պատկերացրե՛ք, որ Թուրքիայից եկած մեր գործընկերները իրենց երկրի առաջին ներկայացուցիչներն էին, որ ոտք դրին մեզ հյուրընկալած հայերի տներ: 100 տարի է անցել, բայց մենք նոր-նոր ենք առաջին քայլերն անում: Մեր դեպքում նույնիսկ այս քայլերը լիարժեք չեղան, որովհետև ճամփորդությունը ծրագրավորվածի պես չանցավ և Թուրքական մասը տեղի չունեցավ: Մինչդեռ մենք էլ երևի առաջին հայերը լինեինք, որ այնտեղի բնակիչների հետ բացեփրաց պիտի խոսեին անցյալի և ապագայի մասին: Դեռ քանի՞ այսպիսի պատմություն պիտի պատմվի, վերջապես բարձրաձայնվի և ընդունվի: Իմ կարծիքով այս և միայն այս պատմություններն են ի գործու հաղթել վերջին 100 տարում Թուրքիայում տիրող մերժողականության պաշտոնական քաղաքականությանը:

Belated dialogue Yervand Abrahamian

Yes, she lived... Was it strength that kept her alive or mere luck not to have drowned, been burnt and suffocated like the others? We can only guess. She is dead now. Most of the survivors have already passed away and hopefully found peace, wherever it is we go after life.

Yet we are here, left with the stories of our elder generations and the responsibility to make things right for the ones to come. It is a great burden we carry and unfortunately it is not one of a kind – genocidal acts continue throughout the world and it doesn't seem to me that we are learning.

This year in April we marked the 101th anniversary of the

Armenian Genocide. Just a couple of days ago the German parliament recognized "the events of 1915" as genocide and acknowledged that the German Empire, the main ally of the Ottomans at the time, played a role in what happened to the Armenians. I believe this will not be the last resolution adopted by a foreign parliament vis a vis the "Armenian question", but I also believe that the real change people like us want to see must come primarily from within. After all, it is no longer a secret that each such resolution and the policies they entail mainly serve the interests of the respective countries.

To think that our counterparts from Turkey were the first representatives of their country ever to set foot in Armenian households! It has been a hundred years, yet we have just started to take the first steps. In our case even those appeared to be hindered

Gecikmiş diyalog

Yervand Abrahamian

Evet, o yaşamini sürdürdü... Onu hayatta tutan şey gücü müydü, yoksa diğerleri gibi boğulmaktan, yakılmaktan yahut katledilmekten kurtulmasını sadece şansına mı borçluydu? Bunu bilmek imkansız elbette, sadece tahminde bulunabiliriz. O şimdi hayatta değil. Soykirimden sağ kurtulmuş olanların çok büyük bir bölümü aramızdan ayrıldı ve öyle umuyorum ki ruhlari öbür dünyada huzura kavuştu.

Ama bizler buradayız. Bizden önceki nesillerden bize kalan hikayelerle ve gelecek nesillere doğru şeyler bırakma sorumluluğuyla. Taşadığımız bu yük hayli ağır ve ne yazık ki öyle görünüyor ki insanlık gereken dersleri çıkartabilmiş gibi görünmüyor. Zira soykirimler, dünyanın çeşitli köşelerinde yaşanmaya devam ediyor.

Bu yıl Nisan ayında, Ermeni Soykırımının 101. Yıldönümü anma etkinliklerini gerçekleştirdik. Birkaç gün önce Alman Parlamentosu "1915 olaylarını" bir soykırım olarak tanıdı ve Osmanlı İmparatorluğu'nun en önde gelen müttefikleri konumundaki Alman İmparatorluğu Ermenilere yapılanlar hakkındaki sorumluluğunu kabullendi. Bunun "Ermeni Sorunu" karşısında yabancı bir parlamento tarafından kabul edilen en son yasa olacağını da hiç sanmıyorum. Ama aynı zamanda şuna da inanıyorum ki, bizim gibi insanların görmek istediği türden gerçek bir değişim, ancak içerde gerçekleşebilecek. Neticede, anılan türden yasal düzenlemelerin ve kanun tasarılarının esas olarak söz konusu ülkelerin çıkarlarına hizmet etmek üzere gündeme getirildiği gerçeği, bir sır değil.

Türkiyeli partnerlerimizin, ülkelerinin bir Ermeni evine ayak basan ilk temsilcileri oldukları düşünülürse, aradan 100 yıl geçmiş olmasına rağmen biz ilk adımları henüz yeni atıyoruz. Hatta bizim örneğimizde, bu kişilerin engellenmiş oldukları da anlaşılıyor. Zira başlangıçtaki plana uygun ilerlemeyi ve Türkiye'de de bir gezi gerçekleştirmeyi başaramadık. Bizlerin de geçmişe ve günümüze dair yerel kişilerle açık biçimde konuşan ilk Ermeniler olduğumuzu sanıyorum. Bu sırada benzeri kaç hikaye anlatılmak, en nihayetinde dile getirilmek ve işitilmek için bekliyor?

Türkiye'ye geçtiğimiz yüzyıl boyunca egemen olan inkar politikasına kelimenin tam ve gerçek anlamı ile meydan okuyacak olan şeyin işte bu hikayeler olduğunu düşünüyorum.

because we didn't manage to proceed according to the plan and travel in Turkey. I imagine that we were the first Armenians to speak openly to the locals about the past and the present. Meanwhile how many such stories are waiting to be told, to finally be given a voice and heard? These and only these narratives, I believe, can challenge the official policy of denial that has dominated Turkey throughout the past century.

Project Idea

Matthias Klingenberg

Contributors

Yervand Abrahamyan, Murat Aluçlu, Larissa Araz, Arpi Atabekyan, Alisa Avagyan, Artyom Babayan, Satenik Baghdasaryan, Gülsüme (Gule) Demir, Hazni Demir, Ekin Can Göksoy, Tatev Grigoryan, Lilit Hakopyan, Pınar Kolancı, Anna Muradyan, Merve Nebioğlu, Elif Deniz Ocakaçan, Kevser Özer, Parandzem Paryan, Grigor Poghosyan, Lokman Sazan, Alex Tarverdi, Demet Yıldız.

Project Team

Haykak Arshamyan, Sibel Ayten, Adnan Genç, Arsen Hakobyan, Nazaret Nazaretyan, Avetis Keshishyan, Lusine Kharatyan, Ayşe Öktem, Ulrike Pusch; supported by Jörn Sudhoff

Publisher

DVV International
"Hazarashen" Armenian Centre for Ethnological Studies

Editorial and art direction

Klaus Neuburg, Dr. Sebastian Pranz and Fabian Weiss
FROH! Publish Yourself (publish-yourself.org)

Layout

Paul Rutrecht (studiotorus.de)

Typography

Adele (with many thanks to Veronika Burian and José Scaglione of typetogether for providing us with the Armenian beta version)
Aragast (Edik Ghabuzyan)

Print

Druckerei Kettler
Druck & Verlag Kettler GmbH, Bönen/Westfalen

Paper

"Kaskad" and "Aspero"
Geese Papier, Henstedt-Ulzburg

This magazine was produced during a ten-day journey in Armenia within the framework of the project "Acting Together" implemented by DVV International and Hazarashen and complemented some months later (chapter "Reflections"). This issue is part of the workshop series FROH! Publish Yourself. The overall project is funded by the German Federal Foreign Office.

With many thanks

to Matthias Klingenberg, regional director Caucasus and Turkey of DVV international and our friends in Armenia and Turkey for hosting us so kindly.

DVV International

Obere Wilhelmstraße 32
53225 Bonn
Germany

Contact

DVV Regional Office Caucasus & Turkey
info@dvv-international.ge
info@dvv-international.am
www.dvv-international.de

Opinions expressed in the magazine do not necessarily reflect those of the publishers.
The publication is not for commercial use or profit.

FROH!
Publish
Yourself

- 98 **Պարող գյուղը**
Ձեռք-ձեռքի, ուս-ուսի. նախնիների պարերը պահպանվել և վերածնվել են Աշնակում
Sınır Boyunca Dans
Parmak parmağa, omuz omuza, kadim halk oyunları bir Ermeni köyünde korunuyor ve yeniden hayat buluyor
Dancing village
Fingers to fingers, shoulders to shoulders; ancestral dances preserved and revived in an Armenian village
- 96 **Կյանքի և մահվան անտառը**
Էջմիածնի պատերի տակ մարդիկ հազարներով մահանում էին սովից, հիվանդություններից ու ցրտից
Ölüm ve Yaşam Ormanı
Eçmiatzin duvarları dibinde açlık, hastalıklar ve soğuk binlerce insanı kirdi
The forest of life and death
Hunger, disease and cold cut people down in their thousands under the walls of Etchmiadzin
- 108 **Հուշերը չեն մեռնում. Գուրջիևից մինչև Ջարդի ձոր**
Մի մարդու որոնումները 1918-1920 թթ. ողբերգական դեպքերի ճշմարտության վերաբերյալ
Hatıralar Ölmez: Gurdjieff'ten Katliam Vadisi'ne
Bir adamın, 1918-1920 yıllarında yaşanan trajik olaylara ilişkin hakikat arayışı
Memories don't die: from Gurdjieff to massacre gorge
One man's quest for the truth of the tragic events of 1918-1920
- 112 **Երկար ուշացումը**
Երբ Թուրքիան սահմանը չէր փակել Կարսից Գյումրի գնացքը հասնում էր 20 րոպեում:
Հիմա ճանապարհը 20 ժամ է:
Uzun Gecikme
Türkiye sınırı kapatmadan önce, Kars ile Gümrü arasındaki tren yolculuğu 20 dakika sürüyordu.
Bugün bu yol 20 saat sürüyor.
Long delay
Before Turkey closed its border, a train ride from Kars to Gyumri took 20 minutes. Today it's 20 hours
- 118 **Sınır Tanımayanlar**
Bitkiler vize almaya ihtiyaç duymaz.
Սահմանախախտները
Բույսերը վիզայի կարիք չունեն
Border crossers
Plants don't care for visas
- 120 **Եթե մի օր սահմանը բացվի, աճյունս կտանեք Սիս**
Մեկ օր Միքայել Եպիսկոպոս Աջապահյանի կյանքից
Eğer Günün Birinde Sınır Yeniden Açılırsa, Mezarımı Kozan'a Götürün
Episkopos Mikayel Ajapahyan Hazretlerinin yaşamından bir gün
Take my remains to Sis if the borders open one day
A day in the life of His Grace Bishop Mikayel Ajapahyan
- 130 **Deneyimlemek**
Ermenistan'da zanaatkarlarla buluşmalar
Վարպետի ձեռքերը
Հանդիպումներ վարպետների հետ Հայաստանում
Hands on
Encounters with craftsmen in Armenia
- 134 **Մեկ օր Աշնակում**
Վերապրածների գյուղը. հինը և նորը
Aşnak
Sağ kalanların köyü – hem genç hem de yaşlı
A day trip to Ashnak
A village of survivors through old and new

140 **Türk Mahallesi**
Gümrü'deki eski Türk mahallesinde iz sürmek
Թուրքի մայլան
Գյումրու նախկին թուրքական թաղի հետքերով
The Turkish neighbourhood
Following traces in the former Turkish district of Gyumri

150 **Ինչո՞ւ**
Neden
Why

153 **Մտորումներ**
Yansımalar
Reflections

154 **1** **Demet Yıldız** **Alisa Avagyan**
Yansımalar
Երգելով միասին
Singing together

158 **2** **Murat Aluçlu** **Arpi Atabekyan**
Taşı Onurlandırmak
Մեծարելով քարը
Honouring the Stone
«Մուրադի ճամփորդությունը»
“Murad’in yolculuğu”
“Murad’s journey”

164 **3** **Hazni Demir** **Artyom Babayan**
Bir ülkeden bir başka ülkeye
Մի երկրից մյուսը
From one land to another

168 **4** **Deniz Ocakaçan** **Satenik Baghdasaryan**
Kırkısarak Köyü: “Gecenin Adamları”
Աղջիկը նկուղում
Բըքըսրակ գյուղ «Գիշերվա մարդիկ»
“Kilerdeki Kız”
Kırkısarak Village: “Men of the night”
“The girl in the cellar”

172 **5** **Larissa Araz** **Grigor Poghosyan**
Ölmedik (Hrant Dink)
Թռչունյան տան դեմքը
Մենք դեռ մեռած չենք (Հրանտ Դինք)
Terchoonian yetimhanesinin yüzü
We are not yet dead (Hrant Dink)
Face of Terchoonian orphanage

184 **6** **Merve Nebioğlu**
Diyarbakır
Դիարբեքիր
Diyarbakır

188 **7** **Lokman Sazan** **Parandzem Paryan**
Meryem’in Mektubu
Մեյրեմի նամակը
Meryem’s letter

192 **8** **Elif Kevser Özer** **Yervand Abrahamian**
Satenik Hayatta Kaldı
Ուշացած երկխոսություն
Սաթենիկը փրկվեց
Gecikmiş diyalog
Satenik Hayatta Kaldı
Belated dialogue

196 **Շտամպ**
Baskı
Imprint